

ISSN 2707-1820
ISSN 2707-1839

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ

HERALD

of Kyiv Institute of

BUSINESS

and

TECHNOLOGY

№1(47)2021

**КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ**
04078, м. Київ,
пр. Зоряний, 1/5
(044) 353 42 42, 432 75 55
info@kibit.edu.ua

РЕКТОР: ЯКОВЛЕВА Олена Вячеславівна,
доктор філософських наук, професор
РІК ЗАСНУВАННЯ: 1961
РІВЕНЬ АКРЕДИТАЦІЇ: III, IV

ШКОЛА БІЗНЕСУ КІБІТ
Відкрита у 2004 році.
Надає повний обсяг
послуг з бізнес-освіти.

www.kibit.edu.ua

Ліцензія АЕ № 458744
від 05.08.2014

ISSN: 2707-1820 (PRINT)
ISSN: 2707-1839 (ONLINE)

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ

HERALD
of Kyiv Institute of
BUSINESS
and
TECHNOLOGY

№ 1 (47)

Київ 2021
Видавництво КІБІТ

Засновник:

Київський інститут бізнесу та технологій

Видається з 2004 року.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ, № 8801 від 01.06.2004, видане Державним комітетом телебачення і радіомовлення України.

Збірник включено до переліку фахових видань України Категорії «Б», згідно з наказом МОН України № 886 від 02.07.2020 за спеціальностями: 051 Економіка, 053 Психологія, 073 Менеджмент, 113 Прикладна математика, 123 Комп'ютерна інженерія.

Періодичність: 2 рази на рік.

Вісник Київського інституту бізнесу та технологій № 1 (47) 2021 року

Рекомендовано до друку вченою радою Київського інституту бізнесу та технологій протокол № 12 від 27 липня 2021 року

Головний редактор:

НИКИФОРУК О. І., д-р екон. наук, с.н.с., Інститут економіки та прогнозування НАН України, Україна

Заступники головного редактора:

КУШНІР О. Я., канд. філос. наук, доц., Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

ЯКОВЛЕВА О. В., д-р філос. наук, професор, Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Редакційна колегія:

ГИЖКО Ю. І., канд. техн. наук, Інститут електродинаміки НАН України, Україна

ГРУШЕВСЬКА С., д-р філос. наук, проф., Щецинський університет, Польща

ЖУРАВЛІОВА Л. П., д-р психол. наук, проф., Поліський Національний університет, Україна

ЗАПОРОЖЕЦЬ О.М., канд. психол. наук, доц., Ріджент університет, США

ЗВАРИЧ В. М., д-р техн. наук, с.н.с., Інститут електродинаміки НАН України, Україна

КОБЛЯНСЬКА І. І. канд. екон. наук, доц., Сумський національний аграрний університет, Україна

КОЖЕМ'ЯКІНА С. М. д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України Міністерства соціальної політики України, Україна

КОХТАМАКІ В., PhD, Senior Lecturer, Docent, Університет Тампере, Фінляндія

МИКИТЕНКО В. В., д-р екон. наук, проф., Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України, Україна

МІШЕНІН С. В., д-р екон. наук, проф., Сумський державний університет, Україна

МОЗЕР А., канд. філос. наук, доц., Приватний католицький університет у Лінці, Австрія

ЯКОВЛЕВ В. Я., канд. фіз-мат. наук, Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

ПЛОТНІКОВА М. Ф., канд. екон. наук, доц., Житомирський національний агроекологічний університет, Україна

САУХ І. В., д-р екон. наук, проф., Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

СТАНКЕВІЧІСНЕ О., DSc, проф., Вільнюський технічний університет Гедиміна, Литва

ТИТАРЕНКО В. А., канд. філос. наук, доц., Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка, Україна

ШИМАНСЬКА В. В., канд. екон. наук, Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

ЛАНОВЕНКО Ю.І., канд. психол. наук, доц., Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Founder:

Kyiv Institute of Business and Technology

Published from the 2004 year

The Certificate on State Registration of the Print Media – series KB № 8801 from the 1st of June 2004

Frequency: Semiannual

Language: Multiple languages

Country: Ukraine

Herald of Kyiv Institute of Business and Technology № 1 (47) 2021

Recommended for printing by Kyiv Institute of Business and Technology Academic Council by protocol № 12 on July 27th 2021.

Editor-in-Chief:

NYKYFORUK O. I. DSc, Research fellow, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Economics and Forecasting, Ukraine

Deputy Editors:

KUSHNIR O., PhD, Associate Professor, Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

YAKOVLEVA O., DSc, Professor, Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Editorial Board:

GYZHKO Y., PhD, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Electrodynamics, Ukraine

GRUSZEWSKA S., DSc, Professor, The University of Szczecin, Poland

ZHURAVLOVA L., DSc, Professor, Polissya National University, Ukraine

ZAPOROZHETS O., PhD, Associate Professor, Regent University, USA

ZVARITCH V., DSc, Research fellow, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Electrodynamics, Ukraine

KOBLIANSKA I., PhD, Associate Professor, Sumy National Agrarian University, Ukraine

KOZHEMIAKINA S. M. DSc, Professor, Ukrainian State Employment Service Training Institute, Ukraine

KOHTAMÄKI V., PhD, Senior Lecturer, Docent Tampere University, Finland

MYKYTENKO V., DSc, Professor, State institution of environmental Economics and sustainable development, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine

MISHENIN Y., DSc, Professor, Sumy State University, Ukraine

MOZER A., PhD, Associate Professor, Catholic Privat University Linz, Austria

IAKOVLEV V. PhD, Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

PLOTNIKOVA M., PhD, Associate Professor, Zhytomyr National Agroecological University, Ukraine

SAUKH I., DSc, Professor, Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

STANKEVICIENE J., DSc, Professor, Vilnius Gediminas Technical University, Lithuania

TYTARENKO V., PhD, Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SHYMANSKA V., PhD, Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

LANOVENKO Y., PhD, Associate Professor, Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

ЗМІСТ | CONTENTS

<i>Грабчук І. Ф., Бугайчук В. В., Вишневецька Н. М.</i> Теоретичний акцент зелених закупівель та їх роль в ефективному використанні державних ресурсів Hrabchuk I., Bugaychuk V., Vishnevskaya N. Theoretical acceptance of green procurement and their role in the efficient use of public resources	4
<i>Mosiichuk I.V., Kashchuk K.M.</i> The research results of the competitive capacity of enterprises' formation through marketing strategies Мосійчук І., Кашчук К. Результати дослідження конкурентоспроможності формування підприємств за допомогою маркетингових стратегій	15
<i>Пишеніна Т.І.</i> Освітні виклики в контексті додаткової професійної освіти Pishenina T.I. Educational challenges in context additional professional education	21
<i>Smutchak Z.V.</i> The social-political challenges of internal displacements in Ukraine Смутчак З. В. Соціально-політичні виклики внутрішніх переміщень в Україні	26
<i>Chaikin O., Melnyk N.</i> Ukraine liquid biofuel market current state modeling Чайкін О. В., Мельник Н. В. Моделювання сучасного стану ринку рідкого біопалива в Україні	38
<i>Чиміщенко С. М., Сугак Т. М.</i> Економічні наслідки безумовного базового доходу під час пандемії COVID-19 Chimishenko S. M., Suhak T. M. Economic consequences of universal basic income during the COVID-19 pandemic	46
<i>Мелашченко Ю. П., Гридковець Л. М.</i> Рівень психологічного благополуччя у працюючих жінок-матерів Melashchenko J., Hrydkovets L. Level of psychological well-being in working mother women	53
<i>Дмитрієва С.М., Бутузова Л.П.</i> Розвиток асертивності юнаків як умови екологічної трансформації їх агресивності Dmitrieva S., Butuzova L. Development of young people's assertiveness as a condition of their aggressiveness ecological transformation	64
<i>Роганова А. І., Лановенко Ю. І.</i> Вплив діджиталізації комунікацій на психічний стан людини Roganova A., Lanovenko Y. The digitalization of communications impact on the mental state of man	74
<i>Шелестова О. В.</i> Використання малюнквого тесту Вартегга в діагностиці розладів адаптації Shelestova O. The use of Wartegg's imaging test in the diagnosis of adaptation disorders	82

Теоретичний акцепт зелених закупівель та їх роль в ефективному використанні державних ресурсів

JEL: M21, L26, G12, G32, Q56

Грабчук І. Ф.^{a1}, Бугайчук В. В.^a, Вишнеvsька Н. М.^b^a Поліський національний університет, Україна^b Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

У статті розглядається проблематика активізації здійснення зелених закупівель, як найефективнішого інструменту вирішення економічних й екологічних проблем в Україні та загалом у світі. Автор переконує: сутність «зелених закупівель» зводиться до придбання державою за найнижчою ціною продукції або послуг, які відповідають екологічним стандартам, мають відповідне маркування, що зрештою забезпечує економію витрачання державних коштів. Відмічається, що на державному і глобальному рівні необхідно створити переваги еко-продукції та послугам, що дозволить зменшити негативний вплив на навколишнє середовище. За даними державних закупівель, найбільшим попитом користуються продукти харчування, напої, тютюн, нафтопродукти, паливо, електроенергія та інші джерела енергії, будівельна продукція (крім електроапаратури), медичне обладнання, фармацевтична продукція та засоби особистої гігієни. Аналіз ефективності державних закупівель, засвідчує дотримання принципу ефективності, основою якого є максимальна економія державних ресурсів. Водночас, організатором торгів значна частка закупівель була відхилена. Причиною стали невідповідність якості товарів і послуг, ціни на них та невідповідність умовам надання тендерної документації. Опрацювання економіко-математичної моделі доводить: вирішення проблеми підвищення ефективності використання державних коштів за здійснення зелених закупівель є можливим за зменшення рівня вимог і скарг до якості продукції та ціни на неї. Таким чином, державні закупівлі мають проводитися не лише для досягнення функціональної мети закупівлі, але й сприяти досягненню цілей Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. з охорони навколишнього середовища за розвитку конкуренції, прозорості та відкритості даного процесу, зокрема ефективної системи контролю.

Ключові слова: ефективність, державні кошти, екологічні властивості.

Theoretical acceptance of green procurement and their role in the efficient use of public resources

Hrabchuk I. F.^{a1}, Bugaychuk V. V.^a, Vishnevskaya N. M.^b^a Polissia National University, Ukraine^b Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The article considers the issue of intensifying green procurement as the most effective tool for solving economic and environmental problems in Ukraine and in the world. According to the author, the essence of «green procurement» is to purchase the state at the lowest price of products or services that meet environmental standards, have the appropriate labeling, which ultimately saves public money. It is noted that at the national and global levels it is necessary to create preferences for eco-products and services, which will reduce the negative impact on the environment. According to public procurement, the greatest demand is for food, beverages, tobacco, petroleum products, fuel, electricity and other energy sources, construction products (except electrical equipment), medical equipment, pharmaceuticals and personal care products. Analysis of the effectiveness of public procurement, makes it possible to argue that public procurement is based on the principle of efficiency, which is based on maximum savings of public resources. At the same time, a significant part of the procurement was rejected by the tender organizer. The reason was the inconsistency of the quality of goods and services, their prices and inconsistency with the conditions of submission of tender documents. Solving the economic-mathematical model proves that solving the problem of improving the efficiency of public funds for green procurement is possible by reducing the level of requirements and complaints about product quality and price. Thus, public procurement should be conducted not only to achieve the functional purpose of procurement, but also to achieve the goals of the Sustainable Development Strategy of Ukraine until 2030 on environmental protection through competition, transparency and openness of the process, including an effective control system.

Keywords: efficiency, public funds, environmental properties.

¹ Corresponding author.

E-mail address: grabchuk.inna@gmail.com

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.08>

Вступ

В умовах світових викликів зелені закупівлі є важливим складником реалізації економічної та екологічної складової загальної політики будь-якої країни. Одну із найбільш послідовних стратегій зі впровадження «зелених» публічних закупівель здійснює ЄС. В Україні такі закупівлі ще не розвинені (Малолітнева, 2019). Водночас, на виконання Угоди про асоціацію України з ЄС у контексті уніфікації вітчизняних нормативно-правових відносин щодо здійснення публічних закупівель, внесені зміни до Закону України «Про публічні закупівлі» від 9 квітня 2020 р. надають перспективи для розвитку зелених закупівель. У новій редакції Закону поряд із показниками оцінки тендерних ofert розглядається вартість життєвого циклу предмета закупівлі, яка містить економічний складник – формування ціни товару і витрати за його використання, а також екологічну – витрати на охорону навколишнього середовища протягом життя товару і його утилізацію, або вторинне використання товару як ресурсу, після його споживання (Закон України «Про публічні закупівлі», 2016).

Мета – проаналізувати економічно-правової та екологічної природи «державних закупівель», «зелених закупівель» та визначити їх роль в ефективному використанні державних ресурсів.

У державах західної Європи активно використовується термін «procurement» (закупівлі), який акумулює сукупність різних організаційних, правових, економічних, соціальних методів, що дозволяє максимально ефективно задовольнити потреби замовника та споживача у товарах, роботах та послугах. Науковими засадами у формування теоретичного концепту «зелені закупівлі» слід вважати категорію «державні закупівлі». Огляд основних авторських концепцій та понять доводить що державні закупівлі слід розглядати як грошові видатки уряду на придбання товарів і послуг та засіб забезпечення заходів, спрямованих на вирішення загальнодержавних міжгалузевих проблем і соціальних питань (Rodríguez et al., 2009; Галушкіна et al., 2017; Шадріна, 2019). Тобто державні закупівлі впродовж багатьох років визначалися, по суті, як процес чи діяльність, ймовірно, через дуже регламентований характер, продиктований законом або постановою.

Низка науковців обґрунтовують поряд із терміном «державні закупівлі» упровадити у правове поле і практику дефініцію «публічні закупівлі», які співвідносяться як часткове і ціле (Илларионова, 2014; Шадріна, 2017; Ковтун, 2020). У світі набирають популярності ідеї «зеленої» економіки, екологічного менеджменту, що передбачають розширення використання економічних інструментів для охорони навколишнього природного середовища (Blome et al., 2013; Stukalo et al., 2018; Skydan et al., 2021). Однією зі сфер, у якій деякі

країни вже досягли успіху, є «зелені» публічні (державні) закупівлі (Daly, 2019). Наразі в юридичній та економічній науковій думці зустрічаються досить різні визначення і тлумачення «зелених закупівель». Зокрема, у новій редакції Закону України «Про публічні закупівлі» від 03.06.2021 р. наголошено, що «зелені закупівлі» – це спосіб закупівлі товарів та послуг з обмеженим впливом на навколишнє середовище впродовж усього життєвого циклу порівняно з товарами, роботами та послугами однакового функціонального призначення. Порівняння дефініцій «державні закупівлі» та «зелені закупівлі» за різними підходами вітчизняних науковців наведено у таблиці 1.

Підсумовуючи наведені визначення, необхідно підкреслити, що державні закупівлі є сукупністю правових відносин у суспільстві, що виникають у процесі задоволення потреб споживачів-замовників у товарах, роботах і послугах за публічні кошти, за встановленим порядком чинного законодавства України. За узагальненням різних відтінків дефініції «зелені закупівлі» від «державні закупівлі», автори вважають, що сутність «зелених закупівель» зводиться до придбання державою за найнижчою ціною продукції або послуг, які відповідають екологічним стандартам, мають відповідне маркування, з метою підвищення економії витрачання державних коштів.

Більшість науковців-дослідників проблем становлення державних закупівель звертають увагу на досить важливу роль зелених закупівель як для розвитку вітчизняної економіки, так і для формування державної політики сталого розвитку. Шляхом укладання державних договорів про закупівлю вирішують соціально-економічні й екологічні проблеми суспільства, забезпечують проведення наукових досліджень зі створення і впровадження новітніх зелених технологій та розробок протягом життєвого циклу виготовленого продукту.

Слід також розглядати закупівельний процес як спосіб державного регулювання економіки взагалі та окремих її галузей. Оскільки наразі в Україні «тендерні закупівлі», «державні закупівлі» асоціюються в суспільстві з корупцією та зловживанням посадових осіб актуальним вбачається провести «ребрендинг» відповідної галузі. Початок реформування доцільно розпочати зі зміни скомпрометованих назв. Пропонуємо в законодавстві України означити наступні види зелених закупівель: зелені закупівлі (в т.ч. допорогові та надпорогові), закупівля суб'єктами природних монополій, закупівлі державними корпораціями та місцеві закупівлі.

Згідно з чинним законодавством, зелені закупівлі мають проводитися у вигляді тендерів (відкритих конкурсів). Вся інформація про майбутні, чинні та завершені тендери повинна розміщуватися на сайті зелених закупівель.

Таблиця 1

**Порівняння дефініцій «державні закупівлі» та «зелені закупівлі»
за різними правовими та науковими підходами**

Чинні нормативно-правові акти України та науковці	Державні закупівлі – це	Відмінні характеристики дефініції «зелені закупівлі» слід розглядати як:
ЗУ «Про відкритість використання публічних коштів» (2015) із змінами і доповненнями від 24.10.2020 р.	кошти державного і місцевих бюджетів, кредитні ресурси, а також кошти суб'єктів господарювання державної і комунальної власності, отримані від їхньої господарської діяльності;	додатковий аргумент у придбанні замовником продукції, робіт і послуг за державні кошти на основі конкуренції, підвищення ефективності; впровадження інновацій у різні сфери діяльності;
Нова редакція Закону України «Про публічні закупівлі» від 26.06.2021 була введена в дію	придбання товарів, робіт і послуг державою для виконання покладених на неї функцій. Щоб підвищити ефективність закупівель, замовник намагається придбати товар найвищої якості за найменшу ціну з метою економії державних коштів;	спосіб закупівлі товарів та послуг з обмеженим впливом на навколишнє середовище впродовж усього життєвого циклу порівняно з товарами, роботами й послугами однакового функціонального призначення;
Пивовар Ю. І., Новаковець В. М. (2012)	специфічний інструмент фінансово-правового регулювання правовідносин щодо формування, раціонального розподілу та ефективного використання публічних фондів, який застосовується у процесі реалізації публічного інтересу при придбанні товарів, робіт і послуг за публічні кошти;	вартість предмета закупівлі, враховуючи не лише початкову ціну товару, але і витрати протягом його використання, в тому числі пов'язані зі впливом на навколишнє середовище;
McCue et al. (2021)	процес отримання необхідних товарів чи послуг за допомогою контрактів.	відкриття ринків торгівлі для замовників з використання екологічних вимог та критеріїв у закупівлях.

Джерело: складено автором.

Всі зелені закупівлі в системі Prozorro – <https://tender.uub.com.ua/> можна поділити на «допорогові» та «надпорогові». Ці назви є умовними, проте дають можливість розмежувати зелені закупівлі за обсягами. На публічному електронному ресурсі доцільно виділити інформацію «зелені закупівлі», що полегшить пошук для постачальників та замовників. Інформація на сайті має бути актуальною та відкритою для всіх, постійно оновлюватися. На сайті, де проводився конкурс, організатори зобов'язані опублікувати списки учасників, оголосити підсумки і назвати переможця за зеленими закупівлями. Для досягнення прозорості зазначаються суми укладених контрактів, зекономлених коштів та інформація про витрати на охорону навколишнього середовища.

Наразі в Україні і розвинутих країнах світу найбільш перспективними сьогодні стають електронні закупівлі. Електронна система закупівель необхідна для того, щоб забезпечити прозорість процесу державних, зокрема зелених, закупівель, підвищити довіру бізнесу до держави та ефективності у боротьбі з корупцією. Для гармонізації з законодавством ЄС та міжнародними стандартами пропонується розширити перелік конкурентних процедур, надати право брати участь у закупівлях об'єднанням підприємств, закріпити право замовників проводити передтендерні комунікації з бізнесом.

Проведений моніторинг наукових та правових джерел щодо зелених закупівель вказує на дотримання певних принципів, а саме: спра-

ведливість, рівність, ефективне використання, відкритість та відповідальність.

Головною метою функціонування системи зелених закупівель є не лише досягти функціональної мети закупівлі, але й сприяти досягненню цілей Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. з охорони навколишнього середовища за розвитку конкуренції, прозорості та відкритості даного процесу, включаючи ефективну систему контролю (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017).

Головними критеріями для проведення зелених закупівель можна назвати справедливість і рівність щодо учасників торгів. Всім постачальникам, які беруть участь у конкурсі, надаються рівні права, можливості участі та рівний доступ до інформації. Крім того, відкритість і прозорість – це зобов'язання держзамовника публікувати всю інформацію про час проведення торгів на сайті державних закупівель та давати повідомлення у ЗМІ про заходи, пов'язані із закупівлями. Ефективне використання державних коштів передбачає придбання товарів і послуг за мінімально можливими засоби.

Практика показує, що вже зараз, завдяки відкритому розміщенню замовлень на сайті держзакупівель, вдається оптимізувати витрати бюджету. Відповідальність передбачає ведення суворої звітності з держзакупівель і обґрунтування причин, з яких обраний певний виконавець. У випадку змови відповідальність будуть нести обидві сторони, при цьому виконавець потрапляє в реєстр, де вказані недобросовісні постачальники. Контроль за проведенням тендеру здійснює ФАС.

Сьогодні необхідним є визначення ефективності використання коштів державного та місцевого бюджетів, продуктивності, результативності та економності їх використання державними замовниками за процедурами публічних (зелених) закупівель, законності, своєчасності і повноти: прийняття управлінських рішень уповноваженими органами у сфері зелених закупівель; оцінки загального стану функціонування чинної системи зелених закупівель; забезпечення ефективного та прозорого здійснення закупівель з мінімальним рівнем корумпованості, створення цивілізованого конкурентного середовища у сфері зелених закупівель.

Державні закупівлі слід вважати зеленими за умови вибору постачальника, який пропонує доступну ціну на товари та послуги з екологічними властивостями. Обсяги публічних закупівель в ЄС становлять приблизно 14 % ВВП (2 трильйони євро щорічно). В Україні цей показник сягає близько 13 % ВВП та демонструє щорічне зростання. Отже, публічні закупівлі можуть відігравати важливу роль у досягненні екологічних цілей (Державна служба статистики України).

Зелені закупівлі виступають одним із основних механізмів розвитку економіки держави та впровадження екологічно-орієнтованих показників в дану систему наразі стане ефективним інструментарієм у контексті Стратегії сталого розвитку України до 2030 року. Аналіз активності учасників за методами закупівель в оголошених закупівлях за 2020 р. показує, що найбільша кількість взяла участь у процедурах відкритих торгів (49 %) та у допорогових закупівлях (42 %), не враховуючи учасників, з якими було укладено прямі договори (9 %). В переговорній процедурі зросла кількість учасників на 23 % порівняно з 2018 р. та становила 41 %, а в переговорній процедурі (для потреб оборони) на 10% учасників більше ніж торік (Держзакупівлі.онлайн).

Найбільша кількість зосереджена в Київській області та м. Київ – 27200 активних учасників закупівель за 2020 рік, Дніпропетровській – 10196, Харківській – 9219, Львівській – 7385. Електронна система закупівель надає значні можливості та переваги в збуті продукції та послуг. Підприємства, що виступили учасниками державних закупівель, мали можливості отримати новий ринок для збуту своєї продукції за спрощеною процедурою, при цьому не витрачаючи кошти на просування товару, рекламу, пошук партнерів, інвесторів тощо. Відхилення пропозицій (дискваліфікації) в закупівлях порівняно з минулим роком відсоток відхилених учасників організаторами (дискваліфікацій) в конкурентних закупівлях звітного року не змінився і становить 10 %. Найбільший відсоток дискваліфікацій спостерігається у відкритих торгах 13 % та в переговорній (процедурі для потреб оборони) – 16 %. Порівняно з минулим роком зріс відсоток дискваліфікацій в переговорній процедурі (для потреб оборони) з 12 % до 16 %, натомість зменшився в у відкритих торгах із публікацією англ. мовою з 3 % до 2 %. Основними причинами дискваліфікацій організатори вказували невідповідність вимогам тендерної документації (51 %) та невідповідність якісним параметрам продукції і послуг (23 %). Такими стали закупівлі будівельних робіт і поточного ремонту, нафтопродуктів, палива, електроенергії та інших джерел енергії, продуктів харчування, напоїв, тютюну й супутньої продукції, медичного обладнання, фармацевтичної продукції та засобів особистої гігієни. Проте у 3 % дискваліфікацій не було вказано причини, що суперечить вимогам Закону. Це закупівлі офісної та комп'ютерної техніки, устаткування і приладдя, крім меблів та пакетів програмного забезпечення, продуктів харчування, напоїв, тютюну й супутньої продукції, меблів (зокрема офісних), меблево-декоративних виробів, побутової техніки (крім освітлювального обладнання) та засобів для чищення. Водночас у 14 % всіх

дискваліфікації організатор вказав, що учасник не відповідає кваліфікаційним критеріям, та в 11 %, що учасник не надав необхідні документи.

За структурою успіху проведених державних закупівель у середньому за всі роки 87,1 % є завершеними процедурами. Значну частку, а саме 9,2 % склали тендери, які з певних причин не відбулися та 3,5 % – скасовані тендери. За результатами аналізу даних в електронній системі закупівель в 2020 році 28 тис. організаторів успішно завершили 1,865 млн закупівель, в яких було 1,115 млн лотів з очікуваною вартістю 657,710 млрд грн. З усіх закупівель 88% склали допороги та 12 % – надпороги. Всього в цих закупівлях взяло участь 148 тис. учасників. Зокрема, за 2020 р. всього в ЕСЗ з було проведено 251 640 конкурентних закупівель (23 %) та 832 603 неконкурентних закупівель (77 %). Стрімко збільшується (на 36 % порівняно з минулим роком) кількість укладення прямих договорів організаторами закупівель без використання ЕСЗ. У звітному році кількість звітів про укладені договори складає 72 % (783 737) від всіх завершених закупівель в ЕСЗ, з яких 64 % (501 754) становить частка звітів з очікуваною вартістю до 50 тис. грн, 30 % (231 187) – від 50 тис. до 200 тис. грн, 6 % (50 796) – понад 200 тис. грн. Водночас, порівняно з минулим звітним роком на 31 % збільшилась кількість та на 55% загальна очікувана вартість процедур відкритих торгів.

Найбільше закупівель проведених на підставі «Відсутність конкуренції» були закупівлі нафтопродуктів, палива, електроенергії та інших джерел енергії, комунальних послуг і послуг у сферах поводження зі стічними водами та сміттям, послуги у сферах санітарії та охорони довкілля, поштових та телекомунікаційних послуг. Понад 100 переговорних процедур було проведено ГУНП в Київській області, квартирно-експлуатаційним відділом м. Дніпро, Головним управлінням Національної поліції в Дніпропетровській області, Центром обслуговування підрозділів Національної поліції України, Департаментом патрульної поліції та Управлінням освіти, культури, молоді та спорту Криворізької районної державної адміністрації. Найбільше переговорних процедур на підставі «Двічі відмінено тендер» провели Регіональна філія «Південна залізниця» Акціонерного товариства «Українська залізниця» (105 закупівель), Регіональна філія «Південно-західна залізниця» акціонерного товариства «Українська залізниця» (83 закупівлі), Філія «Центральна станція зв'язку» ПАТ «Українська залізниця» (83 закупівлі). За цією підставою було закуплено нафтопродукти, паливо, електроенергію та інші джерела енергії, медичне обладнання, фармацевтичну продукцію та засоби особистої гігієни, продукти харчування, напої, тютюн і супутня продукція.

У 27 % всіх конкурентних процедур не було отримано жодної пропозиції, у 15 % усіх тендерних процедур було отримано лише 1 тендерну пропозицію, 35 % – дві тендерні пропозиції, 23 % – три й більше. Середня кількість пропозицій на торги склала в конкурентних надпорогових закупівлях 2,67 учасника, в допорогових – 2,06. Водночас на відкритих торгах в середньому спостерігається 2,66 учасника, відкритих торгах із публікацією англ. мовою – 2,81, переговорній процедурі (для потреб оборони) – 2,46. Найбільша конкуренція, понад 10 (0,2 % всіх лотів закупівель) цінних пропозицій в лоті, спостерігалась у закупівлях офісної та комп'ютерної техніки, устаткування та приладдя, крім меблів та пакетів програмного забезпечення (116 лотів), електротехнічного устаткування, апаратури, обладнання та матеріалів; освітлювального устаткування (107 лотів), меблів (зокрема офісних), меблево-декоративних виробів, побутової техніки (крім освітлювального обладнання) та засобів для чищення (74 лота), одягу, взуття, сумок і аксесуарів (58 лотів), конструкцій та конструкційних матеріалів; допоміжної будівельної продукції (крім електроапаратури) (51 лот). Водночас найчастіше по 2 пропозиції (39% всіх лотів закупівель) було подано в закупівлях медичного обладнання, фармацевтичної продукції та засобів особистої гігієни (14 743 лота), продуктів харчування, напоїв, тютюну та супутньої продукції (14 329 лотів), будівельних робіт та поточного ремонту (9 857 лотів), нафтопродуктів, палива, електроенергії та інших джерел енергії (7 407 лотів). Класифікація CPV-ТОП-10 у середньому за всі роки говорить, що найбільш популярними є закупівлі товарів (42,8 %) та виконання робіт (41,8 %), а найменш – послуги (15,4 %).

Найбільше було закуплено продуктів харчування, напоїв, тютюну і супутньої продукції, нафтопродуктів, палива, електроенергії та інших джерел енергії, конструкції та конструкційних матеріалів; допоміжної будівельної продукції (крім електроапаратури), офісної та комп'ютерної техніки, устаткування і приладдя, крім меблів та пакетів програмного забезпечення, медичного обладнання, фармацевтичної продукції та засобів особистої гігієни в Київській, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Одеській областях та м. Київ.

В закупівлях будівельних робіт Київська область та м. Київ, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Львівська, Донецька області мали найбільшу кількість тендерів. В Київській області та м. Києві було витрачено 77 млрд грн на будівельні роботи й ремонт, а в Дніпропетровській – 23 млрд грн. Найдорожчими стали закупівлі ПАТ «Донбасенерго» (одна закупівля очікуваною вартістю 21,2 млрд грн), Комунального підприємства «Київський Метрополітен»

(47 закупівель очікуваною вартістю 6,3 млрд грн), Департаменту житлово-комунального господарства та будівництва Дніпропетровської обласної державної адміністрації (246 закупівель очікуваною вартістю 6,0 млрд грн).

Найбільшу кількість закупівель послуг реалізовано в галузі ремонту і технічного обслуговування (архітектурні, будівельні, інженерні та інспекційні); ділових послуг (юридичні, маркетингові, консультаційні, кадрові, поліграфічні та охоронні), у сферах поводження зі стічними водами і сміттям, санітарії, охорони довкілля та інформаційних технологій (консультування, розробка програмного забезпечення, підтримка мережі Інтернет), сфері комунальних послуг. Найдорожчими виявилися закупівлі послуг, пов'язаних з нафтогазовою промисловістю (15,5 млрд грн), з ремонтом і технічним обслуговуванням (13,2 млрд грн), додаткових та допоміжних транспортних послуг; туристичних агентств (11,3 млрд грн), архітектурних, будівельних, інженерних та інспекційних (10,2 млрд грн), юридичних, маркетингових, консультаційних, кадрових, поліграфічних та охоронних (7,5 млрд грн).

На етапі аналізу ринку державних закупівель доцільно використовувати як загальнодоступну інформацію щодо цін та асортименту товарів, робіт і послуг, яка міститься у відкритих джерелах (у т. ч. на сайтах виробників та постачальників відповідної продукції, спеціалізованих торговельних майданчиках, в електронних каталогах, рекламі, прайс-листах, в електронній системі закупівель «Prozorro» та на аналогічних торговельних електронних майданчиках, дані спеціалізованих інформаційно-аналітичних видань, офіційних статистичних видань, зокрема іноземних), так й інформацію, отриману проведенням ринкових консультацій. Використання такого інструменту, як ринкові ціни, дозволяє визначити структуру ринку, ступінь конкуренції та можливі варіанти предмету закупівлі з урахуванням інновацій та нових технічних рішень. За здійснення державних закупівель рівень цін має позитивну динаміку, що вказує на зростання очікуваної вартості від кількості проведених процедур державної закупівлі та збільшення ефективності проведених тендерів

Очікувана вартість закупівлі товарів/послуг, щодо яких проводиться державне регулювання цін і тарифів (постанови, накази, інші нормативні правові акти органів державної влади, уповноважених на здійснення державного регулювання цін у відповідній сфері), визначається як добуток необхідного обсягу товарів/послуг та затвердженої відповідним нормативно-правовим актом ціни (тарифу). Проте, спостерігається заниження очікуваної вартості закупівлі. Така ситуація може бути наслідком відсутності інтересу до закупівлі з боку учасників ринку і, як результат, неуспішності такої закупівлі. Однак,

встановлення ж очікуваної вартості завищеного розміру може нівелювати принцип максимальної економії.

Методи та матеріали

Задля виконання поставлених завдань у дослідженні використовувалися такі методи: абстрактно-логічний (для теоретичного узагальнення результатів наукових трактувань поняття «зелені закупівлі», встановлення відмінності між «державними і зеленими закупівлями», формування авторської категорії «зелені закупівлі» та висновків); моделювання (для обґрунтування ефективності використання державних ресурсів у контексті здійснення «зелених закупівель»); табличний і графічний (для відображення аналітичної інформації).

У дослідженні використовувалися законодавчі та нормативно-правові акти України та ЄС, офіційні статистичні матеріали Державної служби статистики України, дані державних закупівель електронної системи Prozorro, праці вітчизняних і зарубіжних вчених у періодичних наукових виданнях.

Результати

Одним із принципів здійснення державних закупівель, визначених Законом України «Про публічні закупівлі», є максимальна економія і ефективність (табл. 2.). Відповідно до таблиці за всі роки, зокрема за 2018–2020 рр., найбільшу економію отримано від: будівельних робіт та поточних ремонтів, нафтопродуктів, палива, електроенергії та ін. джерел, послуг пов'язаних із нафтогазовою промисловістю, конструкцій та конструкційних матеріалів. Отже, у таблиці 2 показано зростання економії за державними закупівлями.

У контексті зелених закупівель економія бюджету досягається за рахунок зниження вартості життєвого циклу товарів – витрат на електроенергію, водопостачання, паливо тощо. Наприклад, у Данії при закупівлях екосертифікованих миючих засобів у 2007 році було досягнуто зниження витрат на їх купівлю на 3% порівняно з 2006 роком. У Відні (Австрія) за підсумками реалізації програми ГЗЗ оцінка витрат виявила економію на закупівлю дезінфектантів на 40 % завдяки використанню екологічно безпечних хімікатів. Закупівля і лізинг екологічного автотранспорту для муніципальних потреб дозволили заощадити близько €300 тис. на рік. €1,5 млн на рік вдалося заощадити під час будівництва енергоефективних будівель та застосування енергозберігаючих технологій. У Лондоні завдяки закупівлі світлодіодного освітлення для метрополітену вдалося знизити вартість життєвого циклу обладнання на 25 %, у зокрема, оскільки знизилась витрати на його обслуговування на 75 %. Оцінка зниження рівня навантаження на довкілля зводиться до оцінки обсягу викидів CO₂. Наприклад, у Данії при

Таблиця 2

Аналіз економії проведених тендерів за державними закупівлями, млрд., грн

Отримана економія від закупівлі:	За всі роки	За 2018–2020 рр.	Показник за 2018–2020 рр. щодо показника за всі роки	
			+,-	у %
- будівельних робіт і поточних ремонтів	16,13	10,45	-5,68	64,8
- нафтопродуктів, палива, електроенергії та ін. джерел	8,10	4,76	-3,34	58,8
- конструкцій та конструкційних матеріалів	2,06	1,45	-0,61	0,70
- гірничодобувної та будівельної галузі	2,78	1,19	-1,59	42,8
- послуг, пов'язаних із нафтогазовою промисловістю	3,12	1,17	-1,95	37,5
- промисловою технікою	1,65	1,15	-0,5	69,7

Джерело: розраховано автором за статистичними даними

закупівлі екологічно маркованих засобів побутової хімії зниження викидів CO₂ за рік дії програми сягає 43 % від попереднього показника.

Запорукою ефективного й успішного проведення процедур закупівель є визначення очікуваної вартості предмета закупівлі. Зростання економії підвищує ефективність здійснених процедур за державними закупівлями (табл. 3).

За даними таблиці 3, очевидним є зростання ефективності здійснених процедур за державними закупівлями. За 2020 р. завдяки обов'язковому використанню електронного аукціону в конкурентних закупівлях, різниця між очікуваними вартостями та переможними пропозиціями закупівель, що завершилися в звітному році, склала 6,7% або 29,9 млрд грн в абсолютному еквіваленті. При цьому 5,41% або 19,8 млрд грн у «Надпорогах» та 12,56% або 10,1 млрд грн на «Допорогах». Натомість 2019 року така загальна різниця становила 27,9 млрд грн. Найвищий відсоток різниці між очікуваними вартостями та переможними пропозиціями спостерігається при закупівлях таких послуг: фінансових та

страхових, юридичних, маркетингових, консультаційних, кадрових, поліграфічних та охоронних, архітектурних, будівельних, інженерних, поштових і телекомунікаційних.

Частка договорів з іноземними учасниками у 2020 році склала 0,1 % (850 договорів) від загальної кількості та 9% (59,1 млрд грн) від загальної суми договорів укладених звітного року. Всього в публічних закупівлях в Україні були задіяні учасники з понад 40 країн, серед яких найбільшу кількість договорів мають Чехія (124), Німеччина (85), Китайська Народна Республіка (70), Велика Британія (65), Російська Федерація (61) та Сполучені Штати Америки (60). Крім того, найбільшими сумами договорів у звітному році відзначилась трійка лідерів – Китайська Народна Республіка – понад 26,5 млрд грн, Франція – 18,4 млрд грн і Сполучені Штати Америки – 2,2 млрд грн.

Найбільша кількість договорів з іноземними учасниками укладені на закупівлю промислової техніки (200), ділових послуг (юридичних, маркетингових, консультаційних, кадрових, по-

Таблиця 3

Аналіз ефективності здійснених процедур за державними закупівлями

Показник	За всі роки	За 2018–2020 рр.	Показник за 2018–2020 рр. щодо показника за всі роки	
			+,-	у %
Кількість процедур, млн од	3,86	2,39	-0,96	61,9
Економія, млрд грн	95,29	54,78	-40,51	57,5
Кількість організацій, тис. од	38,03	32,51	-5,52	85,5
Очікувана вартість, трлн грн	2,92	1,86	-1,06	63,7
Кількість учасників, тис. од	253,43	201,29	-52,14	79,4
Пропозицій на торги, тис. од	2,35	2,34	-4,69	99,6

Джерело: розраховано автором за статистичними даними.

Таблиця 4

Аналіз вимог і скарг за державними закупівлями

Показник	За всі роки	За 2018–2020 рр.	Показник за 2018–2020 рр. щодо показника за всі роки у %
Кількість вимог/скарг, од	102,83	34,60	33,6
Кількість оскаржувачів, тис.од	13,84	6,63	47,9
Очікувана вартість, млн грн	365,19	23,14	6,3
Пропозицій на торги, од	3,38	3,22	95,3
Відсоток процедур за вимогами, %	2,51	1,16	46,2

Джерело: розраховано автором за статистичними даними.

ліграфічних та охоронних 154), транспортного обладнання і допоміжного приладдя до нього (127), гірничодобувного та будівельного обладнання (108). Крім того, найдорожчими стали договори на будівельні роботи й поточний ремонт (20 млрд грн), транспортне обладнання (20 млрд грн) та послуги, пов'язані з нафтогазовою промисловістю (5,6 млрд грн).

Порушення під час здійснення закупівель за державні кошти виявлені у 2020 р. Рахунковою палатою та Держаудитслужбою в обсязі 125 млн грн, та 154,8 млн грн, попередження порушень за результатами аналізу закупівель на суму 16,8 млрд грн засвідчують, що застосування контрольних повноважень, закріплених за різними відомствами, не призвело і навіть не наблизило до очікуваних результатів контрольованості цієї найбільш корумпованої сфери використання державних коштів. Таким чином, побудовані в державі моделі фінансового контролю й аудиту, не забезпечують відкритості, прозорості процедур державних закупівель.

Відповідно до даних електронної системи закупівель 2 512 учасниками закупівель було оскаржено закупівлі 1 901 організатора (табл. 4).

Разом з тим 66 % скарг було подано на рішення організатора закупівель через невідповідну якість товарів і послуг та ціни на пропонувані товари, 34 % – через невідповідність умовам поданої тендерної документації. Підвищення ефективності використання державних коштів за здійснення зелених закупівель можливе завдяки зменшенню рівня вимог і скарг до якості продукції та ціни на неї. Таким чином, під час дослідження встановлено, що розв'язання проблеми підвищення ефективності використання державних коштів при зелених закупівлях можливе за умови застосування системного підходу зменшення рівня вимог і скарг до якості продукції та ціни на неї.

Під час вирішення зазначених питань значну допомогу можуть надати економіко-математичні методи. **Мета економіко-математичної задачі полягає у забезпеченні для заданої кількості проведених процедур державної закупівлі підвищення ефективності використання держав-**

них коштів на основі зменшення рівня вимог і скарг до якості продукції та ціни на неї.

Задача розв'язується за двома критеріями:

1) цільова функція мінімізації рівня вимог і скарг за зеленими закупівлями:

$$\min \sum_{r \in R} x_r, \quad (1),$$

2) максимум економії від раціонального використання державних коштів у процесі здійснення зелених закупівель виражено такою функцією:

$$\max \left(\sum_{j \in T} c_j x_j - \sum_{i \in RYGYs} d_i x_i \right), \quad (2),$$

Для запису структурної економіко-математичної моделі задачі прийняті такі позначення: R – Кількість процедур, млн. од; T – Пропозицій на торги, тис. од; G – Кількість вимог/скарг, од; S – Очікувана вартість, трлн грн; P – Очікувана економія, трлн грн.

Структурна економіко-математична модель задачі:

за обмежень:

$$x_t = N_t; \quad t \in T, \quad (3),$$

(кількості проведених процедур зелених закупівель)

$$\sum_{r \in R} a_{rgp} x_r + \sum_{s \in S} a_{sgp} x_s - \sum_{t \in T} v_{tgp} x_t \geq 0; \quad g \in G;$$

$$p \in P. \quad (4),$$

(очікувана вартість від здійснення зелених закупівель)

$$\sum_{i \in R} \alpha_i x_i - \sum_{j \in R} \beta_j x_j \leq 0, \quad (5),$$

(співвідношення між кількістю проведених процедур і вимогами/скаргами)

$$N_{s,\min} \leq x_s \leq N_{s,\max}; \quad s \in S \quad (6),$$

(очікувана економія від здійснення зелених закупівель)

$$x_j \geq 0; \quad j \in RYTYGYsP \quad (7).$$

Врахування в математичній моделі умов, описаних вище, в їхній взаємообумовленості та взаємозв'язку дало змогу визначити прогноз на 2022 р. вимог і скарг за зеленими закупівлями (табл. 5).

За даними таблиці видно, що до 2022 р. зменшиться кількість вимог та скарг до проведених тендерів на 14,3%, а очікувана вартість завершених державних закупівель зросте на 6,5 %.

У таблиці 6 наведемо прогноз щодо оптимальної кількості проведених процедур та визначену очікувану економію від здійснення публічних закупівель. За результатами моделювання, отримано орієнтовну економію державних коштів від проведених тендерів в сумі 24,88 млрд грн.

Розглядаючи програму підвищення ефективності використання державних коштів на період до 2022 року перелік завдань і заходів й аналізуючи основні складники програми, доцільно наголосити на її ефективності, завданнях, які саме виконувати для досягнення мети.

Мета проекту – забезпечити зростання раціонального використання державних ресурсів. Основними завданнями проекту є: визначення цільових показників і пріоритетних напрямів ви-

користання державних коштів при державних закупівлях; удосконалення механізмів державного регулювання здійснення державних закупівель; обґрунтування обсягів фінансового забезпечення для реалізації визначених пріоритетів.

Необхідно зазначити, що державні закупівлі мають проводитися не лише для досягнення функціональної мети закупівлі, але й сприяти досягненню цілей Стратегії сталого розвитку України до 2030 р. з охорони навколишнього середовища за розвитку конкуренції, прозорості та відкритості даного процесу й ефективної системи контролю.

Обговорення та Висновок

У контексті глобальних екологічних та соціальних викликів, які постали перед людством, все більше країн розглядають публічні закупівлі як один із засобів реалізації цілей сталого розвитку та захисту навколишнього природного середовища.

Ми розглядаємо «зелені» публічні закупівлі як ефективний засіб досягнення рівноваги між економічними інтересами людства, економікою та соціальною сферами. Власне, досягнення такого балансу є стратегічною метою концепції сталого розвитку суспільства.

Таблиця 5

Прогноз вимог і скарг за державними закупівлями на 2022 р.

Показник	За всі роки	У середньому за рік	Прогноз на 2022 р.	Показник прогнозу 2022 р. щодо показника у середньому за рік, у %
Кількість вимог/скарг, од	102,83	25,71	22,03	85,70
Кількість оскаржувачів, тис. од	13,84	3,46	2,79	80,60
Очікувана вартість, млн грн	365,19	91,30	97,23	106,51
Пропозицій на торги, од	3,38	0,85	0,97	114,12
Відсоток процедур за вимогами, %	2,51	0,63	0,67	106,30

Джерело: розраховано автором за статистичними даними.

Таблиця 6

Прогноз ефективності здійснених процедур за зеленими закупівлями на 2022 р.

Показник	За всі роки	У середньому за рік	Прогноз на 2022 р.	Показник прогнозу 2022 р. щодо показника у середньому за рік, у %
Кількість процедур, млн од	3,86	0,97	1,02	105,2
Економія, млрд грн	95,29	23,82	24,88	104,5
Кількість організацій, тис. од	38,03	9,51	9,98	104,9
Очікувана вартість, трлн грн	2,92	0,73	0,91	124,7
Кількість учасників, тис. од	253,43	63,36	64,74	102,2
Пропозицій на торги, тис. од	2,35	0,25	0,26	104,0

Джерело: власні дослідження.

Наразі послідовну політику із впровадження «зелених» публічних закупівель традиційно здійснює ЄС. В Україні такі закупівлі ще не розвинені, проте зміни до нормативно-правових актів України спрямовані на виконання зобов'язань нашої країни відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС з адаптації вітчизняного законодавства з публічних закупівель до вимог ЄС, що передбачає розвиток «зелених» закупівель і надання нових можливостей для більш стратегічного використання закупівель в Україні.

Перспективними напрямками подальших досліджень проблеми «зелених закупівель» вважаємо розробку і впровадження системи «зелених» критеріїв та стандартів публічних закупівель, які дозволять зменшувати негативний вплив на навколишнє середовище, зберігаючи при цьому показники якості товарів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Галушкіна, Т. П., Мусіна, Л. А., Потапенко, В. Г. та ін. (2017). Основні засади впровадження моделі «зеленої» економіки в Україні : навч. посіб. (Т. П. Галушкіна, Ред.). К. Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування. Державна служба статистики України. (б. д.). <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Держзакупівлі.онлайн. (б. д.). Державні публічні закупівлі в Україні. <https://www.dzo.com.ua/>
- Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» № 183-VIII (2015). Вилучено 26.06.2021 з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text>
- Закон України «Про публічні закупівлі» № 922-VIII (2016). Вилучено 26.06.2021 з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
- Илларионова, К. А. (2014). «Зеленые» госзакупки в мировой практике. Контроль качества продукции. 3.17-24.
- Ковтун, Т. А. (2020). Впровадження принципів циркулярної економіки для досягнення цілей сталого розвитку. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті. 3 (72). 22-42. <https://doi.org/10.31375/2226-1915-2020-3-22-42>
- Малолітнева, В. К. (2019). Публічні закупівлі «зеленої» електроенергії в межах зобов'язань України перед ЄС та СОТ. Економічна теорія та право. 2. 130-155. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2019-37-2-130>
- Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (2017). Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. https://merg.gov.ua/files/docs/Національна%20довідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf
- Пивовар Ю. І., Новаковець В. М. (2012) Фінансово-правове регулювання публічних закупівель в Україні : монографія. ТОВ «Три К».
- Шадріна Е. В. (2017). Устойчивые государственные закупки: миф или реальность. Госзаказ: управление, размещение, обеспечение. 50. 100–105.
- Шадріна Е. В. (2019). Экологичные закупки. Что думают заказчики? Госзаказ: управление, размещение, обеспечение. 58. 78-81.
- Blome, C., Hollos, D., & Paulraj, A. (2013). Green procurement and green supplier development: antecedents and effects on supplier performance. *International Journal of Production Research*, 52(1), 32–49. <https://doi.org/10.1080/00207543.2013.825748>
- Daly, H. E. (2019). The Concept of Scale in Ecological Economics: Its Relation to Allocation, Distribution, and Uneconomic Growth. *Bioeconomics review*, 2(1). <http://www.bioeconomicsreview.unipg.it/index.php/bioeconomics/article/view/5>
- McCue, C. P., Prier, E., & Lofaro, R. J. (2021). Examining year-end spending spikes in the European Economic Area: a comparative study of procurement contracts. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*. <https://doi.org/10.1108/jpbafm-11-2020-0186>
- Rodríguez, P., Burguete, J., Vaughan, R., Edwards, J. (2009). The Transformation of Municipal Services: towards Quality in the Public Sector. *Theoretical and Applied Economics*, 02(531). 03-16.
- Skydan, O., Nykolyuk, O., Chaikin, O., & Shukalovych, V. (2021). Concept of fractal organization of organic business systems. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 7(2), 59–76. <https://doi.org/10.51599/are.2021.07.02.04>
- Stukalo, N., Krasnikova, N., Steblianko, I., Meshko, N., Simahova, A., Gaponenko, S., Golovko, L., Dzhur, O., & Dzyad, O. (2018). «Green» economy: from global concept to reality of local development. Publisher: Serednyak.

REFERENCES

- Blome, C., Hollos, D., & Paulraj, A. (2013). Green procurement and green supplier development: antecedents and effects on supplier performance. *International Journal of Production Research*, 52(1), 32–49. <https://doi.org/10.1080/00207543.2013.825748>
- Daly, H. E. (2019). The Concept of Scale in Ecological Economics: Its Relation to Allocation, Distribution, and Uneconomic Growth. *Bioeconomics review*, 2(1). <http://www.bioeconomicsreview.unipg.it/index.php/bioeconomics/article/view/5>
- Galushkina, T. P., Musina, L. A., Potapenko, V. G. et al. (2017). Basic principles of implementation of the «green» economy model in Ukraine. (T. P. Galushkina, Ed.). K. Institute of Environmental Management and Sustainable Nature Management.
- Illarionova, K.A. (2014). «Green» public procurement in world practice. *Product quality control*. 3.17-24.
- Kovtun T. A. (2020). Introduction of the principles of circular economy to achieve the goals of sustainable development. *Development of methods of management and administration of transport*. 3 (72). 22-42. <https://doi.org/10.31375/2226-1915-2020-3-22-42>
- Law of Ukraine “On Openness in the Use of Public Funds” № 183-VIII (2015). 26.06.2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183-19#Text>
- Law of Ukraine “On Public Procurement” № 922-VIII (2016). 26.06.2021 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
- Malolitneva, V. K. (2019). Public procurement of «green» electricity within the framework of Ukraine’s commitments to the EU and the WTO. *Economic theory and law*. 2. 130-155. <https://doi.org/10.31359/2411-5584-2019-37-2-130>
- McCue, C. P., Prier, E., & Lofaro, R. J. (2021). Examining year-end spending spikes in the European

- Economic Area: a comparative study of procurement contracts. *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*. <https://doi.org/10.1108/jpbafm-11-2020-0186>
- Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine (2017). Sustainable Development Goals: Ukraine. National report. https://mepr.gov.ua/files/docs/National%20report%20CSR%20Ukraine_July%202017%20eng.pdf
- Pivovar Y. I., Novakovets V. M. (2012) Financial and legal regulation of public procurement in Ukraine: monograph. LLC «Three K».
- Public procurement.online. Public procurement in Ukraine. <https://www.dzo.com.ua/>
- Rodríguez, P., Burguete, J., Vaughan, R., Edwards, J. (2009). The Transformation of Municipal Services: towards Quality in the Public Sector, *Theoretical and Applied Economics*, 02(531). 03-16.
- Shadrina E.V. (2017). Sustainable public procurement: myth or reality. *Government order: management, placement, provision*. 50.100-105.
- Shadrina E.V. (2019). Eco-friendly purchasing. What do customers think? *Government order: management, placement, provision*. 58.78-81.
- Skydan, O., Nykolyuk, O., Chaikin, O., & Shukalovych, V. (2021). Concept of fractal organization of organic business systems. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 7(2), 59–76. <https://doi.org/10.51599/are.2021.07.02.04>
- State Statistics Service of Ukraine. <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Stukalo, N., Krasnikova, N., Steblianko, I., Meshko, N., Simahova, A., Gaponenko, S., Golovko, L., Dzhur, O., & Dzyad, O. (2018). «Green» economy: from global concept to reality of local development. Publisher: Serednyak.
-

The research results of the competitive capacity of enterprises' formation through marketing strategies

Index JEL: M11, M31

Mosiichuk I.V.^{a1}, Kashchuk K.M.^b^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine^b Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Abstract

The article points out that without a developed and functioning marketing strategy, an enterprise engaged in the production of any goods or services will not be able to withstand competition, to act effectively in accordance with market requirements. Creating a new business, merging and acquiring, developing a new market niche, narrowing or expanding the product line, choosing suppliers and partners – all these and many other decisions are made within the marketing strategy. Marketing itself is defined as the management of development, production and sale of goods and services demanded by society carries a systematic approach to solving problems of obtaining the maximum effect from sales with minimal and commercial risks. It is also stated that one of the most common methods is matrix analysis of the business portfolio. In order to assess the company's competitiveness, the author used the McKinsey matrix. The matrix built by the consulting firm for General Electric is considered in part. The characteristic and marketing alternatives of strategic zones on the given matrix are given. Formation peculiarities of competitive positions at researched enterprises in the kitchen market with the help of marketing strategies are revealed. As a result of the scientific researches problem's analysis the author has come to a conclusion that both investigated firms-competitors are in a zone of selective development. While choosing a marketing strategy, it is necessary to focus on the main features of the marketing strategy, such as: long-term orientation; based on the results of strategic marketing analysis; a certain subordination in the hierarchy of enterprise strategies; the market orientation of activity (in relation to consumers and competitors) is defined, and also on need of the further scientific researches of a problem.

Keywords: marketing; strategy; marketing activities; marketing strategy.

Результати дослідження конкурентоспроможності формування підприємств за допомогою маркетингових стратегій

Мосійчук І.^{a1}, Кашук К.^b^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна^b Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

Анотація

У статті вказано, що без розробленої та функціонуючої маркетингової стратегії підприємство, яке займається виробництвом будь-яких товарів чи послуг, не зможе протистояти конкуренції, ефективно діяти відповідно до вимог ринку. Створення нового бізнесу, злиття і поглинання, освоєння нової ринкової ніші, звуження або розширення асортименту, вибір постачальників і партнерів – всі ці та багато інших рішень приймаються в рамках маркетингової стратегії. Сам маркетинг визначається як управління розробкою, виробництвом і реалізацією затребуваних суспільством товарів і послуг, що несе системний підхід до вирішення завдань отримання максимального ефекту від збуту з мінімальними і комерційними ризиками. Також зазначено, що одним із найпоширеніших методів є матричний аналіз бізнес-портфеля. Для оцінки конкурентоспроможності компанії автор використав матрицю McKinsey. Частково розглянута матриця, побудована консалтинговою фірмою для General Electric. Наведено характеристику та маркетингові альтернативи стратегічних зон на даній матриці. Розкрито особливості формування конкурентних позицій на досліджуваних підприємствах на ринку кухні за допомогою маркетингових стратегій. У результаті аналізу проблеми наукових досліджень автор дійшов висновку, що обидві досліджувані фірми-конкуренти знаходяться в зоні селективного розвитку. При виборі маркетингової стратегії необхідно орієнтуватися на основні ознаки маркетингової стратегії, такі як: довгострокова орієнтація; за результатами стратегічного маркетингового аналізу; певна підпорядкованість в ієрархії стратегій підприємства; визначається ринкова спрямованість діяльності (по відношенню до споживачів і конкурентів), а також на необхідність подальших наукових досліджень проблеми.

Ключові слова: маркетинг; стратегія; маркетингова діяльність; маркетингова стратегія.

¹ Corresponding author.
E-mail address: mosiychuk@kibit.edu.ua

Отримано / Received 01.07.2021
Отримано виправлений варіант / Received in revised form 16.07.2021
Прийнято до друку / Accepted 22.07.2021

Introduction

Marketing as the management of the development, production and sale of goods and services required by the company is a systematic approach. This approach aims to solve problems to achieve the maximum effect for the producer and consumer from the sale of results with minimal and commercial risks and is a source of payment, including currency.

However, in order to really use marketing as a reliable tool for success in business, commercial and any other economic activity, it is necessary to master its modern methodology. Under these conditions, marketing becomes the basis of long-term and operational planning of production and commercial activities of the enterprise, preparation of export production programs, organization of scientific and technical, technological, investment and production activities and sales and marketing activities, is the most important element of enterprise management.

Creating a new business, mergers and acquisitions, developing a new market niche, dealer policy, narrowing or expanding the product line, choosing suppliers and partners – all these and many other decisions are made in the marketing strategy. The whole enterprise's success, its competitiveness depends on the correct choice of marketing strategy of the company.

Issues of marketing and marketing strategies are widely covered in the literature by Ukrainian, Russian and foreign authors. Strategic marketing management, a component of strategic marketing and analysis were covered by: Balabanova L.V. [1], Babchenko L.V. [2], Golovchuk Yu.O. [3]. Methodical aspects of the marketing environment research at the enterprise were considered by: Demidenko S.L. [4], Zhegus O.V. [5], Zalizniuk V.P. [6]. Features of the marketing strategies formation were revealed in the works of Kudenko N.V. [7], Kobtsa D.L. [8], Kriveshko O.V. [9]. The marketing management main aspects of enterprise competitiveness have taken an important place in the works of Kendyukhov O.V. [10], Raika D.V. [11], Ryabukha I.S. [12] and others.

However, despite the recognition of the marketing strategy's important role in the enterprise success in the market, in practice, the development of its provisions is given insufficient attention. This can often be explained by a lack of consistency in making long-term marketing decisions, as well as insufficient qualifications of management staff. These problems have a strong impact on retailers or small businesses that provide various services to the public.

The purpose of this article is to reveal the theoretical and applied aspects and features of the competitive position's formation at LLC "Factory CLASS" and LLC "Roda" in the kitchen market through marketing strategies.

Methods and materials

The research methodological basis is the principles of dialectical logic and a systematic approach to solving problems in the chosen direction of research. Theoretical and applied developments are based on the provisions of modern economic theory, strategic management theory, marketing theory and the use of special methods, such as: logical generalization and comparison – to clarify and streamline the conceptual apparatus; statistical analysis.

Currently, there are at least two thousand definitions of "marketing". Not only individual researchers, but also entire firms invest in this concept a qualitatively different meaning. Marketing comes from the English word "market" and, accordingly, means market activity i.e., the sale and purchase of goods. Marketing is understood as an activity that turns the needs of the buyer into the company's income and aims to meet the needs through exchange [11].

Marketing is a systematic activity related to the development, production and sale of products to meet personal or social needs. Due to the fact that marketing forms a holistic system of opinions, on the basis of which the company builds its practical activities, we usually talk about the concept of marketing, i.e., a system of opinions, approaches, dispositions [3].

Marketing as a systemic phenomenon acts primarily as a unit of research, development and sale of goods. At the same time, marketing acts as a concept of company management, focused on success in the outside world, where the necessary and rigid elements are competitors, consumers, the entire external environment. Finally, marketing acts as a kind of business philosophy, which must be socio-ethical: the company must act on strictly moral principles, with full consideration and respect for the opinions and requirements of consumers. Honesty, decency, consistency, professionalism are the main requirements for marketing activities, and, at the same time, these qualities are the main capital of any businessman who participates in a market transaction.

Modern marketing is becoming the only technological process that focuses not only on commercial success, but also on the development of social relations, the consolidation of ethics and social morality. As a result, all the requirements of a systems approach (using the theory of large systems) are applied to marketing [2].

One of the most common methods is matrix analysis of the business portfolio. The matrix can be built on the basis of any pair of indicators that characterize its strategic position. Analysis tools include the well-known Boston Consulting Group's growth and market share matrix, the McKinsey tool, the strategic business planning matrix, and a number of other lesser-known tools, such as the

Table 3

Characteristics and marketing alternatives of strategic zones according to the matrix «McKinsey – General Electric»

Factor	
Market attractiveness	SBU competitiveness
Indexes	Indexes
1. Market capacity: national market, export-import balance 2. Market growth rates 3. Profitability 4. Level of competition: number of competitors, concentration of competitors, their market share 5. The amount of investment required 6. Market 7. Availability and availability of material and technical resources 8. State regulation of the market	1. Product quality 2. Absolute market share 3. Relative market share 4. Attractiveness of the range 5. Efficiency of sales channels 6. Price level 7. Financial resources 8. The effectiveness of advertising 9. Production capacity

Source: generated by the author

ADL lifecycle matrix, Larange's planning matrix, and Harrigan's final game analysis. Porter.

An alternative approach, which eliminates some of the BCG matrix shortcomings, was proposed by McKinsey to analyze General Electric's business portfolio.

Two enterprises were selected for the study: LLC "CLASSUM Factory" (Zhytomyr) and LLC "Roda" (Kyiv). The latest technologies, highly qualified staff, a modern production complex, which is equipped with these enterprises, have taken one of the first places in the domestic market of kitchen furniture manufacturers.

In order to assess the competitiveness of enterprises, we use this matrix, its choice is justified by the following factors:

- the McKinsey matrix is more accurate than the BCG matrix and allows to take into account industry trends;
- in Ukraine, the kitchen furniture market is periodically monitored, which allows to assess industry trends.

It includes nine quadrants and is based on an assessment of the long-term industry attractiveness and the competitiveness of the strategic business unit. The matrix is based on two factors – the market attractiveness and the competitiveness of the strategic business unit (SBU). Indicators that reflect the essence of market attractiveness and SBU competitiveness are reproduced in table 1.

Results

Regarding the factory "CLASS" strategic business units should be called the main and auxiliary production by product groups, i.e. SBU for the production of kitchens, SBU for the production of windows, SBU for the production of doors.

Stages of matrix construction:

1. Indicators are formed on the basis of factors of "market attractiveness" and "competitiveness", depending on the characteristics of a particular enterprise SBU.

2. For each indicator within each of the two factors are determined by the weights.

When assigning weights, we take the weight of the coefficient per unit (1.00), and the weight of each indicator in this factor is determined based on its specific weight in this factor (i.e. based on the effect that a certain indicator has on the size of the factor). The weight ranges from 0.01 to 0.99.

There is also a practice of determining the weight of indicators not in coefficients but in percentages: the weight of the factor is taken as 100%, and the weight of the indicator is determined according to its specific weight as a percentage.

3. For each indicator within each of the two factors, the rank is determined.

The title is set based on a range of one to five (or one to ten). Characterizes the state of the indicator at the enterprise level. The lowest rank – «1», the highest – «5» or «10».

4. For each indicator, the total score is determined by multiplying the weight of this indicator by its rank:

5. Overall scores are summed for each factor, and thus we obtain an overall score for the coefficient.

6. Construct a matrix field: on a horizontal line place the coefficient of competition in the range from «5» to «1» in the range from «1» to «5» or in the range from «10» to «1» (in the appropriate range of rank), along the vertical line, we postpone the factor of market attractiveness in the range from «1» to «5» (or to «10»).

Table 2

**Determination of the indicators of the matrix «McKinsey – General Electric»
on SBU for the production of kitchens of the factory «CLASS»**

Indexes	Weight coefficient	Rank	Overall rating
By the factor "Market attractiveness"			
Market capacity	0,20	4	0,80
Annual market growth rate	0,20	5	1,00
Profitability	0,15	4	0,60
Level of competition	0,15	2	0,30
Technological equipment	0,15	4	0,60
Prone to inflation	0,05	3	0,15
Energy equipment	0,05	2	0,10
Tendency to change in the furniture industry	0,05	3	0,15
TOTAL	1,00	X	3,7
By factor "Competitiveness"			
Market share	0,10	4	0,40
Market share growth rate	0,15	2	0,30
Product quality	0,10	4	0,40
The prestige of the brand	0,10	5	0,50
The efficiency of the commodity movement system	0,05	4	0,20
Advertising effectiveness	0,05	3	0,15
Production capacity	0,05	3	0,15
Production efficiency	0,05	2	0,10
Total costs	0,15	3	0,45
Logistics	0,05	5	0,25
Research support	0,10	3	0,30
Staffing	0,05	4	0,20
Total	1,00	X	3,4

Source: built by the author according to the company's data

7. The matrix field is divided into 9 squares. The distribution lines pass through the values of 2.33 and 3.67, respectively (in the case of a change of rank from «1» to «5»).

8. The position of each strategic business unit in the matrix is determined by the postponement of its overall assessment by factors of competitiveness and market attractiveness.

9. The position of each SBU is displayed in the field of the matrix in the form of a circle, the diameter of which corresponds to the size of the market. The shaded segment indicates the market share of our company.

10. Marketing strategy is formed for each strategic business unit.

We consider the matrix built by the consulting firm «McKinsey» for the company «General Electric». As part of the «General Electric» was allocated 49 strategic business units. In our example, LLC «Factory CLASS» we will consider the location of three SBU – the production of kitchens, windows and doors in the McKinsey matrix.

In the following stages, we determine the weights and rank of each indicator within the relevant factor.

The rank was assigned in the range from «1» to «5». To do this, use the results of a report on practice. Then, by multiplying the weighting factor by rank, we determined the overall score for each indicator and for each factor. The results of the calculations are presented in Table 2.

At the first stage, we will determine the indicators of the factors «market attractiveness» and «competitiveness» in the production of kitchens. Indicators of the attractiveness of the kitchen market are as follows: market capacity, annual market growth rate, profitability, level of competition, technological staffing, propensity to inflation, energy staff, propensity to change the environment.

The next step involves building a matrix field:

- vertically postpone the attractiveness of the market in the range from «1» to «5»,
- on a horizontal line we postpone competitiveness in the range from «5» to «1»,
- the matrix field is divided into 9 squares (Fig. 1).

Indicators of kitchen production competitiveness: company market share, market share growth, product quality, brand image, efficiency of the

product movement system, advertising efficiency, production capacity, production efficiency, total costs, logistics, research, staff.

In order to show the position of SBU on the production of kitchens in the matrix, we postpone the generalized assessment of the factors «market attractiveness» and «competitiveness» (respectively 3.7 and 3.4) on the respective lines of the matrix. The position of SBU for the production of kitchens in the matrix is shown in the form of a circle, the size (diameter) of which is adequate to the size (capacity) of the kitchen market. The shaded segment indicates the market share of Roda: in the kitchen market in Ukraine, it is 14%.

During the strategy's formation, the matrix field is divided into three zones.

The first strategic zone covers squares 1, 2, 3 – growth zone:

- box 1 includes SBUs that operate in a very promising market and have a strong competitive position in it;
- box 2 includes those SBUs that also have a strong competitive position but operate in a medium-attractive market;
- square 3 includes the average competitive state of SBU, which operate in an attractive market.

For the first zone the strategy of growth, investment, expansion of production is recommended.

The second strategic zone (selective development zone) covers squares 4, 5, 6:

- square 4 includes SBUs of high competitiveness operating in an unattractive market;
- square 5 includes the average level of competitiveness and the level of attractiveness of the market strategic business units of the enterprise;
- square 6 includes uncompetitive SBUs operating in a highly attractive market.

For the second strategic zone, a strategy of selective development is recommended, which is focused on obtaining the maximum profit, as well as the search for strategic opportunities for the transition of these SBU to the first zone.

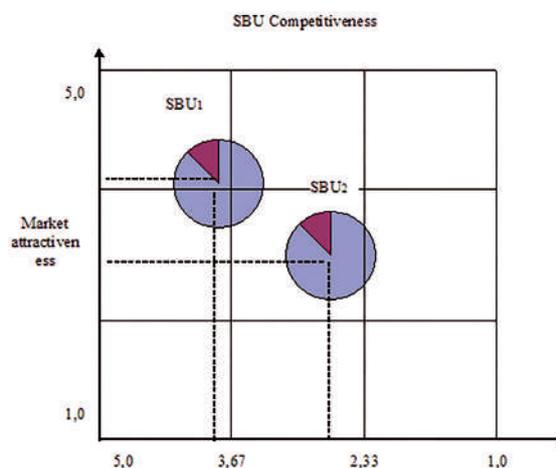

Fig. 1. Competitive positions of SBU LLC «Factory CLASS» and Roda LLC in the kitchen market

The third strategic zone (harvest zone) covers squares 7, 8, 9:

- square 7 includes the average level of competitiveness of SGP operating in an unattractive market,
- square 8 includes non-competitive SGPs operating in a medium-attractive market,
- Box 9 includes uncompetitive SGPs in an unattractive market.

More detailed strategic recommendations for each square of the McKinsey matrix are presented in Table 3.

Both competing firms are in the zone of selective development. The only difference is that LLC «Factory CLASS» evaluates the attractiveness of the kitchen market in Ukraine with higher values than LLC «Roda» (Kyiv). Based on this situation, a strategy of specialization on the firm's strengths is recommended for Factory Klasum LLC.

In particular, the high quality of products, the ability to constantly change the range, product compliance with world quality standards ISO 9001, the presence of intermediaries and sales offices

Table 3

Characteristics and marketing alternatives of strategic zones according to the matrix «McKinsey – General Electric»

Zone	Marketing zone characteristics	Strategic alternative
Growth zone	Promising market Strong competitive position of SGP	Development strategy Strategy for maintaining competitive positions
Selective development zone	Average or diametrically opposite indicators of market attractiveness and SBU competitiveness	Specialization in promising segments Specialization on the strengths of the firm Selective investment (taking into account profitability and risk)
Harvestzone	Unpromising markets Weak competitive positions of SBU	Niche search Minimum investment. Elimination

Source: formed by the author according to the company

outside the country – allows the factory to further strengthen its competitive position.

Thus, at the same time LLC «Factory CLASS» chooses a strategy of selective investment, which will be determined by the profitability of manufacturing a particular product for a particular market, as well as calculating the investment efficiency of each individual project. Such a policy will certainly reduce the extra costs of the enterprise and forces to look for profitable offers for investment.

Discussion and conclusions

When choosing a marketing strategy, it is necessary to focus on the goals, the main features of the marketing strategy, such as: long-term orientation; based on the results of strategic marketing analysis; a certain subordination in the hierarchy of enterprise strategies; defined market orientation (in relation to consumers and competitors). In addition, the marketing strategy of the company identifies its strengths, which allow you to win the competition.

To determine the factors that optimize the activities of companies, a large number of studies aimed at quantitative analysis, such as the PIMS project (the impact of marketing strategy on profits), which aimed to determine the relationship between the implementation of management measures and create a model that determines the causes successful business. These studies have led to a number of tools and approaches to analyzing the structure of the asset portfolio, which are still widely used today.

REFERENCES:

- Balabanova L. V. Stratehichne marketynhove upravlinnia komertsiiinoiu diialnistiu pidpriemstv: monohrafiia / L. V. Balabanova, A. S. Panchuk; Donetskyi nats. un-t ekonomiky i torhivli im. M. I. Tuhana Baranovskoho. – Donetsk: DonNUET, 2011. – 181 s.
- Babchenko L.V. Stratehichni marketynh u systemi upravlinnia promyslovym pidpriemstvom. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. 2017. Vyp.15. Ch.1. S. 11-15.
- Holovchuk, Y.O. and Srednytska, L.P. «Marketing Commodity Policy is an Instrument for Increasing Enterprise Competitiveness». Ahrosvit. 2020. № 1. pp. 61–68. DOI: 10.32702/2306-6792.2020.1.61, available at: <http://www.agrosvit.info/?op=1&z=3059&i=8> (Accessed 25 Feb 2021).
- Demydenko S.L. Osoblyvosti stratehichnoho analizu seredovyscha pidpriemstva. Efektyvna ekonomika. 2015. № 9. [Elektronnyi resurs].- URL -<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4290> (data zvernennia 4.06.2021 r.)
- Zhehus O.V., Kryvosheieva N.M. Metodichni aspekty doslidzhennia marketynhovoho seredovyscha pidpriemstva. [Elektronnyi resurs]. URL: http://www.rusnauka.com/18_NiIN_2007/Economics/22495.doc.htm (data zvernennia 1.06.2021r.)
- Zalizniuk V.P. Formuvannia efektyvnoi marketynhovoii stratehii eksportnoi diialnosti pidpriemstva v umovakh yevrointehratsii: dys. kand. ekon. nauk: 08.00.04 / Zalizniuk Viktoriia Petrivna. Kyiv., 2016. – 256 s.
- Kudenko N.V. Protses stratehichnoho marketynhu. [Elektronnyi resurs]. – URL: <r250.sudu.edu.ua/bitstream/123456789/28166/1/Strategic.pdf> (data zvernennia 3.06.2021 r.)
- Kobets D.L. Teoretychni pidkhody do formuvannia marketynhovoii stratehii na pidpriemstvakh. Ekonomika i suspilstvo. 2017. № 13. S.502-506.
- Kryveshko, O.V. (2020). Otsinka vahomosti konkurentnykh perevah. Efektyvna ekonomika, no. 2. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.2.64
- Marketynhovi menedzhment konkurentospromozhnosti pidpriemstva: stratehichni pidkhid ta systemni rishennia: monohrafiia / [O. V. Kendiukhov ta in.]; za zah. red. O.V. Kendiukhova; Donets. nats. tekhn. un-t, Kaf. strateh. upr. ekon. rozvytkom. – Donetsk : Skhid. vyd. dim, 2014. – 201 s.
- Raiko D. V. Stratehichne upravlinnia rozvytkom marketynhovoii diialnosti: metodolohiia ta orhanizatsiia: monohrafiia / D. V. Raiko. – Kharkiv: VD «INZhEK», 2008. 632.
- Riabukha I.S. Obgruntuvannia tovarnoi stratehii pidpriemstva ta poshuk shliakhiv pidvyshchennia marketynhovykh pozytsii pidpriemstva. Biznesnavihator Naukovo-vyrobnychyi zhurnal. 2014. № 3(35).12-18.

Освітні виклики в контексті додаткової професійної освіти

Index JEL: I25, M54

Пішеніна Т.І.^{a1}^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Зміна парадигми економічного розвитку, що веде до поглиблення інтеграції та глобалізації, кардинально оновлює характер освітніх і наукових, виробничих та конкурентних процесів. Епоха завершення життєвого циклу освіти в межах одного навчального закладу йде в минуле, а додана вартість нових знань тестується на конкретному локальному рівні кар'єрного зростання. Саме тому освітній процес стає все більш багатоаспектним з різних галузей, а кожна освітня спеціалізація формується під конкретну стадію розвитку особистості. Це означає, що економіка може стати конкурентоспроможною при активному розвитку бізнес-освіти, яка формує додаткові професійні компетенції та поглиблює знання у спеціалізованих нішах в виробничих процесах. Крім того, процес створення інноваційних освітніх технологій вже є не лінійним, а реалізується інтерактивно, в рамках єдиної економічної системи. Досліджено дві основні групи питань: вивчення значення додаткової професійної освіти як економічної категорії, аналіз додаткової вартості нових знань і механізмів реалізації нових професійних компетенцій. У статті ми покажемо, що концепція безперервної освіти передбачає постійний розвиток фахівця, що дозволяє йому залишатися конкурентоспроможним на ринку праці. Розвиток дистанційних освітніх технологій сприяє отриманню освіти без відриву від роботи, а різноманітні методи утримання співробітника на робочому місці дозволяють роботодавцю інвестувати не тільки у специфічний, але і в загальний капітал працівника. Питання формування додаткових професійних компетенцій дозволяє створити різноманітні, повноцінні фундаментальні знання, наявність яких необхідно на сучасному рівні розвитку економіки для її модернізації відповідно до вимог переходу на новий технологічний уклад.

Ключові слова: професійні компетенції, освітні технології, бізнес-освіта.

Educational challenges in context of continuous professional development (CPD)

Pishenina T. I.^{a1}^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The paradigm shift in economic development, which leads to the deepening of integration and globalization, radically renews the nature of educational and scientific, industrial and competitive processes. The era of completing the life cycle of education within one educational institution is a thing of the past, and the added value of new knowledge is tested at a specific local level of career growth. That is why the educational process is becoming more multifaceted in different fields, and each educational specialization is formed at a specific stage of personal development. This means that the economy can become competitive with the active development of business education, which forms additional professional competencies and deepens knowledge in specialized niches in production processes. In addition, the process of creating innovative educational technologies is no longer linear but is implemented interactively, within a single economic system. Two main groups of issues have been studied: the study of the importance of additional vocational education as an economic category, and the analysis of the added value of new knowledge and mechanisms for implementing new professional competencies. In this article, we will show that the concept of continuing education involves the constant development of the specialist, which allows him to remain competitive in the labor market. The development of distance learning technologies facilitates in-service education, and various methods of keeping an employee in the workplace allow the employer to invest not only in specific but also in the general capital of the employee. The issue of the formation of additional professional competencies allows creating diverse, full-fledged fundamental knowledge. The availability of this knowledge is necessary at the current level of economic development for its modernization in accordance with the requirements of the transition to a new technological system.

Keywords: professional competencies, educational technologies, business education.

¹ Corresponding author.

E-mail address: pishenina@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.06>

Вступ

Сталий розвиток – це глобальна стратегія розвитку України. Ключовою складовою сталого розвитку є цифрова економіка, яка обумовлює активне проникнення цифрових технологій у всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства. Бізнес-спільнотою України усвідомлена необхідність прискорення процесів цифровізації та цифрової трансформації економіки з метою досягнення конкурентоспроможних позицій у цифровому просторі нової світової економіки. Цифрова економіка задає вектор, за яким розвиваються соціально-економічні системи у довгостроковій перспективі.

Необхідність всебічного аналізу процесів цифрової трансформації постає пріоритетом для окремих інноваційних компаній, а відповідні освітні проекти додаткової професійної освіти – життєво важливими для успіху сучасних компаній. При цьому сама ця трансформація тісно пов'язана з тенденцією отримання додаткових професійних цифрових компетенцій, що реалізується на її основі (Лаврук, 2016).

У сучасних умовах глобалізаційних та інтеграційних змін економічних процесів, посилення світової та національної конкуренції виникає об'єктивна необхідність адаптації економічних та управлінських функцій підприємства. Відбувається значна трансформація економіки України та пошук найбільш ефективних стратегічних орієнтирів формування бізнес-процесів. Необхідно зосередитись на базових принципах стійкого розвитку та підвищення конкурентоспроможності національного бізнесу. Серед таких інструментів визначне місце займає освітня політика, успішне введення сучасних інформаційних технологій в освітній процес та посилення бізнес-освіти. Сьогодні освітній кластер може стати основою виходу України з економічної кризи. Економіка, що розвивається на основі сучасних освітніх кластерів, є інвестиційно привабливою і забезпечує високі рівень та якість життя населення (Родченко & Хрипунова, 2018). Бізнес-середовище, мережеві виробничі системи постають головними чинниками сталого економічного зростання держави.

На онлайн-круглому столі на тему: «Наслідки карантину для економіки України та шляхи їхнього подолання» директор Інституту соціально-економічної трансформації І. С. Несходовський показав, що Україна перебуває у своєрідній точці економічної сингулярності (Стрикун, 2020). Професійна освіта виступає ключовим інструментом підвищення прибутковості та забезпечення стабільного розвитку у ринкових умовах.

В даний час істотно зростає попит на нові професійні компетенції та особистісні характеристики працівників на тлі загального зниження потреби організацій в кадрах внаслідок авто-

матизації та цифровізації економіки. Реалізація стратегічного розвитку України по збільшенню продуктивності праці та підтримки зайнятості неможлива без оновлення знань і розвитку професійних навичок працівників, тому, саме додаткова професійна освіта стає інструментом ефективною зайнятості. Повідомлялося, що професійні знання є основним мотиватором пошуку додаткової освіти. Серед інших мотиваторів, які увійшли до чотирьох найбільш важливих факторів, було оновлення існуючої кваліфікації, підвищення статусу професії в цілому та демонстрація професійної компетентності особи (Ryan, 2003).

Незважаючи на те, що створення умов для безперервної освіти протягом всього життя людини є одним із пріоритетних завдань держави, сфера додаткової професійної освіти, як основний інструмент досягнення поставленого завдання в умовах ринкової економіки, стає переважно комерційною, тому актуалізується питання про віддачу від інвестицій в додаткову професійну освіту самого працівника. Завжди існує питання щодо віддачі від інвестицій у розвиток професійних компетенцій, що впливають на конкурентоспроможність працівників. Першою перевагою для роботодавця про здібності співробітника на ринку праці постає диплом, що показує рівень освіти, а потім здійснюється перевірка знань (Hotulainen et al., 2020). В усіх сферах кваліфікація робітників відіграє значну роль у визначенні конкурентоспроможності підприємства на ринку. Так у статті (Wareing et al., 2017) автори зазначають, що основним фактором у майбутньому буде управління зростаючими вимогами до медичного персоналу, підтримуючи в той же час підвищення рівня знань, навичок та компетентії.

Таким чином, підтвердження попереднього навчання є основоположним для більшої видимості та оцінки цього людського капіталу. Фактично, люди потребують перекваліфікації протягом усього їхнього трудового життя, автори виявили, що навчальні процеси представляли цінність навчання на робочому місці (Silva & Garcia, 2019).

Сьогодні відбуваються істотні зміни в трудовий кар'єрі працівників. В силу інформаційно-технологічних змін, спостерігаються значні трансформації в світі професій: з'являються абсолютно нові професії, в тому числі що вимагають знань відразу у декількох предметних галузях, змінюються вимоги до існуючих посад. Ці обставини призводять до неможливості працівника зберегти за собою робоче місце без вдосконалення знань в своїй області, залишитися на ринку праці без освоєння нової професії, перейти на наступний шабел кар'єрного розвитку без систематичного оновлення знань і навичок. Виявлено парадигмальні зрушення в актуаль-

ності безперервного розвитку як професійних, а й особистісних компетенцій, опосередкованих адміністративною чи індивідуальною ініціативою (Minasyan et al., 2019).

В Україні додаткова професійна освіта, здійснюється у формі підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки. Впровадження дистанційних технологій сприяє розвитку нових форм навчання без відриву від виробництва, що дозволяє прогнозувати подальше зростання сфери додаткової професійної освіти як інструменту підтримки та накопичення людського капіталу працівника протягом усього періоду трудової активності. Основною проблемою для споживачів освітніх послуг в умовах різноманіття програм додаткової професійної освіти постає великий вибір відповідної програми навчання, яка буде відповідати сучасним потребам і принесе очікуваний практичний результат. Додаткова професійна освіта, як частина ринку освітніх послуг, покликана стати тим інструментом, який заповнить розбіжності між взаємними очікуваннями працівників і роботодавців, що позитивно впливає на ринок праці і на економіку країни в цілому (Ayulazyan & Obdalova, 2014). Трудова кар'єра в даний час виступає індикатором якості додаткової професійної освіти, що сприяє подоланню протиріччя ринку праці. Таким чином, дослідження віддачі від освоєння співробітниками програм додаткової професійної освіти з точки зору впливу на їх трудову кар'єру є актуальним і сучасним.

Ступінь розробленості кожного виділеного напрямку досить висока, але очевидно не простежується зв'язок між ринком праці і його протиріччями, ринком додаткової професійної освіти як інструменту адаптації працівників до ринку праці та трудової кар'єрою – як індикатора збалансованого функціонування ринку праці. Значення коло досліджень, присвячених віддачі від додаткової професійної освіти, не враховуючи інший суб'єкт запиту на програми такого типу – індивіда, який є домінуючим в практиці реалізації додаткових професійних програм.

Необхідно відмітити, що більш високий рівень освіти притаманний більш здатним працівникам, так як у них нижче витрати на отримання освіти. Відповідно, кар'єрне просування працівника, можливо тільки при наявності сертифіката, посвідчення або диплома відомої програми освітньої організації, що підтверджують, що їх власник, завдяки своїм природним здібностям, набутими властивостям і характеристикам, зміг освоїти новий щабель освіти і, отже, готовий до якісного виконання складніших виробничих завдань. Таким чином, виникають певні бренди (це – кваліфікація «Майстер ділового адміністрування»), які можуть посилювати позиції працівника на ринку праці. Природно, що в даному контексті важливо і сприйняття

таких брендів самим роботодавцем. При певних обставинах наявність кваліфікації «Майстер ділового адміністрування», наприклад, у кандидата може стати негативним сигналом для роботодавця. Справа в тому, що розглянута кваліфікація передбачає діяльність випускника на управлінській посаді, тому влаштовуючи такого кандидата на роботу на виконавську позицію, роботодавець розуміє, що як тільки у нього з'явиться можливість, цей співробітник перейде на посаду керівника (в цій або іншій компанії), і роботодавцю знову доведеться нести витрати з пошуку, найму та адаптації нового співробітника на вакантне місце. Отримання співробітником-виконавцем, за власною ініціативою і за свої кошти, кваліфікації «майстер ділового адміністрування» може спровокувати конфлікт всередині підрозділу, якщо середній керівник вирішить, що таким чином працівник намагасться зайняти його місце. В такому випадку, кваліфікація виступає як негативний сигнал.

Якість програм також може посилювати як позитивний, так і негативний сигнал, оскільки якість безпосередньо пов'язана з репутацією програми або освітньої організації. Зараз програми навчання ґрунтуються на компетентнісному підході, який зосереджено на виробленні у студентів заданого набору компетентностей. Викладачі схвалюють такий підхід до навчання, але потребують його глибокого опанування (Кошечко, 2015; Kerkhoff & Cloud, 2020; Лукашенко et al., 2021).

Метою нашого дослідження є оцінка впливу навчання на додаткових професійних програмах на трудову кар'єру працівника, а також розробка, на основі отриманих результатів, рекомендацій щодо вдосконалення взаємодії ринку праці та ринку додаткової професійної освіти.

Методи та матеріали

Аналіз визначених у роботі проблем було здійснено через постановку та дослідження двох основних груп питань: перша група питань, пов'язана з вивченням значення додаткової професійної освіти як економічної категорії, визначеного зрізу виробничих взаємовідносин; друга група пов'язана з аналізом додаткової вартості нових знань та механізмів реалізації нових професійних компетенцій.

Результати та обговорення

Додаткова професійна освіта показує не тільки вплив рівня отриманої освіти на можливість влаштування на більш високооплачувану роботу, а й пояснює поведінку роботодавця при прийнятті рішення про кар'єрне просування працівників. Різні модифікації також дозволяють прогнозувати вибір працівником освітньої організації або програми навчання для збільшення шансів на кар'єрне зростання.

При самостійному фінансуванні навчання передбачається, що кожен рік спеціаліст інвестує в

освіту, що пов'язано з відповідними вигодами і витратами. Вигодами, в даному випадку, постає додаткова заробітна плата, яку фахівець може отримати в результаті відтворення додаткових знань. Витрати показують упущені вигоди, тобто той заробіток, який індивід міг би отримати, якби не витрачав час на навчання (прямі витрати на навчання вважаються незначними). При цьому не враховується термін, коли фахівець робить свій вибір між навчанням і роботою. Мова йде про стандартний восьмигодинний робочий день, який розподіляється між навчанням і роботою. Але таке трактування не в повній мірі відповідає сучасним уявленням про суміщення роботи та навчання і підходить для опису вибору фахівця щодо очних програм навчання, причому як в освітній організації, так і на робочому місці. Розвиток нових форматів додаткової професійної освіти дозволяє навчатися без відриву від виробництва, а також нести значно нижчі тимчасові витрати через різну тривалість програм.

Багато дослідників, розглядаючи вигоди від отримання додаткової професійної освіти фахівцями різного віку, показують, що вигоди молодого фахівця будуть вище, ніж у більш зрілого. На наш погляд, це припущення частково невірно, оскільки все залежить від того, в якому вигляді ці вигоди представляються: в абсолютному або відносному.

Слід зазначити що відтворення людського капіталу відбувається протягом всього життєвого циклу.

Існують такі групи професій, (спортсмени, працівники хімічних виробництв, військовослужбовці), де фахівці таких професій можуть продовжувати трудову діяльність в суміжній або новій області. Ця обставина не дозволяє встановлювати кордон інвестицій в людський капітал на формальному рівні. Запас людського капіталу зростатиме протягом всього трудового життя індивіда, так як він буде накопичувати знання і досвід на протязі всього періоду. Особливо це підтверджується у працівників тих професій, де підвищення кваліфікації є обов'язковим з певною періодичністю (лікарі, науково-педагогічні працівники, менеджери, економісти). При самостійному фінансуванні навчання фахівець, отримуючи додаткову професійну освіту, не буде відриватися від роботи або буде відриватися частково (наприклад, на відвідування очних модулів).

Фахівець повинен займатися самонавчанням протягом усього життя (Akmanova et al., 2019). До педагогічних умов, у яких мають формуватися компетентності належить і виховання розуміння необхідності самоосвіти (Kovalova, 2021).

Необхідно передбачити використання людського капіталу за рамками восьмигодинного робочого дня. Таким чином, витрати будуть включати в себе упущені вигоди, які фахівець

міг би отримати, працюючи надурочно або підробляючи на іншій роботі.

Останнім зауваженням, є питання знецінення знань і навичок працівника. У сучасному конкурентному трудовому середовищі дуже важливо відповідати викликам часу, залишаючись затребуваним фахівцем протягом довшого періоду. З огляду на динамічність мінливого світу руйнування запасу людського капіталу може відбуватися більш стрімко, ніж 30-40 років тому. Концепція безперервної освіти передбачає, що фахівець постійно розвивається, систематично підвищуючи рівень професійних компетенцій, необхідних для його трудової діяльності, що дозволяє залишатися конкурентоспроможним на ринку праці. Це підкреслює важливість отримання працівником додаткової професійної освіти. Різноманіття форм і методів додаткової освіти дозволяє поєднувати навчання і трудову діяльність, істотно скоротити тимчасові витрати на придбання нових знань і навичок не змушуючи працівника вибирати між роботою і навчанням.

Необхідність безперервної економічної освіти майбутніх фахівців зумовлена важливістю формування правильного розуміння економічної дійсності, розуміння основних економічних законів, розуміння глобальних і національних тенденцій економічного розвитку. Неперервна економічна освіта є частиною безперервної освіти, що сприяє формуванню конкурентоспроможного фахівця в умовах ринкової економіки, затребуваної на ринку праці та спрямованої на формування економічних компетенцій залежно від типу підготовки (економічної та неекономічної) у різних навчальних закладах (Триус & Герасименко, 2012; Lomakina et al., 2014).

Знання і розуміння значущості додаткової професійної освіти дозволяє виявити глибинні закономірності процесів, що відбуваються в сфері трудових відносин, зайнятості та інвестування в людський капітал. Класичні уявлення про вибір програм навчання змінюють нові обставини, в яких цей вибір здійснюється. Додаткова професійна освіта суттєво змінилась з точки зору існуючих форматів, видів і методів, які використовуються. Розвиток дистанційних освітніх технологій сприяє отриманню освіти без відриву від трудової діяльності, а різноманітні методи утримання співробітника на робочому місці дозволяють роботодавцю інвестувати не тільки в специфічний, але і в загальний капітал працівника, тим самим збільшуючи можливості навчання більшої кількості працівників, що, безсумнівно, буде підвищувати їх продуктивність і лояльність до компанії.

Нові освітні технології зумовлюють появу певних брендів в освіті, які спрощують роботодавцю відбір кандидатів на здобуття посади на першому етапі. Тому при плануванні навчання важливо правильно оцінити вигоди і витрати від

отримання додаткової професійної освіти. Перед фахівцем завжди стоїть вибір, здобувати додаткову освіту чи ні, де її отримувати, в якій формі, тому що від такого рішення залежить подальше кар'єрне просування. Вибір фахівця повинен бути адекватний його кар'єрній траєкторії.

Сучасні освітні моделі дають орієнтири для подальших досліджень, зокрема, прогнозування вибору слухачем програми навчання, визначення головних чинників його поведінки по відношенню до отримання додаткової освіти.

Висновки

Питання формування додаткових професійних компетенцій є найважливішими завданнями сучасного освітнього кластеру. Їх вирішення дозволяє створити різноманітні, повноцінні фундаментальні знання, наявність яких необхідно на сучасному рівні розвитку економіки, для створення нової економічної парадигми та модернізації економіки відповідно до вимог переходу на новий технологічний уклад.

Дослідницька робота дозволила сформулювати висновки та методологічні рекомендації наступного характеру. Сутність поняття додаткової професійної освіти багатогранна. Поняття професійних компетенцій представляє собою цілісну систему, у якісних елементах якої виступають структурні одиниці освітніх програм, що мають об'ємність спільного спеціалізованого проектування, взаємодіючи між собою в інноваційному освітньому процесі, що мають виробничу та організаційну єдність, прямі та об'ємні зв'язки, орієнтовані на кінцевий кар'єрний результат.

З точки зору другого порядку, інноваційний освітній процес представляє собою складну функціональну форму взаємодії, яка стоїть на рівень вище простих освітніх програм і виступає у широкому об'єднанні між мережевими структурами, де окремі підрозділи займаються господарськими суб'єктами та освітою. Даний аспект значно актуалізується в турбулентних умовах розвитку економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Akmanova S., Kurzaeva L., & Kopylova N. (2019). The factor model of the media educational concept of developing lifelong self-learning individual readiness. *Media Education*, 59(2), 185-193.
- Aylazyan, Y., Obdalova, O. (2014). ESP Adult Course Implications for Professional Competence Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 381–385. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.171>
- Hotulainen, R.; Vinni-Laakso, J.; Kupiainen, S. (2020). Development of learning to learn competence across secondary education and its association with attainment in Finnish/Swedish high-stake exit exam. *Thinking Skills and Creativity*. 38. 100738. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100738>
- Kerkhoff, S., Cloud, M. (2020). Equipping teachers with globally competent practices: A mixed methods study on integrating global competence and teacher

- education. *International Journal of Educational Research*, 103, 101629 <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101629>
- Kovalova K. (2021). Development of economic competencies in the educational process of the future economists. *The Scientific Heritage*, 61(3), 5-8. <https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-61-3-5-8>
- Lomakina T., Sergeeva M., Shcherbakova N. (2014). Continuous economic education as the factor of professional development of personality. *Nauka Krasnoara*. 6, 74-85 <https://doi.org/10.12731/2070-7568-2014-6-7>
- Minasyan E., Midova V., Danko O., Enygin D. (2019). Opportunities and challenges for professional lifetime development in the tertiary educational system. *SENTENTIA. European Journal of Humanities and Social Sciences*. 3. 63-71. <https://doi.org/10.25136/1339-3057.2019.3.30235>
- Ryan J. (2003). Continuous professional development along the continuum of lifelong learning. *Nurse Education Today*. 23, 498–508 [https://doi.org/10.1016/s0260-6917\(03\)00074-1](https://doi.org/10.1016/s0260-6917(03)00074-1)
- Silva, M.C.V., Garcia, A.C.M. (2019). The role of education in the world of work: fostering learning organisations. *J. Sib. Fed. Univ. Humanit. soc. sci.*, 12(2), 231-246. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0391>
- Wareing, A.; Buissink, C.; Harper, D.; Gellert Olesen, M.; Soto, M.; Braico, S.; Van Laer, P.; Gremion, I.; Rainford, L. (2017). Continuing professional development (CPD) in radiography: A collaborative European meta-ethnography literature review. *Radiography*, 23(1), 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.radi.2017.05.016>
- Кошечко, Н. (2015). Інноваційні освітні технології навчання та викладання у вищій школі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогіка*, 1(1), 35-38.
- Лаврук, О. С. (2016). Управління формуванням професійної компетенції персоналу підприємств. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*, 3(24), 116-121.
- Лукашенко М.А., Громова Н.В., Ожгихина А.А. (2021) Цифровий імідж викладача підприємницького університету. *Вища освіта у Росії*. 30. 7. 91-104. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-7-91-104> (Рос.)
- Родченко В.Б., & Хрипунова Д.М. (2018). Проблеми та перспективи інтеграції України до Європейської кластерної мережі. *Social Economics*, (55). 132–141. <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2018-55-14>
- Стригун Г. (2020 01.06) Про наслідки карантину для економіки України та шляхи їхнього подолання. *Національна платформа малого та середнього бізнесу*. <https://platforma-msb.org/pro-naslidky-karantynu-dlya-ekonomiky-ukrayiny-ta-shlyahy-yih-nogo-podolannya/>
- Триус, Ю. В., Герасименко, І. В. (2012). Комбіноване навчання як інноваційна освітня технологія у вищій школі. *Теорія та методика електронного навчання: збірник наукових праць*. Випуск III. 299-308

REFERENCES

- Akmanova S., Kurzaeva L., & Kopylova N. (2019). The factor model of the media educational concept of

- developing lifelong self-learning individual readiness. *Media Education*, 59(2), 185-193.
- Aylazyan, Y., Obdalova, O. (2014). ESP Adult Course Implications for Professional Competence Development. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 154, 381–385. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.171>
- Hotulainen, R.; Vinni-Laakso, J.; Kupiainen, S. (2020). Development of learning to learn competence across secondary education and its association with attainment in Finnish/Swedish high-stake exit exam. *Thinking Skills and Creativity*. 38. 100738. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100738>
- Kerkhoff, S., Cloud, M. (2020). Equipping teachers with globally competent practices: A mixed methods study on integrating global competence and teacher education. *International Journal of Educational Research*, 103, 101629 <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2020.101629>
- Koshechko, N. (2015). Innovative educational technologies of teaching and learning in higher education. *Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Pedagogy*, 1 (1), 35-38. (in Ukrainian)
- Kovalova K. (2021). Development of economic competencies in the educational process of the future economists. *The Scientific Heritage*, 61(3), 5-8. <https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-61-3-5-8>
- Lavruk, O. (2016). Management of the formation of professional competence of enterprise personnel. *Collection of scientific works of Podolsk State Agrarian Technical University*, 3 (24), 116-121. (in Ukrainian)
- Lomakina T., Sergeeva M., Shcherbakova N. (2014) Continuous economic education as the factor of professional development of personality. *Nauka Krasnoara*. 6, 74-85 <https://doi.org/10.12731/2070-7568-2014-6-7>
- Lukashenko M., Gromova N., Ozhgikhina A. (2021) Digital image of a lecturer at a business university. *Higher education in Russia*. 30. 7. 91-104. <https://doi.org/10.31992/0869-3617-2021-30-7-91-104> (in Russian)
- Minasyan E., Midova V., Danko O., Enygin D. (2019) Opportunities and challenges for professional lifetime development in the tertiary educational system. *SENTENTIA. European Journal of Humanities and Social Sciences*. 3. 63-71. <https://doi.org/10.25136/1339-3057.2019.3.30235>
- Rodchenko V., & Khripunova D. (2018). Problems and prospects of Ukraine's integration into the European cluster network. *Social Economics*, (55). 132–141. <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2018-55-14> (in Ukrainian)
- Ryan J. (2003). Continuous professional development along the continuum of lifelong learning. *Nurse Education Today*. 23, 498–508 [https://doi.org/10.1016/s0260-6917\(03\)00074-1](https://doi.org/10.1016/s0260-6917(03)00074-1)
- Silva, M.C.V., Garcia, A.C.M. (2019). The role of education in the world of work: fostering learning organisations. *J. Sib. Fed. Univ. Humanit. soc. sci.*, 12(2), 231-246. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0391>
- Strykun G. (2020 01.06) On the consequences of quarantine for the economy of Ukraine and ways to overcome them. *National platform for small and medium business*. <https://platforma-msb.org/pro-naslidky-karantynu-dlya-ekonomiky-ukrayiny-tashlyahy-yihnogo-podolannya/> (in Ukrainian)
- Trius, Yu. V., Gerasimenko, I. V. (2012). Blended learning as an innovative educational technology in higher education. *Theory and methods of e-learning: a collection of scientific papers. Issue III*. 299-308 (in Ukrainian)
- Wareing, A.; Buissink, C.; Harper, D.; Gellert Olesen, M.; Soto, M.; Braico, S.; Van Laer, P.; Gremion, I.; Rainford, L. (2017). Continuing professional development (CPD) in radiography: A collaborative European meta-ethnography literature review. *Radiography*, 23(1), 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.radi.2017.05.016>
-

The social-political challenges of internal displacements in Ukraine

JEL F22, F51, O15, R22, J61, J62

Smutchak Z. V.^{1a}^a Flight Academy of National Aviation University, Ukraine

Abstract

Migratory threats which are connected with mass internal inter-regional migrations, caused by the annexation of Crimea and military aggression in Donbas by Russia, have been disclosed in the article. The social-political and psychological threats of large-scale forced displacement are determined. Traditional migrations are mainly due to social-economic factors and the independent voluntary choice of participants in these processes regarding the intention to move, dictated by the freedom of choice of the person. Instead, forced displacements are caused by immediate threats to life and health. Analyzing the factors of migratory attraction, the cluster analysis was performed using the *k*-means method and using the STATISTICA program. The results of cluster analysis show that in large regions the level of IDP migratory activity is higher and the impact on the formation of demographic capital is more significant. It does not affect the number and composition of the population as a whole, but causes changes in its location, gender, and the age structure of the inhabitants of individual regions, is a consequence and an important factor of regional differences, directly related to industrialization and urbanization, rural depopulation. In terms of volume, internal migration significantly outperforms international migration. Measures for the proper formation and development of demographic potential at the macro level are proposed. Without proper regulation, forced displacement becomes a growing burden on host communities' ability to provide basic services, destroys civilian infrastructure and community cohesion, undermines public investment in reform, and creates insecurity, hopelessness, and despair among large populations that can easily become national and global risks.

Keywords: interregional migrations, forced massive internal migrations, migration, social-political threats state migratory policy.

Соціально-політичні виклики внутрішніх переміщень в Україні

Смутчак З. В.^{1a}^a Львівська академія Національного авіаційного університету, Україна

Анотація

У статті розкрито міграційні загрози, пов'язані з масовими внутрішніми міжрегіональними міграціями, спричиненими анексією Криму та військовою агресією на Донбасі Росією. Визначено соціально-політичні та психологічні загрози широкомасштабного примусового переміщення. Традиційні міграції обумовлені, в основному, соціально-економічними чинниками та самостійним добровільним вибором учасників цих процесів щодо намірів переїзду, продиктовані свободою вибору людини. Натомість вимушене переміщення обумовлене безпосередніми загрозами життю та здоров'ю. Аналізуючи фактори міграційного залучення, кластерний аналіз проведено з використанням методу *k*-середніх та за допомогою програми STATISTICA. Результати кластерного аналізу свідчать, що в великих регіонах рівень міграційної активності внутрішньо переміщених осіб більший та вплив на формування демографічного капіталу є вагомим. Внутрішня міграція, тобто переміщення в кордонах окремих держав, не менш важлива для економічного та соціального розвитку, ніж міждержавна. Вона не впливає на чисельність та склад населення країни в цілому, проте спричиняє зміни в його розміщенні, статеві-віковій структурі мешканців окремих регіонів, є наслідком і важливим чинником регіональних відмінностей, на пряму пов'язана з процесами індустріалізації та урбанізації, депопуляції села. За обсягами внутрішня міграція значно переважає міжнародну. Запропоновано заходи для належного формування та розвитку демографічного потенціалу на макрорівні. Без належного врегулювання вимушене переміщення стає зростаючим тягарем для можливості приймаючих громад надавати базові послуги, руйнує цивільну інфраструктуру та згуртованість суспільства, підриває засади державних інвестицій у реформи та викликає відчуття невпевненості, безнадійності й відчаю серед великих груп населення, що може легко перетворитися на національні та глобальні ризики.

Ключові слова: міжрегіональні міграції, вимушені масові внутрішні міграції, міграція, соціально-політичні загрози державна міграційна політика.

¹ Corresponding author.

E-mail address: zinulecthka@ukr.net

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.47.03>

Introduction

Currently, migratory processes in Ukraine have different effects on its demographic development, participation in the international division of labor, access to European and world markets, social and national security. This fact is of particular relevance now, since Ukraine signed the Association Agreement with the EU in June 2014. Today, the main strategic goal is a preservation of state sovereignty, territorial integrity of Ukraine and integration into the European economic and migratory space, ensuring of the world standards of quality and expectancy of life, the realization of citizens' rights and freedoms. The analysis and consideration of current migratory trends in our country in the context of Ukraine's participation in the European and world migratory space is considered as one of the important factors in shaping its own national policy. This problem is directly and indirectly within the national security plane of Ukraine.

Today, the problem of the emergence of a large number of internally displaced persons in the regions of Ukraine due to the annexation of Crimea by the Russian Federation, the external military aggression of Russia in the Donbass, and the military conflicts that continue in Donetsk and Luhansk regions is particularly distinguished. Seeking to impede the will of the Ukrainian people for a European future, Russia has occupied part of the territory of Ukraine – the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, unleashed military aggression in the east of Ukraine and tries to destroy the unity of the democratic world, revise the world order, which was established after the Second World War, to undermine the basics of international security and international law, to allow impunity to use force in the international arena. It is worth noting that for these reasons, the most urgent problem for Ukraine was the rapid increase in internal (resettlement) migration and emigration.

Since April 2014 – according to the information from the United Nations, since the start of hostilities in the Donbass from Donetsk and Luhansk regions, more than 2 million people have left these territories, 1 million 750 thousand people have moved to other regions of Ukraine, and more than 300 thousand people have emigrated to the Russian Federation. From annexed Crimea, nearly 25,000 people became displaced to mainland Ukraine. The largest number of internally displaced persons from Donbass are located in Donetsk region – 660 thousand, Lugansk region – 249 thousand, Kharkiv region – 2010 thousand, in city Kyiv – 116 thousand, Zaporizhzhya region – 116 thousand, Dnipro region – 76 thousand, Kyiv region – 48 thousand, Odessa – 36 thousand people. These figures are close to real, since it is impossible to accurately calculate in the context of hostilities and anti-terrorist operations. Annexation of Crimea, hostilities in the Donbass, terrorism,

and encroachment on the territorial integrity and sovereignty of the country were the main reasons for the high intensity of migration of the population in Ukraine. Based on its geographical location and the level and features of socio-economic development, as well as the development of the labor market and wages in the country, Ukraine is an active participant in international economic processes and one of the largest labour donors in Europe. In the context of the socio-economic crisis, the role of labour migration as a source of tension in local labour markets is increasing. The rapid activation of international mobility of the Ukrainian population, which occurs in the context of globalization and increasing intensity of world migration, causes an urgent problem – regulation of migratory processes, giving them an organized, safe and non-conflict nature.

The purpose of the article consists in research of modern challenges and threats that entailed the mass interregional migratory transferring of population to the separate regions of Ukraine, to reveal the socio-political and psychological threats of large-scale forced displacement and to carry out the cluster analyses in order to reveal the factors of migratory attraction.

Methods and Materials

In order to identify the connexity between the factors of migratory attraction and the migratory activity of internally displaced persons, a method of cluster analysis was conducted, the results of which showed that in large regions the level of migration activity of internally displaced persons is higher and the impact on demographic capital formation is greater. Cluster analysis was performed using the k-means method and using the STATISTICA program.

Results

The Concept of State Migratory Policy of Ukraine states that “it aims at ensuring effective state management of migration processes, creating conditions for sustainable demographic and socio-economic development of the country, enhancing national security by preventing the occurrence of uncontrolled migratory processes and eliminating their consequences, harmonization of national legislation in sphere of migration with international standards, strengthening of social and legal protection of Ukrainian citizens consider or work abroad, adherence to the principles of protection of Ukraine's interests, and the threat posed to Ukraine's national security by: illegal migration; aggravation of the demographic crisis; departure from the borders of Ukraine by scientists, specialists, skilled labour” [1].

Passing of important laws and innovations of state migration policy gives grounds to claim that the main motivation behind such actions was due to an external factor, and, in particular, the reform of

the migration sphere was significantly intensified after the Ukraine-EU Summit in November 2010 a plan of visa liberalization was presented to Ukraine [2].

During the years of state independence, during the period of economic reform and transformation of the whole socio-economic system, as well as in connection with the democratization of social life, economic crisis and declining living standards of the vast majority of the population, the nature, volumes, composition and orientation of internal and external migration flows significantly changed and got new meaning. These changes consist in the fact that the volume of daily labour pendulum migratory flows has been reduced to a minimum, the mass flow of rural residents to cities has practically stopped, and instead there is a partial reorientation of migration flows from urban settlements to rural areas, and the seasonal migration and foreign travel abroad has increased ten times.

The problems of external migration of Ukraine's population in general and its regions, in particular, are complex and often interconnected. During the years of state independence, there are three main periods of interstate migration of the population: 1991 – 1993; 1994 – 2004; 2005 – 2014. Before and during the years of the collapse of the USSR (1989 – 1991 pp.). As well as in the first years of the statehood of Ukraine (1991 – 1993 pp.), 2,4 million people came to Ukraine from Russia, Kazakhstan, Uzbekistan and other CIS countries, many of whom were displaced persons from their places of work, as well as representatives and descendants of the deported peoples, as well as persons who were repressed, disenfranchised and political prisoners.

The profound and constant social changes in the former Soviet Union were accompanied by

the expansion of processes of displacement across international borders, often forced by violence and threats. These migration movements have reached over 9 million people and are the largest external migration processes in Europe since the Second World War. At the same time, over 2 million IDPs from the Donbass in 2014–2015 are the largest migration in Europe at the beginning of the 21st century.

The urgency of the problems associated with massive interstate migration processes is compounded by the general demographic crisis that has engulfed Ukraine since 1991, which has also largely caused the migration crisis, which in modern times is reflected in the decrease in the intensity of migration in the midst of areas, in significant increase due to the Donbas military conflict at the interregional level and the intense flows of foreign labour migrants (Fig. 1)

According to the diagram, migratory activity is decreasing at the intra-regional and inter-regional levels. Thus, if in 1991 within the regions of the country thousand people 594,2 changed a residence, in 2000 – 461,9 thousand people, in 2007 – 435,8 thousand people, in 2014 – only 273,7 thousand people (59% less). The intensity of population exchange between regions of the country also decreased: 354,8 thousand people left for permanent residence in other regions in 1991, and 385,8 thousand people arrived, in 2000 these figures amounted to 274,9 thousand of arrived and departed people, in 2007 – 276,0 thousand people, and in 2014 – 211,1 thousand people (38% less). Since 2013, numerous internal resettlements in Ukraine caused by annexation of the Crimea and hostilities in the Donbass have been forced. Forced migration

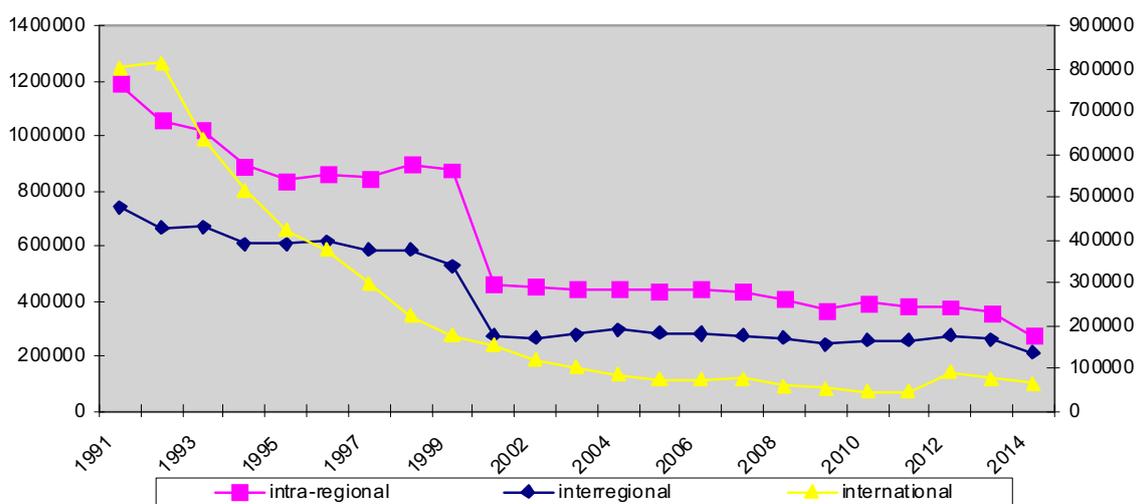

Fig. 1. Migration of the Ukrainian population during the years of state independence (1991–2016), individuals.

compiled using a source [3, 11, 17]

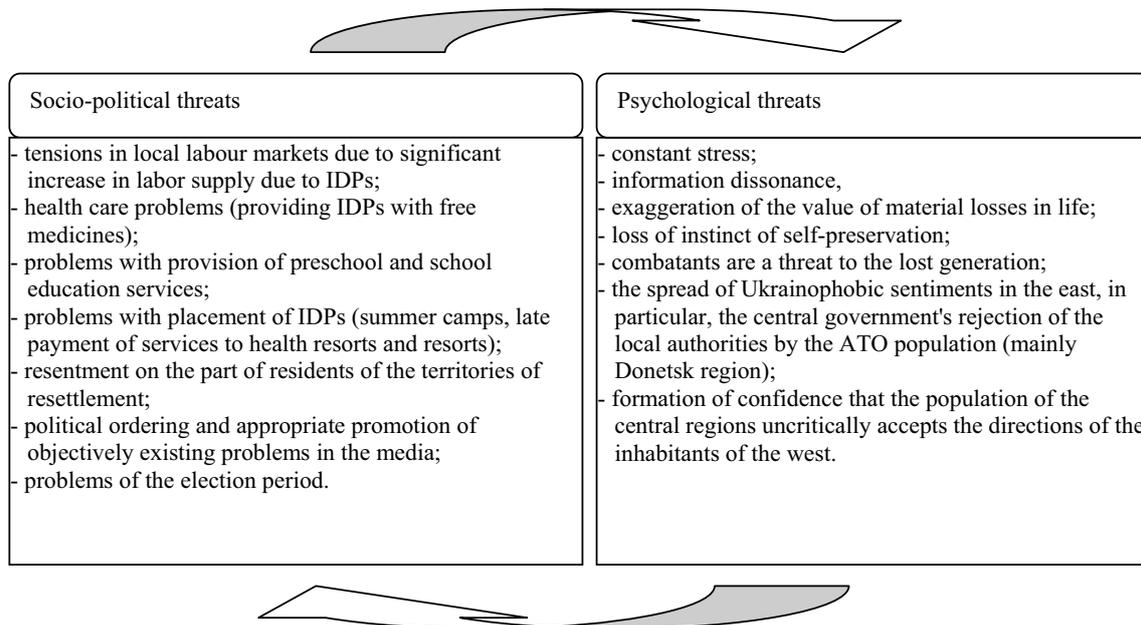

Fig. 2. Socio-political and psychological threats of large-scale forced displacement [17, 18]

is fundamentally different from voluntary, aimed at improving material and social status, in that, on the contrary, it causes loss of social status and destruction of the well-being of migrants. Currently, the largest IDPs are located in Kharkiv, Dnipropetrovsk, Zaporizhzhya, Kyiv regions and in city Kyiv. The smallest number of displaced persons in Ternopil, Chernivtsi, Ivano-Frankivsk, Rivne, Zakarpattia and Volyn regions. Thus, most IDPs are in the regions closest to their previous residence, indicating their intention to return to abandoned homes. Excessive concentration of displaced persons places is a heavy burden on the infrastructure, labor market and housing of the regions of the universe. At the same time, according to sociologists, part of IDPs focuses on permanent residence in other regions of Ukraine. In particular, 45% of people displaced to the western regions [4, 17]. The tendency for resettlement will be more pronounced, the longer the conflict lasts, the more devastating its effects will be. Therefore, it should be borne in mind that the events in the Donbass will be a significant factor in the redistribution of the population throughout Ukraine not only in the short term but also in the medium term.

Gradually forced resettlement from Donetsk and Lugansk regions has become a sign of internal displacement. In this context, it is also worth noting the socio-political and psychological threats of large-scale forced displacement (Fig. 2).

The processes of forced displacement of the population from the eastern regions of Ukraine have their own peculiarities that significantly differentiate this territorial movement from traditional types of migration. Traditional migration is caused mainly by socio-economic factors and the voluntary choice of the participants of these processes regarding intentions of moving, dictated by the freedom of choice of the person. Instead, forced displacement is conditioned by imminent threats to life and health. The dominance of IDP security motives in 2014-2015, that is, at the beginning of the conflict and during its deployment, led to an urgent departure from the hostilities of the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions to the safe territory of the country [12, 15, 20].

The most widespread were “the desire to save their own lives and prevent harm to health” (82,2% of respondents, “trying to save the lives of loved ones” (70%). The “socio-political beliefs” of citizens who sought to stay in Ukraine played a much smaller role (36,2%), «relocation of enterprises, institutions, organizations» (32,9%), «loss of employment» (20,4%), «loss of business» (11,2%) [5, p. 29 – 33]. In order to identify the connection between factors of migratory attraction and IDP migration activity, indicators were identified that could be divided into stimulants (the indicators that should strive for magnification) and stimulants (the indicators whose magnitude should strive for reduction) (Table 1).

Table 1

Influence of socio-economic indicators on IDP migratory activity

Stimulants				Disincentive			
	microlevel	meso-level	macro level		microlevel	meso-level	macro level
Number of active enterprises	+	+	+	Wage arrears	-	+	+
Average population size	+	+	+	Debt on social payments	+	+	+
Average monthly wage	+	+	+	Unemployment rate	+	+	+
Number of employees with higher education	+	+	+	Number of enterprises with poor working conditions	+	+	+
Gross regional product	+	+	+	The population of the retirement age	+	+	+
Level of reception and departure of employees	+	+	+	Proportion of workers employed in enterprises with harmful working conditions	+	+	+
Capital Investments	+	+	+	Number of enterprises with harmful working conditions	+	-	-
Number of vacancies	+	+	+	Frame turnover	+	+	+
Economically active population of working age	+	+	+	Population growth (natural, mechanical)	+	+	+
Certification training	+	+	+	The number of unemployed people	-	+	+
Employed population	+	+	+	Population without higher education	-	+	+

Note: made by the author

Employment and unemployment rates by regions in 2017 can be noticed in the comparative chart, which states that the average share of unemployed people is 10% (Fig. 3).

The dependence of gross national product and total population income was also established (Fig. 4). The chart shows that, as a rule, in regions with

high GNPs, the income level is also higher than in other regions. These areas include Vinnytsia, Dnipropetrovsk, Lviv and Kharkiv regions, as well as the city of Kyiv.

As noted, the formation of demographic potential due to IDP migratory activity is a complex multifactorial task. At the meso-level it can be solved

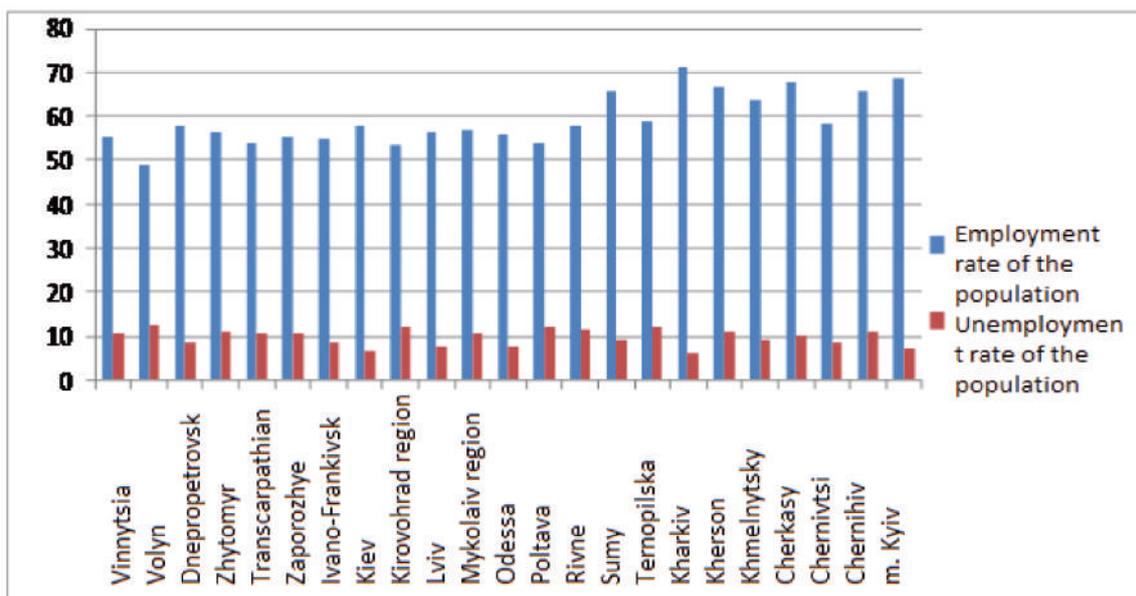

Fig. 3. Comparison of employment and unemployment rate by region in 2018

built by the author according to the source [3, 13]

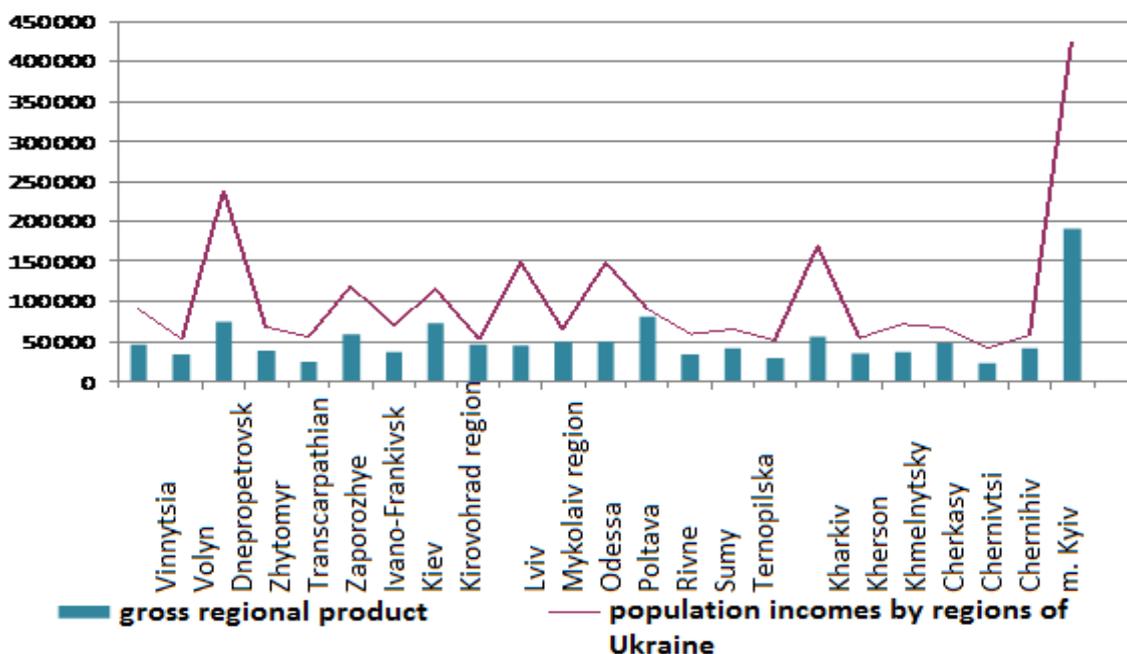

Fig. 4. Gross National Product and Total Population Income Distribution in 2018 built by the author according to the source [3, 14]

by carrying out cluster analysis, which aims to identify territories with similar factors of migration attraction, which determines the peculiarities of their influence on the formation of demographic potential in a particular region. Cluster analysis allows you to consider a considerable amount of information and drastically reduce, compress large amounts of socio-economic information, make it compact and clear. Among the problems of socio-economic information, the combination of cluster analysis with other quantitative methods, for example, with regression analysis, is quite promising [6, p. 42-43; 16].

A cluster is a group, a class of homogeneous units of population. The main task of cluster analysis is to form such groups in multidimensional space. The homogeneity of the population is determined by the rule of calculation of a certain metric, which characterizes the degree of similarity of the j and k units of the population. Such a metric can be the distance between them c_{jk} or the coefficient of similarity r_{jk} . Units similar to the selected metric units are considered to belong to one type, homogeneous [6, p. 42-43].

On the features of the metric scale a matrix of distances of size $n \times n$ with zero diagonal elements

is formed. Different distance metrics are used, the most famous of which is the Euclidean distance:

$$c_{jk} = \left[\sum_{i=1}^m (z_{ij} - z_{ik})^2 \right]^{1/2}, \quad (1)$$

where z_{ij} and z_{ik} – standardized values of the i characteristic in the j and k units of the population [6, p. 42–43].

Iterative k-means clustering procedure is most appropriate for solving the problem of grouping regions of the country by the level of IDP migration activity.

Analyzing the factors of migration attraction, the cluster analysis was performed using the k-means method and using the STATISTICA program. Only stimulus metrics were selected for analysis. The analysis revealed 4 clusters. Objects under analysis were taken from 23 regions of Ukraine (not including temporarily occupied Donetsk and Lugansk regions and the ARC) and the city of Kyiv. The initial data are presented in table 2.

The results of the four-cluster solution of this problem (the values of distances within regions within the cluster), grouped by the status of IDP migration activity and the level of demographic potential formation, are shown in table 3.

Table 2

Socio-economic Indicators Affecting IDP Migratory Activity in 2017

Region	Number of active enterprises (up to total)	Average population size	Monthly average wage (relative to national average)	Share of employed population	Gross regional product	The share of young people in the total number	The level of reception of employees	The level of retirement of employees	Economically active population of working age	Percentage of permanent population aged 16-59 years	Share of capital investment per person	Share of employees with higher education
Vinnitsia region	0,032	0,037	0,862	0,553	0,031	0,162	0,306	0,301	0,619	0,025	0,001	0,755
Volyn region	0,022	0,024	0,823	0,488	0,015	0,158	0,301	0,303	0,558	0,016	0,001	0,738
Dnipropetrovsk region	0,074	0,076	0,977	0,580	0,102	0,164	0,337	0,332	0,634	0,052	0,003	0,783
Zhytomyr region	0,025	0,029	0,822	0,564	0,020	0,174	0,256	0,269	0,633	0,019	0,001	0,770
Transcarpathian region	0,023	0,030	0,895	0,538	0,014	0,179	0,254	0,285	0,601	0,020	0,001	0,805
Zaporizhzhia region	0,042	0,041	0,966	0,552	0,044	0,163	0,280	0,299	0,618	0,028	0,001	0,744
Ivano-Frankivsk region	0,028	0,032	0,855	0,550	0,022	0,172	0,259	0,272	0,601	0,022	0,001	0,777
Kyiv region	0,055	0,041	1,011	0,580	0,054	0,170	0,337	0,357	0,621	0,028	0,001	0,756
Kirovohrad region	0,023	0,023	0,815	0,533	0,019	0,178	0,319	0,322	0,608	0,002	0,001	0,772
Lviv region	0,059	0,060	0,899	0,562	0,048	0,177	0,301	0,305	0,608	0,041	0,003	0,782
Mykolaiv region	0,032	0,027	0,944	0,568	0,025	0,163	0,303	0,315	0,633	0,019	0,001	0,751
Odessa region	0,064	0,056	0,921	0,561	0,050	0,160	0,330	0,340	0,604	0,038	0,003	0,685
Poltava region	0,033	0,033	0,922	0,540	0,049	0,165	0,316	0,334	0,614	0,023	0,001	0,745
Rivne region	0,021	0,027	0,846	0,551	0,017	0,165	0,239	0,263	0,623	0,018	0,001	0,678
Sunny region	0,020	0,026	0,837	0,574	0,019	0,157	0,272	0,279	0,631	0,018	0,001	0,758
Terнопil region	0,021	0,025	0,782	0,510	0,013	0,165	0,257	0,274	0,579	0,017	0,001	0,797
Kharkiv region	0,058	0,063	0,879	0,606	0,065	0,168	0,305	0,302	0,645	0,044	0,003	0,796
Kherson region	0,025	0,025	0,822	0,562	0,016	0,175	0,337	0,352	0,631	0,017	0,001	0,721
Khmelnytsky region	0,027	0,030	0,836	0,547	0,020	0,161	0,281	0,294	0,601	0,020	0,001	0,754
Cherkasy region	0,029	0,029	0,851	0,567	0,025	0,164	0,309	0,320	0,632	0,019	0,001	0,813
Chernivtsi region	0,016	0,021	0,791	0,566	0,090	0,151	0,315	0,310	0,618	0,015	0,001	0,700
Chernihiv region	0,021	0,024	0,793	0,561	0,018	0,170	0,275	0,289	0,631	0,016	0,001	0,793
Kyiv	0,178	0,069	1,567	0,618	0,234	0,164	0,361	0,369	0,664	0,047	0,003	0,802

compiled by the author according to the source [3, 14]

Table 3

Summary table of results of cluster analysis of regions by status of IDP migratory activity and level of demographic potential formation

No. of cluster	The composition of the cluster	Distance	The level of demographic potential formation	Level of IDP migration activity
1	Kyiv	0,00	high	high
2	Dnipropetrovsk region	0,023788	Relatively high	Relatively high
	Zaporizhzhia region	0,016197		
	Kyiv region	0,024201		
	Lviv region	0,017019		
	Mykolaiv region	0,014040		
	Odessa region	0,023262		
	Poltava region	0,013653		
3	Kharkiv region	0,026180	average	average
	Zhytomyr region	0,010673		
	Transcarpathian region	0,020345		
	Ivano-Frankivsk	0,009219		
	Sumy region	0,011719		
	Ternopil region	0,022655		
	Khmelnysky region	0,010387		
4	Cherkasy region	0,019423	low	average
	Chernihiv region	0,013648		
	Vinnitsia region	0,014701		
	Volyn region	0,022483		
	Kirovohrad region	0,016266		
	Rivne region	0,028042		
Kherson region	0,018976			
	Chernivtsi region	0,023290		

Source: calculated by the author

Table 4

Euclidean Distances between Clusters

Euclidean Distances between Clusters				
Distances below diagonal Squared distances above diagonal				
	Cluster 1	Cluster 2	Cluster 3	Cluster 4
Cluster 1	0,000000	0,037716	0,052702	0,053130
Cluster 2	0,194206	0,000000	0,001537	0,001425
Cluster 3	0,229569	0,039206	0,000000	0,000423
Cluster 4	0,230499	0,037750	0,020557	0,000000

Source: calculated by the author

As a result of cluster analysis, the following Euclidean distances were obtained between each of them, indicating that groups 4 and 2 are the closest to each other – the Euclidean distance is 0,001425, which is the minimum indicator of this sample of regions (Table 4). Practically the same distance (Euclidean distance = 0,001537) from each other are groups 3 and 2. The Euclidean distance between group 4 and group 3 (0,000423, respectively) is minimal among the studied regions.

The next stage of the analysis is the calculation of the criterion of significance of indicators. Dispersive analysis of variance is the selection and evaluation of individual factors that cause a change in the investigated random values. This is the lay out of the total sample variance into components due to independent factors. Each of these components is an estimate of the dispersion of the aggregate [7, p. 150].

Table 5

The meaning of the criterion of significance for the clustering indicators of regions by the status of IDP migratory activity and the level of demographic potential formation

Indexes		F-criterion
x_1	Number of active enterprises (to total)	83,7643
x_2	Average population size	10,5761
x_3	Monthly average wage (relative to national average)	131,6951
x_4	Share of employed population	4,0476
x_5	Gross regional product	34,7045
x_6	The share of young people in the total number	0,2029
x_7	The level of reception of employees	7,0560
x_8	The level of retirement of employees	6,6599
x_9	Economically active population of working age	2,2885
x_{10}	Percentage of permanent population aged 16-59 years	10,3698
x_{11}	Share of capital investment per person	6,0580
x_{12}	Share of employees with higher education	4,5308

Source: calculated by the author

Table 6

The average value of grouping attributes within clusters

index	cluster 1	cluster 2	cluster 3	cluster 4
x_1	52,400	61,200	53,250	53,056
x_2	2,820	4,200	4,233	3,078
x_3	14,660	10,600	13,967	14,111
x_4	15,120	13,200	14,492	14,389
x_5	50,360	39,100	43,475	42,722
x_6	28,320	45,300	30,592	34,144
x_7	31,600	39,200	29,742	30,211
x_8	12,240	11,100	12,692	12,822
x_9	10,060	6,500	7,458	8,067
x_{10}	2334,200	3431,000	1773,500	2035,111
x_{11}	2475,200	3596,000	1910,500	2167,444
x_{12}	0,514	0,270	0,544	0,476

Source: calculated by the author

In the study, the value of the F-criterion (Table 5) suggests that the most significant indicators are: average monthly wage, relative to the national average (131,6951); number of active enterprises (83,7649); gross regional product (34,7045); average population (10,5761); share of permanent population aged 16-59 years (10,3698).

We summarize the results of the distribution of regions by clusters in Table 6, defining the average values of indicators by regions.

The results of the study are shown in the general diagram (Fig. 5)

The graph of averages of grouping values within the four clusters, shown in Figure 5, indicates the direct link to the selected factors. The benefit is that curves do not intersect with clusters. Gaps in the average values explain the dominance of the absolute values of these values in comparison with the other three.

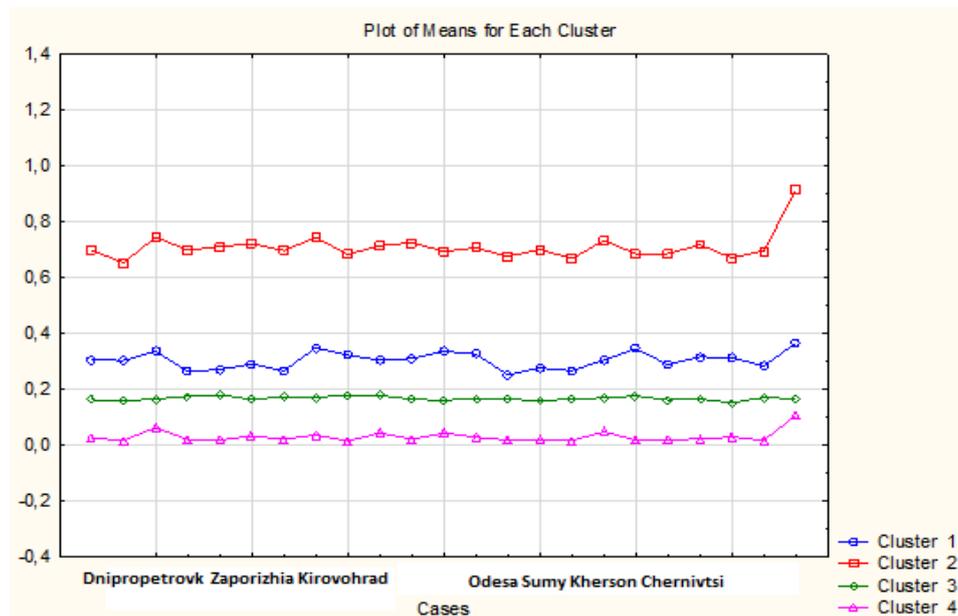

Fig. 5. Graph of averages of grouping values within four clusters of regions of Ukraine
Source: developed by the author

Fig. 6. Map of the grouping of regions of Ukraine by the level of migratory activity and the level of demographic potential formation

The results of cluster analysis show that in large regions the level of IDP migration activity is greater and the impact on demographic capital formation is more significant. In general, the results of the distribution of Ukrainian regions by clusters can be more clearly illustrated by means of a map (Fig. 6).

The first cluster is in the city of Kyiv. It is characterized by a high number of active enterprises, wages, employed population, capital investment, gross regional product, permanent population aged 16-59 years and the number of employees with higher education.

The second cluster includes Dnipropetrovsk, Zaporizhzhia, Kyiv, Lviv, Mykolaiv, Poltava, Odessa and Kharkiv regions. It is characterized by a relatively high level of migration activity of the population. This cluster includes the regions of the central-western and southern economic regions of Ukraine, which are dominated by: manufacturing, light and food industry, shipbuilding, port economy and leisure activity industry. Accordingly, in the western and southern regions, the recreational and health sector and the tourism industry are developing.

The third cluster included the Zhytomyr, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Sumy, Ternopil, Khmelnytskyi, Cherkasy and Chernihiv regions. This cluster is characterized by the average level of population, wages, economically active population of working age and economically active population of working age.

The fourth cluster united Vinnytsa, Volyn, Kirovograd, Rivne, Kherson and Chernivtsi regions. The areas that are a part of this cluster are agricultural regions of Ukraine. The gross regional product of these regions is overwhelmingly composed of the results of the agro-industrial complex of the light industry and the food industry.

The high level of development of agricultural production in these regions is due to two main factors: favorable soil and climatic conditions of the forest-steppe part and a relatively larger number of the rural population. It is worth noting that large regions and cities have a relatively high level of migration activity and influence on the formation of demographic potential, which makes it possible to generate social capital at the national level [12, 13].

Discussion and Conclusion

For the proper formation and development of demographic potential, at least at the macro level, it is necessary to develop the areas with the highest concentration of migrants. In particular, it concerns expanding the capacity of local communities to accommodate IDPs in order to avoid negative attitudes towards displaced people, to ensure social cohesion in local communities.

The creation of socio-economic preconditions for the development of the territories of mass residence of internally displaced persons should take place with the involvement of the labor potential of internally displaced persons. Creating new jobs is a top priority for such territories. This is possible both through the expansion of existing production facilities and through the construction of new enterprises in the regions and cities of Ukraine where IDPs are most concentrated. The economic feasibility of such enterprises can be enhanced by providing preferences for the sale of products in foreign and domestic markets, taking into account consumer demand. The system of quotas for newly created jobs for displaced persons will allow to provide a certain part of those who willing to work.

A potential source of financing for the expansion of a production base or the construction of new businesses is foreign investment, whose entry process should be as simple as possible. The Ukrainian economy is in dire need of investment, including this purpose. But despite the lack of funds to build the economy, the need to reduce unemployment, attract foreign direct investment, it should not go at all costs, for example, by reducing environmental standards and creating a kind of «shelter for pollution». Potential environmental impacts should be considered immediately when

considering possible FDI projects and not be eliminated afterwards. Authorities need to integrate environmental goals into the policies of key sectors of the economy, in particular industry, agriculture, transport, tourism, and clearly follow them when developing, promoting and implementing investment strategies and programs.

The Ukrainian government, regional and local authorities need analytical and methodological expertise to provide them with the necessary approaches to sound foreign direct investment decision-making, taking into account the economic, environmental and social principles of sustainable development. Achieving the maximum effect from FDI (economic stability, new technologies, rising incomes and employment) and minimizing negative impacts (environmental degradation, TNC monopoly, social and cultural interventions) are the main tasks of such developments.

Awareness and convergence of the community is an important factor in the sustainable development of certain territorial entities. Local communities that are most influenced, and not always positive, from investment projects, should also be involved in the decision-making process. Attracting investment should also take into account the precedence of priority industries. This is also mentioned in the Resolution No. 505, which provides for the activity of the Ministry of Economic Development to determine the most effective sectors for investing the industries and to direct the funds of international and volunteer organizations to expand the scope of IDP work and to select investment projects by region administrations on the basis of job creation for IDPs. On the one hand, it is attractive to develop industries that do not require high investment costs – such as the food industry, and on the other hand – high-tech industries should become a priority. A state program of measures to implement structural restructuring of the economy towards the priority development of high-tech industries is needed. The knowledge-intensive high-tech industry of Ukraine remains unattractive to foreign capital. This indicates the low effectiveness of public policy on creating a favorable investment climate in high-tech industries, or the lack of a consistent agenda for prioritizing the development of knowledge-intensive sectors of the economy. The state should develop a program to attract investments to the regions with the highest concentration of IDPs. The support of high-tech industries is required, and those high-tech industries that are capable of stimulating the growth of other sectors and sectors of the economy should be given priority development. It is also important to focus on those high-tech industries that are capable of retrofitting traditional sectors of the Ukrainian economy: food, light, metallurgical, and chemical industries. Creating conditions to encourage the private sector and foreign manufacturers to invest more in high-

tech knowledge-intensive industries is an important strategic objective of governmental structures. Participation of international organizations can help to find the most efficient types of economic activities for attracting investment in accordance with the Law of Ukraine «About stimulating investment activity in priority sectors of the economy to create new jobs» and employment opportunities for internally displaced persons. International projects can also help to compose “map for investors” for targeted cities, which determines the prospects for further research.

REFERENCES

1. Pro kontseptsiju derzhavnoji migratsiynoji polityky. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 622/2011 vid 30.05.2011 [On the concept of state migration policy. The decree of the President of Ukraine No 622/2011, dated 05.30.2011]. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/622/2011> [in Ukrainian].
2. Bezvizovyi dialog Ukrainy – ES (2020) [Visa-free dialogue Ukraine – EU]. Retrieved from: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/dialog-u-sferi-yustyciyi-svobodi-ta-bezpeki/pro-rozvitok-bezvizovogo-dialogu-mizh-ukrayinoyu-ta-yes> [in Ukrainian].
3. Ofitsiynyi sayt Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrainy [The official website of the State Statistics Service of Ukraine]. www.ukrstat.gov.ua. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian].
4. Otsinka potreb vnutrishn'oh peremishchenykh osib v Ukraini ta posluh dlya nykh (2015) [Assessment of the needs of internally displaced persons in Ukraine and services for them]. Retrieved from http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya_VPO_LHSI2015.pdf [in Ukrainian].
5. Novikova, A.F. (2018) Intehratsiya vnutrishn'oh peremishchenykh osib u terytorial'ni hromady: diahnostyka stanu ta mekhanizmy zabezpechennya: monohrafiya [Integration of Internally Displaced Persons in Territorial Communities: Diagnosis of the Condition and Mechanisms of Provision: Monograph] / NAS of Ukraine, Institute of Industrial Economics. Kyiv. 244 p. [in Ukrainian].
6. Sadova, U. Ya., Risna R. R. (2015) Reemigratsiya yak mekhanizm sotsial'noyi polityky u spravakh vnutrishn'oh peremishchenykh osib v Ukraini [Remigration as a Social Policy Mechanism for Displaced Persons in Ukraine]. *Rehional'na ekonomika – Regional Economics*. №2. 55–64. [in Ukrainian].
7. Erina, A. M. (2001) Statystychni modelyuvannya ta prohnozuvannya: Navch. posibnyk [Statistical Modeling and Forecasting: Educ. Manual] K.: KNEU. 170 p. [in Ukrainian].
8. Migratsiya v Ukraini: fakty i tsyfry (2016) [Migration in Ukraine: Facts and figures]. – Mizhnarodna orhanizatsiya z migratsiyi (MOM): Predstavnytstvo v Ukraini – International Organization for Migration (IOM), Representation in Ukraine. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf [in Ukrainian].
9. Migration and Development Within and Across Borders. Research and Policy Perspectives on Internal and International Migration /Ed. by J. DeWind & J. Holdaway. Geneva: OM, 2008. P. 18. Retrieved from: <http://essays.ssrc.org/acrossborders/wp-content/uploads/2009/08/ch2.pdf> [in English].
10. Malinovska, O. (2016) Internal migration and temporary displacement in Ukraine in the conditions of political and socio-economic threats [analytical note]. *Seriya «Sotsial'na polityka» – Social Policy Series*. № 17. Retrieved from: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf. [in Ukrainian].
11. Smutchak Z. (2016) Migratory Threats to National Security of Ukraine: Current Challenges and Ways of Regulation. *Baltic Journal of Economic Studies*. Riga, Vol. 2, No. 3. C. 107–112. [in English].
12. Ukrayins'ke suspil'stvo: mihratsiynyy vymir: nats. dopovid' (2018) [Ukrainian society: migratory dimension: nat. Report] Institute of Demography and Social Research by M. V. Ptukhy of the National Academy of Sciences of Ukraine. K., 396 p. [in Ukrainian].
13. Eurostat. Asylum and managed migration database ec.europa.eu/eurostat/data/database [in English].
14. Ofitsiynyi sayt Ministerstva sotsial'noyi polityky Ukrainy [The official website of the Ministry of Social Policy of Ukraine]. <https://www.msp.gov.ua>. Retrieved from <https://www.msp.gov.ua>. [in Ukrainian].
15. Libanova, E.M. (2014) Vymushene pereseleння z Donbasu: masshtaby ta vyklyky dlya Ukrainy [Forced resettlement from Donbass: scale and challenges for Ukraine]. (based on the materials of the round table on the topic: «Internally displaced persons in Ukraine: six months of wandering and hope») (October 7, 2014, Kyiv). The official website of the M.V. Ptukha Institute of Demography and Social Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from http://www.idss.org.ua/stil.html#07_10_2014 [in Ukrainian].
16. Sadova, U., Semiv, L. (2000) Rehional'ni rynky pratsi: analiz ta prohnoz [Regional labour markets: analysis and forecast]. Lviv. 264 p. [in Ukrainian].
17. Malinovska, O. (2008) Povernennya mihrantiv: problemy ta sproby rehulyuvannya [Migrant return: problems and attempts at regulation]. *Ukrainian migration to Europe and the solution of related regional problems: coll. materials int. science. conf.* 24–25.03. 2008, Kyiv.
18. Smutchak, Z., Hutsaliuk, O., Sytnyk, O. (2020) Mass labour migration in the vector of international tourism as a determinant sign of modern globalization. *Turismo: Estudos & Práticas (UERN), Mossoró/RN, Caderno Suplementar 03, 2020*. Retrieved from: <http://geplat.com/rtep/index.php/tourism> [in English].
19. Mikheeva, O., Sereda, V. (2015) Suchasni ukrayins'ki vnutrishn'oh peremishcheni osoby: osnovni prychny, stratehiyi pereseleння ta problemy adaptatsiyi Stratehiyi transformatsiyi i preventsiyi prykordonykh konfliktiv v Ukraini [Modern Ukrainian internally displaced persons: the main causes, resettlement strategies and problems of adaptation Strategies for transformation and prevention of border conflicts in Ukraine]. *Collection of analytical materials*. Lviv: Galician Publishing Union, 2015. 462 p. [in Ukrainian].
20. Dikhtyarenko, A. Potreby ta problemy vnutrishn'oh peremishchenykh osib. [Needs and problems of internally displaced persons]. Retrieved from <http://www.khpg.org/en/pda/index.php?id=1451930074> [in Ukrainian].

Ukraine liquid biofuel market current state modeling

JEL Q 01, Q 16, Q 42

Chaikin O.^{a1}, Melnyk N.^b^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine^b Polissya National University, Ukraine

Abstract

Development and use of alternative energy in Ukraine is one of the state priority directions. Production and use of liquid bioenergy fuels from energy crops and biomass cultivation for the production of biofuels of various types' provision are the main priorities for Ukraine. The purpose of the study is to determine the opportunities of Ukraine liquid biofuel market development scenario binary econometric model design. In the article, based on the method of economic and statistical modeling with the use of statistical software environment «R» econometric models of Ukraine liquid bioenergy fuels market formation and functioning have been designed. The objective of the study is to substantiate the possibility of an econometric model and regression analysis in the study of prospects for the development of the liquid biofuel market application. The possibility of usage the alternative energy in Ukraine has been substantiated, as one of the state priority directions. The conducted study on Ukraine bioethanol market development and functioning until 2023 forecast enabled to establish that volumes of corn export and export price for wheat affect the Ukraine bioethanol production scope. It has been substantiated that in the country it is expedient to form the products consumption culture in the context of low-carbon economic development in the face of global climate challenges and taking into account future trends. A multifactor correlation model that is based on the bioethanol market in Ukraine's development and functioning study has been suggested.

Keywords: alternative energy, fuel market, econometric model.

Моделювання сучасного стану ринку рідкого біопалива в Україні

JEL Q 01, Q 16, Q 42

Чайкін О. В.^{a1}, Мельник Н. В.^b^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна^b Поліський національний університет, Україна

Анотація

Розвиток та використання альтернативної енергетики в Україні є одним із пріоритетніших державних напрямів, який базується на впровадженні новітніх технологій та використанні світового досвіду в розвитку та функціонуванні ринку біоенергетичних видів палива. Одним із основних пріоритетів для України є виробництво і використання рідких біоенергетичних видів палива з енергетичних сільськогосподарських культур та вирощування біомаси для забезпечення виробництва біопалива різних видів. Метою дослідження є визначення можливостей розробки бінарної економетричної моделі сценарного розвитку ринку рідкого біопалива в Україні. У статті на основі методу економіко-статистичного моделювання із використанням статистичного програмного середовища – «R» розроблено економетричні моделі формування та функціонування ринку рідких біоенергетичних палив в Україні. Авторами визначено задачу обґрунтувати можливості застосування економетричної моделі та регресійного аналізу при дослідженні перспектив розвитку ринку рідкого біопалива. Проаналізовано розвиток факторних ознак, які впливають на розвиток ринку біоетанолу в Україні. Обґрунтовано можливості використання альтернативної енергетики в Україні як одного з пріоритетних державних напрямів, який базується на впровадженні новітніх технологій та використанні світового досвіду в розвитку та функціонуванні ринку біоенергетичних видів палива. Проведене дослідження щодо прогнозування розвитку та функціонування ринку біоетанолу в Україні до 2023 р. дало змогу встановити, що на обсяги виробництва біоетанолу в Україні впливають обсяги експорту кукурудзи й експортна ціна на пшеницю. Визначено, що на обсяги споживання біоетанолу в Україні впливають вартість бареля нафти на світовому ринку та середня ціна бензину А 95 на вітчизняних АЗС. Розроблено сценарні прогнози стимуляції споживання біоетанолу в Україні на основі розгляду припущень щорічного зростання та зменшення середньої ціни нафти Brent та бензину А 95 на АЗС України. Обґрунтовано, що у країні доцільно формувати культуру споживання нафтопродуктів в умовах низьковуглецевого розвитку економіки за глобальних кліматичних викликів і врахуванні трендів у майбутньому. Запропоновано багатofакторну кореляційну модель, в основу якої покладено дослідження розвитку та функціонування ринку біоетанолу в Україні.

Ключові слова: альтернативна енергетика, ринок палива, економетрична модель.

¹ Corresponding author.
E-mail address: chaikin@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.47.01>

Отримано / Received 18.06.2021
Отримано виправлений варіант / Received in revised form 30.06.2021
Прийнято до друку / Accepted 20.07.2021

Introduction

The rapid pace of post-industrial development in most countries objectively require society to find effective tools to preserve the ecological balance of the environment, compliance with the sustainability requirements and to inclusive growth transition. In the long run, one of these instruments is to replace primary energy sources with alternative sources. The countries of the world and Ukraine are sharply aware of climate and natural balance change, and their impact on health, the economic development and the environment. Human activities results (social, economic, ecological) lead to that governments are forced to consider and implement new environmental, economic and social policies on bioenergy development and use.

Formation and development of biofuel industry in the world operates on the basis of state regulation through laws, resolutions, regulations and programs. In the EU, the development and use of biofuels are regulated through the state support, namely directives, standards for biofuels, financial support for research and design-development work, contributing to the development of the biofuel industry and financial support for biofuel plants construction. Biomass is the largest source of renewable energy carrier in the European Union (EU) contributing to over 60% of renewable energy, with the majority of supply coming from domestic sources (Dafnomilis et al, 2017). Descriptive and statistical methods were used by Borawski and others to describe the changes in bioenergy development in the EU (Bórawski et al, 2019). The model, where multimodal combining multiple transportation modes, seasonal, and other data regarding the current situation of the market, and all the players are assumed to be perfectly competitive, that enable to optimize simultaneously the supply chain design and to find the equilibrium quantity of feedstocks, crude oil and final products in the integrated supply chain, have been designed by Najmi A. and others (Najmi et al, 2016). However, the issue of modeling the state of the European biofuel market has not been considered in recent years.

As for Ukraine, it is an energy-deficient country that is highly dependent on imported energy from Russia, Kazakhstan, Belarus and others. The price of imported energy is growing from year to year rapidly, because the primary energy production sources is reducing and, over time, may be completely depleted. It is necessary to promote actively the development and production of bioenergy fuels (biodiesel, bioethanol, biogas, solid fuel) in order for Ukraine to be a less dependent on primary energy sources imports country. This will help to reduce the country's energy dependence and unemployment rate in the country, to improve ecological environment and economy development of and agriculture in general.

Economics plays a critical role in creating a self-sustaining biofuels industry, so diorefinery remains a key concept for improving the economics of the biofuels industry (Littlejohn, 2018). Berndes G. determines strategies that induce a relevant development and exploit existing energy infrastructures in order achieve risk to reduction and lower costs reach; in order to implement them he proposed an attractive complement the present and prospective biofuel policies (Berndes et al, 2010). Karka P. conducted the study that became a useful source for biorefinery design studies especially in adopting a modular approach to represent and to analyse biomass process chains and market (Karka et al, 2017). Today, Ukraine needs to form a policy to promote the production of biofuels, which would be based at specifically developed models of the biofuel market.

The world biofuels market is developing rapidly, which is the reason for increasing interest to bioenergy in Ukraine, at the same time, the prospects of bioenergy in Ukraine have not been sufficiently explored, and the concept of potential for biofuel production and use in Ukraine needs to be revised (Lutsiak et al, 2019). The current state of Ukraine biofuels industry in and the possible ways of implementation of the world experience for the development of Ukraine biofuels market were determined by Kirieieva E (Kirieieva, 2018). Dibrova A. and Cheban I. carried out scenario modeling of Ukraine liquid biofuel market for 2019–2030 (Dibrova et al, 2018). In our opinion, the above mentioned determines the need for a thorough study of the biofuel market in Ukraine, based on global trends and domestic specifics and conditions.

Strengthening of Ukraine's integration into European economics and transformation of the global energy market trends revealed the formation of solid biofuels in the EU, including the acceleration of scientific progress and international energy cooperation in the field of energy and renewables market capacity increase (Bilotskiy, 2017). The state and prospects of renewable energy development in Ukraine were determined by Kudrya S. (Kudrya, 2015). Cheteni P. consider that in order for the biofuels market to function well, the government needs to iron some problems faced by farmers and create a support structure specifically for smallholder farmers who wish to do biofuel crops. In its quest to support smallholder farmers producing biofuels, the government should not neglect other smallholder farmers rowing non-biofuel crops (Cheteni, 2017). Zulauf C. and Prutska O. carried out SWOT analysis of biofuels industry development in Ukraine which allowed to affirm that Ukraine's agricultural sector is a potential resource for biofuels production, but the export orientation of Ukraine's agricultural sector and resulting foreign currency earnings

pose trade-offs if crops are diverted from exports to biofuels feedstock (Zulauf et al, 2018). Cheban I. and Dibrova A. with the AGMEMOD model use indicated that implementation of the direct state support, introduction of the system of returning and cancelling excise duty for biofuels producers will stimulate the achievement of the indicative target of 10 % biofuels' consumption by the transport sector (Cheban et al, 2020). However, at the modern conditions, it is not possible to be limited only by knowledge about production possibilities and direct state support, and it is necessary to determine the market capabilities, model its various states, design appropriate development scenarios and forecasts.

According to the fact, that biomass production is different to fossil fuels, biomass could reduce the industry's issues related to the fluctuation of the fossil fuel prices, as well as overcome concerns related to fuel security and diversity – as long as an efficient utilization of the limited biomass resources is reached and biomass is sustainably sourced (Mandova et al, 2018). Thus, in recent years, bioenergy has drawn attention not only as a sustainable energy source that may cope up with rising energy prices, but also may provide income to poor farmers and rural communities around the globe (Banerjee et al, 2019). Awudu A. and Zhang J. presented an introduction of the evolution of biofuels and the general structure of the biofuel supply chain, discussed the number of types of decision making levels and uncertainties that are inherent within the biofuel supply chain, provided important methodologies for modeling uncertainties in the decision making process, reviewed sustainability concepts and models that give perspectives to the social, economical and environmental concepts (Awudu et al, 2012). The above-mentioned makes it possible to state that the production and use of biofuels play a significant role in sustainable development goals achievement.

Liquid biofuels play a significant role in the global transition to renewable and sustainable energy from various ranges of sources, which include residues from forestry sources, agricultural material associated with food crops, including non-food energy crops etc (Sandesh et al, 2021). Taking into account the current trends and requirements imposed by the competitive environment, leading business entities should not only produce high-quality products, but also be ecologically responsible (Chaikin, 2018). Biofuel is a renewable energy source, its main advantage is environmental friendliness, and modern production methods make it possible to obtain fuel samples that have advantages over traditional products in terms of their characteristics and value (Gołębiewski et al, 2020). Additionally, the transformation of the energy systems encompasses technological, societal, cultural, economic, and environmental aspects and calls for a more important role for

citizens and communities (Zabaniotou, 2018). Biofuel market organization and meta-organizations as conceptual lenses to analyse the dynamics and challenges of market creation through policy-making with sustainability goals were studied by Peixoto I. and Temmes A. (Peixoto et al, 2019). The fact that market and technology are currently barriers to biofuel development, however, implies that biofuel sustainability governance should monitor market and technology development and, whenever possible, guide their development towards generating more sustainable outcomes. However, the issues of the current state of the biofuel market models design need further study.

Methods and Materials

The methodological basis of the research is general scientific and specific methods of economic phenomena and processes cognition. Therefore, the following methods have been applied: logical generalization (while current situation on liquid bioenergy fuels market issues defining); monographic (while the recent research on liquid bioenergy fuels market functioning study); economic and statistical modeling (when econometric models of Ukraine liquid bioenergy fuels market formation and functioning design); correlation multifactor modeling (while Ukraine bioethanol market development and functioning study); abstract-logical (when obtained during the correlation analysis of Ukraine bioethanol market development data interpretation); heuristic (when key scientific and research findings generalization and highlighting the future research area).

To study the development and functioning of liquid bioenergy fuels market in Ukraine we used economic and mathematical justification in the form of the given market econometric models based on official statistics data (2010-2020) design. In our research to conduct a statistical study when the correlation matrix design we used a statistical software environment – «R». «R» (programming language) – software environment for statistical calculations and graphic images of obtained results. «R» has significant capabilities for statistical analysis, including linear and nonlinear regression, classic statistical tests, time series analysis, cluster analysis and much more.

Results

Imported energy price increase and Ukraine's energy security reduce leads to the implementation and development of renewable energy sources use. Development and use of alternative energy in Ukraine is one of the priority state directions that is based on the implementation of new technologies and world experience use in the bioenergy fuels market development and functioning. Production and resource potential of Ukraine agro-industrial complex is characterized by the versatility of both production systems and climatic conditions contributing to the cultivation of a significant number of crops.

Econometric modeling of the bioethanol market in Ukraine was conducted to identify the main factors that affect the production volume, consumption (industrial), bioethanol export and import. According to the conducted study, we defined that the process of Ukraine bioethanol market modeling consists of the following stages:

- the most important factors selection – correlation analysis;
- multifactor correlation-regression analysis conduction – least squares method (LSM);
- designed models adequacy check – “variance inflationary factor” to check for multicollinearity, Goldfeld-Kwandt method to check for heteroskedasticity;
- obtained results description – method of deduction and induction, abstract-logical and graphic method.

During the study, multifactor correlation model, based on Ukraine bioethanol market development and functioning study was used. We used correlation analysis in order to establish the most significant factors influencing the bioethanol export. Correlation analysis is a statistical study of the relationship between random variables. It is designed to assess the relationship between two or more factors, which are called «variables», and it is aimed at the relationship between X_i and Y_i variables identification. In our case, they are bioethanol export, exported wheat volume and price, gasoline average cost etc. The direction and strength of the relationship between two variables is characterized by statistical criteria, the so-called correlation coefficient (R). The correlation coefficient (correlation ratio) shows how significant the effect of the trait X_i at Y_i is.

As a result of conducted correlation analysis, it was determined that the volume and the price of exported wheat (x_4), corn (x_5) and A95 gasoline average price (x_8) have got the greatest impact on bioethanol exports, trade balance and this type of biofuel in Ukraine consumption, correlation coefficients for which are 0.88, 0.84 and 0.71. From the mathematical statistics point of view, such correlation coefficient values indicate a close relationship between the variables. In the process of calculations, we used a software statistical

environment – «R», software environment for statistical calculations and graphical representations of the obtained results.

The significant impact on bioethanol imports have such factors as: corn export price (x_5), with the correlation coefficient – 0.69; bioethanol production in Ukraine is affected by the wheat export price (x_2) and corn export (x_4) with correlation coefficients of 0.84 and 0.76. The consumption of bioethanol produced in Ukraine is influenced by such factors: the average cost of Brent oil (x_7) and the average cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine (x_8). Their correlation coefficients are 0.64 and 0.59.

The least squares method, underlying the basis of regression analysis, that is used to statistically estimate the parameters of the regression model from empirical data, was also used during Ukraine bioethanol market study. Based on the above listed facts, the regression equations of five models of this market were obtained and their adequacy analyses has been conducted. The conducted multifactor regression analysis demonstrated that designed bioethanol market development and functioning models are inadequate and cannot be used for further analysis as most of the coefficients for factor characteristics (x_i) are not statistically significant. Therefore, the latest mechanism of econometric analysis was used to conduct the study – stepwise regression using the two-way method “Bidirectional elimination”. As the result of the stepwise regression method application statistically strong dependence equations were obtained (Fig.1).

As the result of step-by-step regression conduction we obtained the results which represent the dependence of the effective features (Y_i) from factorial features (x_i). Therefore, for example, the study shows that Ukraine bioethanol export (Y_4) depends on factors such as corn export price, corn export (x_5 ; x_4) and the average cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine (x_8). At the same time, their dependence is strong and the model explains the large number of data variations and is important. Before proceeding to the description of the model, it is necessary to check the designed models on multicollinearity and heteroscedasticity (Tab.1).

Tab.1

Designed bioethanol market regression models for multicollinearity testing

Models	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5
Influencing factor*	X_2 1.030663	X_6 1.043601	X_3 1.131506	X_5 1.610341	X_3 1.122249
	X_4 1.030663	X_7 1.043601	X_4 1.131506	X_4 2.952745	X_5 1.230934
				X_8 2.165346	X_8 1.185123

Note *: X_1 – Ukraine wheat exports, ths. tons; X_2 – wheat export price, thousand USA dollars / t; X_3 – Ukraine wheat exports, ths. tons; X_4 – Ukraine corn export, ths. tons; X_5 – corn export price, thousand USA dollars / t; X_6 – the average

cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine, USA dollars / l; X_7 – the average cost of Brent oil, USA dollars / barrel; X_8 – the average cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine, ua hryvnias / l.

Source: author's calculations

<i>Regression dependence</i>	<i>Regression equation</i>	<i>Test</i>
Y_1 – bioethanol production in Ukraine, million liters	$Y_1 = 259761 + 436x_2 + 0.5x_4$	$R^2=0.72$ Statistically significant: b coefficient (p-val<0.001) and x_2 (p-val<0.05) x_4 (p-val<0.0001)
Y_2 – bioethanol consumption in Ukraine, million liters	$Y_2 = 155759 + 1533x_8 + 4731x_7$	$R^2=0.86$ Statistically significant: b coefficient (p-val<0.001) and x_1 (p-val<0.001) x_7 (p-val<0.01)
Y_3 – Ukraine bioethanol trade balance, million liters	$Y_3 = 15.53x_5 - 0.21x_4 + 34.17$	$R^2=0.88$ Statistically significant: b coefficient (p-val<0.001) and x_5 (p-val<0.001) x_4 (p-val<0.01)
Y_4 – Ukraine bioethanol export, million liters	$Y_4 = 19.68x_5 - 15.30x_4 - 8.57x_8 + 40.23$	$R^2=0.94$ Statistically significant: b coefficient (p-val<0.001) and x_5 (p-val<0.01) x_4 (p-val<0.001) x_8 (p-val<0.05)
Y_5 – Ukraine bioethanol import, million liters	$Y_5 = 2.41x_3 + 3.74x_5 - 2.69x_8 + 6.06$	$R^2=0.74$ Statistically significant: b coefficient (p-val<0.001) and x_3 (p-val<0.05) x_5 (p-val<0.001) x_8 (p-val<0.01)

Fig.1. Bioethanol market indicators by the stepwise regression method dependence regression equations adequacy analysis

Source: author's calculations

Tab.2

Ukraine bioethanol market development models
Goldfeld-Kwandt test for heteroskedasticity

Model	Variable	p-value	Conclusion
Model 1	Y_1 – bioethanol production in Ukraine, mil l	0.0065	heteroskedasticity is not present
Model 2	Y_2 – bioethanol consumption in Ukraine, mil l	0.0083	heteroskedasticity is not present
Model 3	Y_3 – Ukraine bioethanol trade balance, mil l	0.0097	heteroskedasticity is not present
Model 4	Y_4 – Ukraine bioethanol export, mil l	0.0090	heteroskedasticity is not present
Model 5	Y_5 – Ukraine bioethanol import, mil l	0.4512	heteroskedasticity is present

Source: author's calculations

Conducted multicollinearity analysis shows that the evaluations of dispersion coefficients for all factors, all models do not exceed the value of 10, that is evidence of multicollinearity absence. We used heteroskedasticity in the further study, which means the heterogeneity of observations that are expressed in unequal (non-constant) variance of the random error of the regression (econometric) model. The presence of random errors heteroskedasticity leads to inefficiency of estimates, obtained by the least squares method. Therefore, testing models for heteroskedasticity is one of the necessary procedures when regression models design. The Goldfeld-Quandt test was conducted to perform heteroskedasticity on Ukraine bioethanol market development models (Tab.2) that makes it possible to evaluate the original model from observations from the beginning of the sample and from observations at the end of the sample.

Therefore, after the Goldfeld-Kwandt test, it was established that heteroskedasticity is present only in the fifth mode Y_5 – Ukraine bioethanol import, mil l. Consequently, it is statistically impractical to adjust the indicators since the sample is not deep enough and there are a large number of zero values (30 %). That is why, to study the patterns, which affect the biodiesel import it is advisable to study new factors sets. But given that the four previous models are statistically defined and adequate to describe the bioethanol market and there are enough of them. As the result of the regression analysis, we obtained the results which indicate that Ukraine bioethanol import, mil l. (Y_5) are effected by the factors such as X_3 – Ukraine wheat exports, thousand tons; X_4 – corn export price, thousand USA dollars / t and X_5 – the average cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine, ua hryvnias /l. Thus, the results obtained during the correlation analysis of Ukraine bioethanol market development were interpreted and the following conclusions have been drawn:

Bioethanol production volume. When the export price of wheat changes by 1 US dollar per ton the volume of bioethanol production in Ukraine will change by 436 thousand liters; when all other

factors are constant, and when the corn exports volume by 1 thousand tons change, production volumes will increase by 0.5 thousand liters.

Bioethanol consumption in Ukraine. When the price changes by 1 US dollar for 1 barrel of Brant oil, Ukraine bioethanol consumption volume will change by 1533 thousand liters; and at change of the price of gasoline A-95 UAH / 1 volumes of consumption will increase by 4731 thousand l., when all other factors are constant. Presented links between the gasoline price and barrel of oil on the level of bioethanol as a fuel consumption are quite logical, as the oil price tends to increase, while the cost of bioethanol depends only on production technology and climatic conditions. Also important in this study is that missing (expected by us) multicollinearity between factor features: the gasoline price and the price of oil. This unexpected result could be explained by the fact that in Ukraine the formation of fuel prices is based on additional factors, except for the price of oil.

Trade balance. With corn export price increase (x5) for 1 US dollar, trade balance of bioethanol foreign trade (Y_3), will decrease by 15.53 million liters; with corn exports increase (x4) per 1 thousand tons, trade balance of bioethanol foreign trade (Y_3) will decrease by 0.21 million liters, when all other factors are constant. Therefore, corn export price increase leads to bioethanol production decrease, and accordingly its export, and as the result – trade balance decrease. The volume of corn seed exports is the second negative factor of the foreign trade balance, and due to the fact, that corn is the main raw material for bioethanol production in Ukraine. Consequently, the increase in exports has the negative impact at the volume of raw materials for the production process of this type of fuel, as a result, production volumes fall, and, accordingly, the deterioration in the trade balance.

Bioethanol export. With corn export price increase (x5) by 1 US dollar total exports of domestic bioethanol, million liters (Y_4) increases by 19.68 million US dollars. With corn exports increase (x4) by 1 million US dollars, bioethanol export (Y_4) will

decrease by 15.30 million US dollars, when all other factors are constant. Export is the basis for the trade balance calculation, therefore, all justifications that were set out in the previous paragraph could be used for logical justification of factors that are affecting exports.

In the process of analyzing the development of the bioethanol market in Ukraine and econometric models design using regression analysis factor features that affect its development in the future were studied. As the result of econometric research methods use when studying the bioethanol market two econometric models were designed: production model and bioethanol consumption model in Ukraine. The models were designed taking into account such statistical tests: compliance with the determination coefficient ($R^2 > 0.65$) and P-value ($P\text{-value} > 0.005$), multicollinearity test, heteroscedasticity test.

$$Y_{prod} = 259761 + 436 * \chi_{P_{WHEAT}} + 0.5 * \chi_{corn_exp})$$

$$R^2 = 0.72; P - \text{value} > 0.0000003,$$

where:

Y_{prod} – Ukraine bioethanol production volumes, mil l;
 $\chi_{P_{WHEAT}}$ – wheat export price, thousand USA dollars / t;
 χ_{corn_exp} – corn exports volume, ths. tons.

$$Y_{consump} = 155759 - 1533 * \chi_{Brent} + 4731 * \chi_{P_{A-95}}$$

$$R^2 = 0.86; P - \text{value} > 0.00004,$$

where:

$Y_{consump}$ – Ukraine bioethanol consumption volumes, mil l;
 χ_{Brent} – the average cost of Brent oil, USA dollars / barrel;
 $\chi_{P_{A-95}}$ – the average cost of A-95 gasoline at gas stations in Ukraine, ua hryvnias / l.

Based on the obtained results, we can conclude that the increase in wheat export price by 1 US dollar leads to the increase in bioethanol production by 436 thousand liters. Under such circumstances, bioethanol production will increase to 398 million liters. The second hypothesis is that the export price will decrease by 5 % annually and this will lead to bioethanol production to 357 million liters reduce by 2023.

Two assumptions were also considered when forecasts scenario to stimulate bioethanol consumption in Ukraine design: 1) annual growth of the average price of Brent oil and A 95 gasoline at Ukrainian gas stations by 5 %; 2) annual reduction of the price of Brent oil and A 95 gasoline at Ukrainian gas stations by 5 %. According to the first scenario, bioethanol consumption will increase to 435 million liters by 2023, according to the second scenario it will decrease to 325 million liters.

Discussion and Conclusion

The study was conducted to forecast the development and functioning of the bioethanol market in Ukraine until 2023, that allowed to establish the following: firstly, the volumes of bioethanol production in Ukraine are influenced by the volumes of corn exports and the wheat export price. At the current conditions of our country economic development it is impossible to influence world oil prices, while the regulation of domestic exports is the potential mechanism for regulating foreign economic activity through the non-tariff measures system. It is important to take into account international agreements between Ukraine and other countries and international organizations on export regulation methods and measures; secondly, bioethanol consumption in Ukraine is affected by the cost of a barrel of oil on the world market and the average price of A 95 gasoline at domestic gas stations (the correlation degree is significant, $r = 0.64$ and $r = 0.59$). When developing further programs for alternative energy development, additional indirect tax on fuel sales in Ukraine will promote the bioethanol production increase; thirdly, it is expedient to form in the country the culture of oil products consumption at the conditions of low-carbon development of economy under global climatic challenges and taking into account future trends.

REFERENCES

- Awudu, A., Zhang, J. (2012). Uncertainties and sustainability concepts in biofuel supply chain management: a review. *Renew. Sustain. Energy Rev.* Vol. 16. P. 1359–1368. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2011.10.016>
- Banerjee, S., Kaushik, S., Tomar, R. (2019) *Global Scenario of Biofuel Production: Past, Present and Future*. Springer International Publishing, Vol. 10. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14463-0_18
- Berndes, G., Hansson, J., Egeskog, A., and Johnsson, F. (2010). Strategies for 2nd generation biofuels in EU – co-firing to stimulate feedstock supply development and process integration to improve energy efficiency and economic competitiveness. *Biomass Bioenergy*, Vol. 34. P. 227–236. <https://doi.org/10.1016/j.biombioe.2009.07.007>
- Bilotskiy, S., Danylova, O., Grinenko, O., Karmaza, O., & Koucherets, D. (2017). Legal and Economic Aspects of Ukrainian Enterprises Activity at the European Renewable Energy Market. *Investment Management and Financial Innovations*, Vol. 14(2). – P. 71-78. [https://doi.org/10.21511/imfi.14\(2\).2017.07](https://doi.org/10.21511/imfi.14(2).2017.07)
- Bórawski, P., Będycka-Bórawska A., Szymańska, E., Krzysztof Jankowski, J., Dubis, B., Dunn, J. (2019). Development of renewable energy sources market and biofuels in The European Union. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 228. P. 467-484. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.242>
- Chaikin, O., Kirieieva, E., Slobodeniuk O. (2018). *Environmental Management Certification: Socio-Economic Monitoring. Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*. 2018. Vol. 40. № 3. – 297 – 306 p. DOI: <https://doi.org/10.15544/mts.2018.28>.

- Cheban, I., Dibrova, A. (2020). Development of Liquid Biofuel Market: Impact Assessment of the New Support System in Ukraine. *Journal of International Studies*, 13(1), 262-278. doi:10.14254/2071-8330.2020/13-1/17
- Cheteni, P. (2017). Sustainable Development: Biofuels in Agriculture. *Environmental Economics*. Vol. 8(2). – P. 83-91. [https://doi.org/10.21511/ee.08\(2\).2017.09](https://doi.org/10.21511/ee.08(2).2017.09)
- Dafnomilis, I., Hoefnagels, R., Pratama, Y., Schott, D., Lodewijks, G., Junginger, M. (2017) Review of Solid and Liquid Biofuel Demand and Supply in Northwest Europe Towards 2030 – A comparison of National and Regional Projections. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. Vol. 78. – P. 31-45. DOI: 10.1016/j.rser.2017.04.108
- Dibrova A., Cheban I. (2018) Modelling of Liquid Biofuels Market in Ukraine. *Ekonomika APK*. – 2018. – № 12 – P. 16. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.201812016>
- Gan, J., Stupak, I. and Smith, C. (2019). Integrating policy, market, and technology for sustainability governance of agriculture-based biofuel and bioeconomic development in the US. *Energy Sustain Soc*. Vol. 9(43). <https://doi.org/10.1186/s13705-019-0223-2>
- Gołębiewski, J., Kucher, O. (2020) Development of the Biofuel Market in the Ukraine. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*. Vol. XXII., No. (1). – P.104-112. DOI: 10.5604/01.3001.0013.7813
- Karka, P., Papadokonstantakis, S., and Kokossis, A. (2017). Cradle-to-gate assessment of environmental impacts for a broad set of biomass-to-product process chains. *Int. J. Life Cycle Assess.* 22. P. 1418–1440. <https://doi.org/10.1007/s11367-017-1262-6>
- Kirieleva, E. (2016). Biofuels Production: World Experience and Possibility for Developing in Ukraine. *Economy, finances, management topical issues of science and practical activity*, Vol. 4. – P. 7-14. Available online: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efmapnp_2016_4_3
- Kudrya S. (2015) State and Prospects of Renewable Energy Development in Ukraine. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. – 2015. – № 12. – P. 19-26. Available online: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2015_12_6
- Littlejohn, J., Littlejohn R., Rehmann, L., and others. (2018). Current State and Future Prospects for Liquid Biofuels in Canada. *Biofuel Research Journal*. Vol. 5(1). – P. 759-779. DOI: 10.18331/BRJ2018.5.1.4.
- Lutsiak, V., Pryshliak, N., Tokarchuk, D. and Semchuk, I. (2019), Research on the Potential of Agricultural Enterprises of Vinnytsia Region in the Production and Use of Biofuels, *Efektivna ekonomika*, [Online], Vol. 10, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7308> (Accessed 18 Dec 2020). DOI: 10.32702/2307-2105-2019.10.12
- Mandova, H., Gale, W. F., Williams, A., Heyes, A. L., Hodgson, P., and Miah, K. H. (2018). Global assessment of biomass suitability for ironmaking – opportunities for co-location of sustainable biomass, iron and steel production and supportive policies. *Sustain. Energy Technol. Assess.* Vol. 27. P. 23–39. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2018.03.001>
- Melnyk, N. (2019), Agricultural Potential in the Production of Biofuels in Ukraine. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, [Online], vol. 5, no. 1, pp. 92–106. Available online: <http://arejournal.com>.
- Najmi, A., Shakouri, H., Nazari, S. (2016). An integrated supply chain: A large scale complementarity model for the biofuel markets. *Biomass and Bioenergy*. Vol. 86. P. 88-104. <https://doi.org/10.1016/j.biombioe.2016.01.010>
- Peixoto, I., Temmes, A. (2019). Market organizing in the European Union’s biofuels market: Organizing for favouring, acceptability, and future preferences. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 236. 117476. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.06.307>
- Sandesh, K., Ujwal, P. (2021) Trends and perspectives of liquid biofuel – Process and industrial viability. *Energy Conversion and Management*: X, Vol. 10. <https://doi.org/10.1016/j.ecmx.2020.100075>
- Zabaniotou, A. (2018). Redesigning a Bioenergy Sector in EU in the Transition to Circular Waste-Based Bioeconomy – a Multidisciplinary Review. *Journal of Cleaner Production*. Vol. 177. – P. 197-206. DOI: 10.1016/j.jclepro.2017.12.172.
- Zabed H., Sahu J. (2017). Bioethanol Production from Renewable Sources: Current Perspectives and Technological Progress. *Suely et al. Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 2017. Vol. 71. P. 475–501. URL: <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.12.076>
- Zulauf, C., Prutska, O., Kirieleva, E., Pryshliak, N. (2018) Assessment of the Potential for a Biofuels Industry in Ukraine. *Problems and perspectives in management*, Vol.16 (4). – P. 83-90. DOI: [http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16\(4\).2018.08](http://dx.doi.org/10.21511/ppm.16(4).2018.08)

Економічні наслідки безумовного базового доходу під час пандемії COVID-19

JEL E21; E24; E31; E62

Чімищенко С. М.^{a1}, Сугак Т. М.^a^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

В статті визначено поняття безумовного базового доходу, вивчені його особливості та аналізується доцільність запровадження виплати безумовного базового доходу та виплат працівникам і власникам бізнесу, що постраждав внаслідок карантинних обмежень під час пандемії COVID-19 на прикладі деяких країн світу. Розглянутий досвід різних країн, які проводили експерименти із запровадження зазначених виплат. Визначені позитивні і негативні наслідки експериментів із запровадження безумовного базового доходу, а також досліджені ризики виплат працівникам і власникам бізнесу, що постраждав внаслідок карантинних обмежень. Сформульовані характерні ознаки безумовного базового доходу і виплат для підтримки бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних заходів. В процесі дослідження виокремлено потенційні негативні зміни в суспільно-економічному житті держави від використання цих інструментів. Стаття містить матеріали прикладного характеру, що підкреслює практичність та необхідність дослідження безумовного базового доходу. На основі опрацьованого матеріалу запропоновано розглядати безумовний базовий дохід як інструмент публічного управління у сфері соціального захисту населення. Зроблений висновок щодо перспектив застосування практики виплати безумовного базового доходу, а також ефективності виплат для підтримки бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних заходів під час пандемії COVID-19.

Ключові слова: UBI, бідність населення, державна підтримка, інфляція, валовий внутрішній продукт, безробіття, зайнятість населення.

Economic consequences of universal basic income during the COVID-19 pandemic

Chimishenko S. M.^{a1}, Suhak T. M.^a^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

The article defines the concept of unconditional basic income, studies its features, and analyzes the feasibility of introducing universal basic income and payments to employees and business owners affected by quarantine restrictions during the COVID-19 pandemic in some countries. The experience of different countries that conducted experiments on the introduction of these payments is considered. The positive and negative consequences of experiments on the introduction of unconditional basic income have been identified, as well as the risks of payments to employees and business owners affected by quarantine restrictions have been studied. Characteristic features of unconditional basic income and payments to support the business affected by the introduction of restrictive quarantine measures are formulated. The study identified potential negative changes in the socio-economic life of the state from the use of these tools. The article contains materials of an applied nature, which emphasizes the practicality and necessity of the study of unconditional basic income. Based on the processed material, it is proposed to consider unconditional basic income as a tool of public administration in the field of social protection. The conclusion is made on the prospects of applying the practice of paying universal basic income, as well as the effectiveness of payments to support businesses that have suffered as a result of the introduction of restrictive quarantine measures during the COVID-19 pandemic.

Keywords: UBI, poverty, government support, inflation, gross domestic product, unemployment, employment

¹ Corresponding author.

E-mail address: chimyshenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.04>

Вступ

Сьогодні величезна кількість людей у світі живуть за межею бідності. Станом на 2021 рік тільки в США таких 34 млн. – це майже 10% від загального населення штатів. Пандемія коронавірусної інфекції COVID-19 лише посилила ситуацію – за 2020 рік у світі на 88 млн. збільшилася кількість тих, хто опинився в умовах екстремальної бідності. (Доклад о неравенстве в мире, 2018).

Після фінансової кризи 2008 року кількість мільярдерів подвоїлася, а їхні статки зростають на 2,5 мільярда доларів на день. Але при цьому основна маса населення потерпає: діти без вчителів, клініки без ліків. Дрібні соціальні заходи не в змозі зробити життя бідних людей кращим (Lawson et al., 2019).

У деяких країнах вирішили подолати бідність шляхом виплати людям безумовного базового доходу (Universal basic income, далі – UBI) – певної суми, яка виплачується незалежно від наявності роботи і достатку.

Гевлич І. Г. (2019) дає визначення базового доходу як форми соціального забезпечення громадян, згідно з якою держава або орган місцевого самоврядування виплачує кожному громадянину гарантований мінімум грошового забезпечення безумовно до його віку, статі, фінансового становища чи зайнятості.

З точки зору Корчинської О. О. (2018), безумовний базовий дохід є перспективною формою публічного управління в сфері соціального захисту населення, який впроваджують уряди держав з метою покращення соціально-економічного рівня життя населення, зниження рівня соціальної та політичної напруги тощо.

Крім цього дії різних держав щодо обмеження соціальних контактів для подолання пандемії COVID-19 шляхом тимчасової заборони діяльності багатьох підприємств створили передумови світового економічного колапсу. З метою його уникнення держави ухвалювали рішення щодо «підтримки бізнесу» шляхом прямих грошових виплат працівникам таких підприємств.

Зазвичай такі виплати бере на себе держава за рахунок коштів платників податків, але в деяких випадках цим може займатися і приватний фонд.

У безумовного базового доходу є певні особливості (Вітер, 2019):

1. Виплачується лише в грошовій формі. На відміну від інших видів соціальних платежів, люди можуть самі розпоряджатися отриманими коштами в міру потреби.

2. Безумовний базовий дохід виплачується всім без винятку. Не важливо, скільки заробляє людина і чи працює вона взагалі. У цьому полягає відмінність базового доходу від допомоги з безробіття.

3. Безумовний базовий дохід виплачуються регулярно, а не як разова допомога. Найчастіше певна сума нараховується щомісяця.

4. Базовий дохід розраховується на конкретну людину, а не на домогосподарство чи сім'ю.

Як і будь-яка концепція, UBI має прихильників і противників.

На користь концепції UBI можна навести наступні аргументи: по-перше, це один із найефективніших способів покінчити з бідністю. Держава роздає гроші своїм громадянам, щоб вони змогли забезпечити собі необхідний прожитковий мінімум. По-друге, це сприяє зниженню рівня злочинності. Більшість людей не ризикуватиме і не порушуватиме закон, якщо у них буде гідний рівень життя. По-третє, це має призвести до зростання відвідуваності навчальних закладів. Підліткам (особливо у США) тепер не доводиться кидати школу, щоб допомогти своїй родині вижити. І, нарешті, по-четверте, це сприятиме підвищенню загального рівня щастя населення.

Крім цього, у майбутньому це один із способів боротьби з безробіттям, пов'язаним з автоматизацією виробництва. Наприклад, касирам, які втрачають роботу через появу кас самообслуговування, держава може запропонувати безумовний базовий дохід. Так вдасться уникнути різкого стрибка бідності.

Перебудова економічних систем з метою задовольнити потреби людини і при цьому вирішити кліматичну кризу та соціальні проблеми вимагатиме створення систем добробуту, які підтримують подвійні цілі: не нашкодити планеті і задовольняти потреби. В цьому контексті пропонується розробити конкретні пропозиції щодо способів проектування сталих систем добробуту. З цією метою запропоновано реалізацію політики сталого добробуту через запровадження універсального базового доходу (UBI). Цей підхід можуть сприяти сталому добробуту. В цьому ж контексті необхідно, щоб здійснення економічних реформ сприяло більшій індивідуалізації добробуту, створення можливостей різним сім'ям вибирати власні варіанти формування матеріального піднесення з урахуванням індивідуальних життєвих ситуацій (Длугопольський & Длугопольська, 2017; Клевчик, 2019).

Безумовний базовий дохід розглядається як потенційне рішення для зниження рівня небезпечності роботи. Важливість факторів здоров'я працівників свідчить про те, що базовий дохід може покращити здоров'я та зменшити нерівність у здоров'ї (Gibson et al., 2018).

Вагомим аргументом на підтримку цієї концепції є скорочення бюрократії та ліквідацію існуючих інститутів соціальної підтримки (Пищуліна, 2016).

Але ідея безумовного базового доходу має і суттєві недоліки: по-перше, це величезні бюджетні витрати держави. За даними журналу «The Economist», деяким країнам (наприклад, Ліберії) запровадження безумовного доходу

може коштувати 2-річний ВВП (Field, 2018). По-друге, навіть якщо держава скоротить усі соціальні виплати та залишить лише UBI, цього все одно буде замало, щоб люди могли забезпечити собі прожитковий мінімум. По-третє, це призводить до посилення залежності громадян від держави. Якщо у разі необхідності (фінансова криза, війна чи стихійне лихо) прийдеться згорнути програми безумовного базового доходу, це може призвести до різкого стрибка бідності, адже люди покладаються лише на владу країни. По-четверте, це призводить до різкого зниження продуктивності економіки. Ситуація може стати плачевною, якщо велика кількість громадян (до всього населення країни) перестане працювати. По-п'яте, такі програми можуть стати причиною неконтрольованого зростання інфляції – люди почнуть витратити більше грошей, що не підкріплені відповідними обсягами валового внутрішнього продукту (далі – ВВП). Ці процеси майже завжди вимагають зайвих державних ресурсів і далеко не всі країни готові до таких побічних ефектів. І, нарешті, це може призвести до моральної деградації населення. Деякі критики ідеї безумовного базового доходу побоюються його наслідків для суспільства, особливо у слаборозвинених державах. Чим люди займатимуться без роботи?

Подолання бідності є найважливішим призначенням політики, направленої на звільнення людей від залежності від наявності роботи. Але це не єдиний і не вичерпний засіб. Таке звільнення через виплату UBI означає, що люди більше не будуть піддаватися сторонньому впливу на їхнє життя, діяльність та роботу, а візьмуть управління власним життям у свої руки (Блашке et al., 2007).

Також безумовний базовий дохід є інструментом сприяння соціальній рівності у суспільствах, де нерівність не яскраво виражена, і, навпаки, у країнах з соціальною нерівністю він її лише поглибить (Пушак & Марченко, 2019).

Камінь спотикання у суперечці про ефекти UBI – це час. Близько 130 країн уже вводили виплати базового доходу як експеримент, але лише на кілька років. Критики наполягають, що деякі наслідки впровадження UBI можна оцінити лише у довгостроковій перспективі.

Багато вітчизняних вчених досліджують питання запровадження UBI.

Зокрема, на підставі аналізу запровадження UBI у різних країнах та зарубіжного досвіду реалізації пілотних програм введення безумовного базового доходу можна визначити переваги, недоліки та умови реалізації соціальної концепції гарантованого доходу (Гончарова & Гончаров, 2016; Литвинова, 2021).

У США з 1982 року триває такий експеримент для 737 мешканців штату Аляска. Сума базового доходу: \$1-2 тис. на рік. У 1970-х роках на Алясці виявили запаси нафти, але

складно було спрогнозувати, на скільки вистачить її запасів. Для того, щоб підстрахуватись на випадок, коли прибутки від продажу нафти впадуть, створили спеціальний фонд – «Alaska Permanent Fund», в якому накопичувалися кошти від продажу нафти, які згодом розподілялися між жителями штату як компенсація. Так з 1982 року аляскинці стали отримувати безумовний базовий дохід.

Розмір виплати залежить від цін на нафту: чим вище виручка, тим більше грошей потрапляє у фонд і виплачується жителям штату. У 2021 році через обвал ціни на нафту у 2020 році базовий дохід склав \$992. До пандемії сума UBI в середньому дорівнювала \$1500, а в 2015 досягала \$2 тис.

Єдиний нюанс – базовий дохід у штаті виплачується щорічно. І хоча сума цієї допомоги може здатися несерйозною для США, введення UBI для Аляски мало певні результати: 1. Люди не стали менше працювати. Попри побоювання економістів, запровадження UBI ніяк не позначилося на зайнятості жителів штату. 2. Люди почали заводити більше дітей. До того ж із фонду Аляски базовий дохід виплачується кожному жителю, а не окремому домогосподарству. Іншими словами, сім'я із 5 осіб могла отримувати близько \$5,5 тис. на рік. 3. Майже на 17% зросла зайнятість. 4. Наступного дня після отримання платежу кількість випадків зловживання психотропними речовинами зросла на 14%. При цьому рівень злочинів проти власності впав на 8%, а кількість насильницьких злочинів не змінилася. 5. Екстремальна бідність знизилася на 20% (Berman, 2018).

З 1974 року до 1979 року експеримент з виплатою UBI проводився в Канаді для 10 тис. осіб, які отримували базовий дохід у сумі \$11-15 тис. на рік

1974 року в канадській провінції Манітоба влада вирішила провести експеримент: сім'ям фермерського містечка Дофін щорічно виплачувалося близько \$11 тис. Проект отримав назву Mincome і тривав 5 років.

Економісти шукали провінційне містечко із населенням близько 10 тис. осіб. Так експеримент був би максимально точним і не надто дорогим. Тому й обрали місто Дофін.

Сума UBI визначалася так: сім'я подавала заявку до програми та вказувала свій річний дохід – якщо він не дотягував до встановленої норми, то влада виплачувала надбавку до цієї суми. У середньому 30% сімей у Дофіні отримували \$15 тис., решта – близько \$11 тис.

Однак у 1979 році тодішня влада вирішила, що експеримент позбавляє людей стимулу працювати і коштує бюджету надто дорого, і Mincome був раптово зупинений.

Справа в тому, що у 70-х стрибки цін на нафту призвели до інфляції та зростання безро-

біття в Канаді. До 1979 року все більше жителів Дофіну почали звертатися за допомогою – а виплати таких масштабів не було передбачено експериментом.

Цікаво, що частковий аналіз результатів проекту Minsome провели лише через 30 років. Повних даних про цей експеримент поки що немає. Але вдалося з'ясувати, що: 1. Витрати охорону здоров'я впали на 10%. Кількість госпіталізацій зменшилась на 8,5%, а також знизилися випадки звернень до лікарів. 2. 100% учнів середньої школи Дофін закінчили її. 3. Молоді чоловіки стали працювати менше на 40-50%, проте вільний час вони присвятили навчанню. Серед інших груп населення зайнятість не змінилася. 4. Жінки почали більше часу приділяти дітям, а чоловіки віком від 30 років менше працювати не стали. 5. Зростає громадська активність, збільшилась кількість волонтерів у церкві.

З 2017-2018 роках експеримент проводився у Фінляндії, в якому брали участь 2 тис. осіб. Сума базового доходу: \$635 на місяць

Для експерименту відібрали 2 тис. безробітних громадян віком від 28 до 58 років та з низьким статком. Сума UBI істотно нижча за прожитковий мінімум, і учасникам все одно доводилося подавати документи на інші програми соціальної допомоги.

Згідно з умовами проекту люди отримували базовий дохід, навіть якщо знаходили роботу. Проте, на відміну від США та Канади, фінський експеримент розчарував дослідників – і владі довелося його згорнути.

Його результати були наступними: 1. Не відбулося жодних змін у зайнятості: більшість учасників так і залишилися безробітними. 2. Проте зросла задоволеність учасниками своїм життям: люди, які отримували базовий дохід, стали називати себе щасливішими, ніж до експерименту.

Але від початкового варіант експерименту передбачав залучення 10 тис. учасників, причому зі змішаних груп населення. А виплачувати їм мали по \$1100 – удвічі більше, ніж у реальності. У цьому випадку загальний бюджет проекту становив би \$22 млн, а такі гроші уряд Фінляндії не готовий був виділити.

Існує думка, що цей проект у Фінляндії провалився саме через проведення його у скороченому вигляді. У майбутньому держава планує повторити експеримент.

Експеримент з виплати UBI у 2011-2016 роках проводився і в Ірані для близько 70 млн. осіб (90% населення). Сума базового доходу: від \$400 на місяць на початку – до \$40 наприкінці

В Ісламській республіці Іран майже завжди існували субсидії: на електроенергію, воду, хліб, бензин. Вони обходилися державі \$60 млрд щорічно.

Тому 2010-го президент Ірану вирішив замінити всі субсидії на індивідуальні виплати –

щомісяця кожній родині належало близько \$80. Таким чином, програма покривала 30% прибутку середньостатистичного іранського сімейства.

Ще до запровадження виплат близько 10% населення (переважно заможних громадян) добровільно відмовилися від них. Перші нарахування становили аж \$400, що для бідного Ірану було величезною сумою. Однак через високу інфляцію реальний розмір виплат у середині програми становив лише \$80, а до кінця – \$40. Уряд не зміг грамотно проіндексувати базовий дохід – він знецінювався швидше, ніж встигали друкувати нові номінали купюр. Програму довелося згорнути через макроекономічні проблеми.

Результати цієї програми: 1. Через рік після запровадження базового доходу 3,2% домогосподарок та 26% усіх безробітних влаштувалися на роботу, а 86% із усіх працюючих зберегли свої місця. Лише 5% стали безробітними, абсолютна більшість із них – молоді люди, які пішли навчатися. 2. Різко зросла і стала неконтрольованою інфляція: зі збільшенням доходів іранці почали витратити більше. У результаті державі важко було зупинити процес знецінення національної валюти.

Результати дослідження викликали фурор в Ірані: більшість була впевнена, що додаткові гроші призведуть до величезного зростання безробіття. Але вплив на зайнятість населення виявився незначним.

Результати дослідження UBI в контексті реформи єдиного податку у Франції показують, що наслідки реформи податкової системи, не впливають на доходи із запровадженням системи UBI в поєднанні з єдиним податком на прибуток. При цьому це спричиняє не лише значне скорочення нерівності доходів та бідності, а й незначний позитивний ефект на макроекономічному рівні (Magnani & Piccoli, 2019).

Крім UBI варто також звернути увагу на виплати працівникам і власникам бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних заходів під час пандемії COVID-19. За своєю природою це схожі випадки. Є відмінності у сутності цих виплат. Остання здійснюється для тимчасової підтримки бізнесу з метою запобігання різкого падіння темпів економічного зростання. Але за своєю природою це також виплата за рахунок бюджету і без відповідного зростання ВВП.

За відомим рівнянням Ірвінга Фішера кількість грошей в обігу має урівноважуватись сукупною вартістю ВВП країни. Відхилення від цього рівняння призводить до інфляції. Якщо відхилення незначні і контрольовані, то інфляція буде в допустимих межах і не спричинить негативних наслідків для країни. Введення виплат UBI, а на додачу ще й виплат працівникам і власникам бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних за-

ходів, чинить суттєвий тиск на грошову систему країни, що цілком прогнозовано може призвести до стрибків інфляції, які держава не в змозі буде взяти під контроль.

Зрозуміло, важливим фактором в цих ситуаціях є час і масштаб. Якщо виплати здійснюються протягом кількох місяців для визначених категорій громадян – це не суттєво впливає на економіку. У випадку з виплатами бізнесу – це навіть можна розглядати з точки зору монетарного впливу на стабілізацію економічної ситуації в країні.

Але здійснення цих виплат протягом років переважній кількості громадян неодмінно призведе до стрибка неконтрольованої інфляції, як це показав досвід Ірану.

Економічний розвиток країни відбувається в умовах розширеного відтворення, яке забезпечують всі суб'єкти економічної діяльності. В умовах збільшення податкового тиску на бізнес, коли одні суб'єкти мають додатково відмовитись від частини своїх прибутків на користь інших суб'єктів, які потерпають від карантинних обмежень, не сприяє розширеному відтворенню, а відтак і економічному розвитку. Адже розши-

рене відтворення відбувається саме за рахунок прибутку.

У випадку, коли додаткова потреба в грошах задовольняється за рахунок додаткової грошової емісії, суттєво збільшуються ризики неконтрольованого стрибка інфляції.

Результати

Виходячи з викладеного, можна сформулювати характерні ознаки безумовного базового доходу і виплат для підтримки бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних заходів.

Обговорення та висновки

Через пандемію питання безумовного базового доходу стало особливо гострим. Різке зростання безробіття у 2020 році змусило деякі країни прискорити запровадження цієї виплати. Серед них – Іспанія, Німеччина, Австрія та Великобританія (Шотландія).

Єдина держава у світі, чий громадяни свідомо відмовилися від UBI, це Швейцарія. На референдумі 2016 року 77% мешканців країни проголосували проти щомісячних виплат. Їхня сума могла становити близько \$2,5 тис.

Найменування виплати	Кому здійснюється	З якою метою виплачується	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Безумовний базовий дохід	Окремим категоріям громадян, визначеним державою	Для забезпечення прожиткового мінімуму громадян	Це один із найефективніших способів покінчити з бідністю. Сприяє зниженню рівня злочинності. Призводить до зростання відвідуваності навчальних закладів. Сприяє підвищенню загального рівня щастя населення. Це один із способів боротьби з безробіттям.	Це величезні бюджетні витрати держави. Навіть при скороченні усіх соціальних виплат на користь UBI, цього замало, щоб люди могли забезпечити собі прожитковий мінімум. Це призводить до посилення залежності громадян від держави. Це призводить до різкого зниження продуктивності економіки. Такі програми можуть стати причиною неконтрольованого зростання інфляції. Це може призвести до моральної деградації населення.
Виплати працівникам і власникам бізнесу, який постраждав внаслідок запровадження обмежувальних карантинних заходів	Окремим категоріям громадян та підприємств, визначеним державою	Для запобігання припинення діяльності бізнесу в майбутньому і забезпечення економічного розвитку	Спосіб забезпечення функціонування економіки в умовах пандемії Спосіб боротьби з безробіттям Підтримання сукупного попиту Посилення довіри до влади	Суттєві бюджетні витрати держави. Необхідність посилення податкового тиску Ризик неконтрольованої інфляції Виплати дуже диференційовані і не всім допомагають зберегти бізнес.

Як зазначала Маргарет Тетчер: «Немає жодних державних грошей, є гроші платників податків». Тому швейцарці чудово розуміли, що запровадження безумовного базового доходу спричинить підвищення податків та урізання інших соціальних виплат, адже бюджет країни не формується з податкових платежів населення.

Таким чином можна стверджувати, що і безумовний базовий дохід і виплати для підтримки бізнесу це, з одного боку певна форма стимулювання сукупного попиту, а з іншого суттєві бюджетні витрати.

Якщо стимулювання сукупного попиту здійснюється такими трансфертними платежами виважено і обгрунтовано, то воно сприятиме розвитку виробництва і економічній стабілізації в умовах кризи. Але, враховуючи, що це виплати з бюджету країни, які до того ж не підкріплені відповідним обсягом ВВП, вони мають бути жорстко контрольованими і регламентованими, інакше не уникнути стрибків інфляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Berman, M. (2018). Resource rents, universal basic income, and poverty among Alaska's Indigenous peoples. *World Development*, 106, 161–172. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.01.014>
- Field, F. (2018, May 31st) Universal basic income won't fix problems but will create new ones. *The Economist*. <https://www.economist.com/open-future/2018/05/31/universal-basic-income-wont-fix-problems-but-will-create-new-ones>
- Gibson, M., Hearty, W., Craig, P. (2018). Potential effects of universal basic income: a scoping review of evidence on impacts and study characteristics. *The Lancet*, 392, 36. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)32083-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)32083-X)
- Lawson, M., Chan, M., Rhodes, F. et al., (2019). Public good or private wealth? Oxfam briefing paper – January 2019. <https://doi.org/10.21201/2019.3651>
- Magnani, R., Piccoli, L. (2019). Universal Basic Income with Flat Tax reform in France. *Journal of Policy Modeling*, S0161893819300948. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2019.07.005>
- Блашке Р., Дильтей М., Дрешер Й. и др. (2007) Идея освобождающего безусловного основного дохода http://www.psgd.info/files/publications/extern/bge_book_3.pdf
- Вітер К. (2019, Aug. 9th) Безумовний базовий дохід – чи може він стати альтернативою різноманітним пільгам. Інститут просвіти. <https://iprosvita.com/bezumovnyj-bazovyj-dokhid-chy-mozhe-vin-staty-alternatyvoiu-riznomanitnym-pilham/>
- Гевлич І. Г. (2019) Базовий дохід в Україні: економіка та суспільство. Збірники наукових праць професорсько-викладацького складу ДонНУ імені Василя Стуса. Т.1. 14-16.
- Гончарова С. Ю., Гончаров А. Б. (2016) Соціальна концепція гарантованого (базового) доходу населення. *Бізнес Інформ*. 4. 138-142.
- Длугопольський О. В., Длугопольська Т. І. (2017) Концепція безумовного базового доходу як альтернатива Бісмарківській моделі держави добробуту: від теоретичних студій до експериментальних практик. *Економіка: реалії часу*. 2(30). Одеса: Одеський національний політехнічний університет. 32-46.
- Доклад о неравенстве в мире (2018) <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>
- Клевчик Л. Л. (2019) Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава: науково-практичний журнал*. 4. 48-51. ISSN 2415-8453.
- Корчинська О. О. (2018) Безумовний базовий дохід як інструмент управління бідністю. *Інтелект XXI*. 2. 98-101.
- Литвинова О. (2021, April 14th) Безумовний базовий дохід: що люди роблять з грошима, що отримали задарма. *Laba*. https://1-a-b-a.com/blog/2208-bezuslovnyy-bazovyj-dohod-cto-delayut-s-dengami-kotorye-poluchili-darom?utm_source=facebook&utm_medium=post&utm_campaign=blog&utm_content=28_04_21
- Пишуліна О. (2016) Економічна модель «безумовного базового доходу»: нова соціальна альтернатива. Центр Разумкова. https://razumkov.org.ua/upload/1456388199_file.pdf
- Пушак Я. Я., Марченко О. М. (2019) Безумовний базовий дохід як інструмент удосконалення системи соціального забезпечення. *Український журнал прикладної економіки*. 4(48). 364–374. <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-4-41>

REFERENCES

- Berman, M. (2018). Resource rents, universal basic income, and poverty among Alaska's Indigenous peoples. *World Development*, 106, 161–172. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2018.01.014>
- Field, F. (2018, May 31st) Universal basic income won't fix problems but will create new ones. *The Economist*. <https://www.economist.com/open-future/2018/05/31/universal-basic-income-wont-fix-problems-but-will-create-new-ones>
- Gibson, M., Hearty, W., Craig, P. (2018). Potential effects of universal basic income: a scoping review of evidence on impacts and study characteristics. *The Lancet*, 392, 36. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)32083-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)32083-X)
- Lawson, M., Chan, M., Rhodes, F. et al., (2019). Public good or private wealth? Oxfam briefing paper – January 2019. <https://doi.org/10.21201/2019.3651>
- Magnani, R., Piccoli, L. (2019). Universal Basic Income with Flat Tax reform in France. *Journal of Policy Modeling*, S0161893819300948. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2019.07.005>
- Blaschke R., Dilthey M., Drescher J. et al. (2007) The idea of a liberating unconditional basic income http://www.psgd.info/files/publications/extern/bge_book_3.pdf
- Witer K. (2019, Aug. 9th) Universal basic income – can it be an alternative to various benefits. Institute of Education. <https://iprosvita.com/bezumovnyj-bazovyj-dokhid-chy-mozhe-vin-staty-alternatyvoiu-riznomanitnym-pilham/>
- Gevlych IG (2019) Basic income in Ukraine: economy and society. Collections of scientific works of the teaching staff of DonNU named after Vasyl Stus. Vol.1. 14-16.
- Goncharova S. Yu., Goncharov AB (2016) Social concept of guaranteed (basic) income of the population. *Business Inform*. 4. 138-142.

- Dlugopolsky OV, Dlugopolskaya TI (2017) The concept of unconditional basic income as an alternative to the Bismarck model of the welfare state: from theoretical studies to experimental practices. *Economics: the realities of time*. 2 (30). Odessa: Odessa National Polytechnic University. 32-46.
- Global Inequality Report <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-summary-russian.pdf>
- Klevchik L. L. (2019) Social inequality as a major disproportion in society. *Economy and State*. 4. 48-51. ISSN 2415-8453.
- Korchynska O. O. (2018) Universal basic income as a tool for poverty management. *Intelligence XXI*. 2. 98-101.
- Litvinova O. (2021, April 14th) Universal basic income: what people do with the money they received for free. *Laba*. https://l-a-b-a.com/blog/2208-bezuslovnyy-bazovyy-dohod-chtodelayut-s-dengami-kotorye-poluchili-darom?utm_source=facebook&utm_medium=post&utm_campaign=blog&utm_content=28_04_21
- Pyshchulina O. (2016) Economic model of «Universal basic income»: a new social alternative. Razumkov Center. https://razumkov.org.ua/upload/1456388199_file.pdf
- Pushak Y. Y., Marchenko O. M. (2019) Universal basic income as a tool for improving the social security system. *Ukrainian Journal of Applied Economics*. 4 (48). 364– 374. <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2019-4-41>
-

Рівень психологічного благополуччя у працюючих жінок-матерів

Мелашенко Ю. П.^a, Гридковець Л. М.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

У сучасному світі велике значення надається працевлаштуванню людини та її професійній реалізації. Жінки дедалі активніше прагнуть професійної реалізації, зокрема у політиці. Водночас репродуктивна функція жінки є частиною її іншого значного покликання, а саме – матері. Проблематика ролі психологічного благополуччя у працюючих жінок-матерів набуває все більшої актуальності. Саме від вирішення цього питання залежить не лише розвиток родини жінки, але й суспільства в цілому. У нашому дослідженні були виокремлені такі категорії жінок-матерів віком від 23 до 40 років: жінки, які добровільно розпочали/продовжили професійну реалізацію після народження дітей; жінки, які добровільно обрали професію «матері та дружини»; жінки, які були вимушені обрати роботу без внутрішньої на те згоди; жінки, які вимушено мали відмовитися від професійної реалізації під тиском чоловіка чи родичів. Добровільно працюючі жінки переважно задоволені робочим графіком, системою заохочення, взаємодією з колегами інших відділів, змістом роботи. Натомість жінки-матері, які вимушено розпочали трудову діяльність найчастіше мають негативне ставлення до графіку та умов роботи. Водночас, помітна значна втома жінок, які розпочали/продовжили професійну діяльність після народження дітей, про що свідчить той факт, що лише третина задоволена життям. Найвищий рівень психологічного благополуччя спостерігається у жінок-матерів, які добровільно вийшли на роботу і прагнуть гармонійного поєднання сім'ї та кар'єрного зростання. Жінки, які добровільно обирають сім'ю, також мають високі показники психологічного благополуччя, хоча і меншою мірою. Найнижчі показники психологічного благополуччя спостерігаються у жінок, які перебувають під зовнішнім примусом щодо вибору сімейної реалізації без права на професійну реалізацію.

Ключові слова: працюючі матері, сім'я, материнство, кар'єра.

Level of psychological well-being in working mother women

Melashchenko J.^a, Hrydkovets L.^{a1}

^aKyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

In today's world, great importance is attached to human employment and professional development. Women are increasingly entering the sphere of not only professional realization, but also politics. At the same time, a woman's reproductive function is part of her other significant vocation, namely the mother. The issue of the role of psychological well-being in working women-mothers is becoming increasingly important. It is the solution of this issue that determines not only the development of a woman's family but also of society as a whole. In our study, the following categories of women-mothers aged 23 to 40 years were identified: women who voluntarily started/continued professional realization after the birth of children; women who have voluntarily chosen the profession of «mother and wife»; women who were forced to choose a job without internal consent; women who were forced to give up their professional pursuits under pressure from their husbands or relatives. Volunteers are mostly satisfied with the work schedule, the incentive system, interaction with colleagues from other departments, the content of work. Instead, women mothers who have been forced to work often have a negative attitude towards their work schedule and conditions. At the same time, there is significant fatigue of women who started/continued their professional activity after the birth of children, as evidenced by the fact that only a third of them feel satisfied with life. The highest level of psychological well-being is observed in women-mothers who have volunteered for work and strive for a harmonious combination of family and career growth. Women who choose a family voluntarily also have high levels of psychological well-being, albeit to a lesser extent. The lowest rates of psychological well-being are observed in women who are under external coercion to choose family realization without the right to professional realization.

Keywords: working mothers, family, motherhood, career.

¹ Corresponding author.

E-mail address: grydkovets@ukr.net

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.05>

Отримано / Received 21.06.2021

Отримано виправлений варіант / Received in revised form 09.07.2021

Прийнято до друку / Accepted 20.07.2021

Вступ

Зміна уявлень про соціальні ролі у сучасному суспільстві за останні роки зазнала суттєвих змін. Під впливом феміністичних рухів активно відбувається активізація соціального, професійного і політичного життя жінки та спостерігається наближення її соціального статусу до соціального статусу чоловіка. Сьогодні жінка має більше можливостей реалізувати себе не тільки завдяки виконанню властивих їй природних функцій, але через усвідомлення власної автентичності, що проявляється у пошуку різних форм соціально-політичної та культурної ідентичності.

Актуальність дослідження забезпечується підвищеним суспільним інтересом до проблеми психологічного благополуччя сучасної жінки в умовах трансформації суспільства і необхідністю поєднання жіночої професійної та сімейної реалізації, тобто поєднання ролі фахівця з ролями доньки, дружини та матері.

Професійна реалізація жінки можлива як поза межами дому, так і у власній родині. Культурологічний контекст досліджень питання місії та ролі української жінки в суспільстві можна знайти у працях Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді (1999), В. Гупаловської (2010), Н.В. Лавріненко (1999) та інших. Проблемою вибору дому як сфери професійної реалізації займалася когорта фахівців з різних країн (Гридковець, 2006; Gauthiera et. al., 2018), фахову реалізацію жінок в різні часи досліджували N. Fortin (2005), V. Gash, 2009, N. Steiber, B. Haas (2012) тощо.

Але, незважаючи на свою актуальність, проблема вибору між сім'єю та кар'єрою у сучасної жінки недостатньо розкрита в наукових джерелах. Крім того спостерігається низький рівень досліджуваності проблеми психологічного благополуччя жінки-матері, яка вирішила продовжити професійну кар'єру та поєднати професійну та материнську реалізацію.

Мета статті полягає у презентації результатів дослідження щодо рівня психологічного благополуччя працюючих жінок-матерів як до капіталу українського суспільства.

Методи та матеріали

На сьогодні жінка знаходиться на шляху до змін, тобто можна говорити про певні тенденції до змін. На прийняття суспільством цих нових тенденцій впливають загальноприйняті ідеї щодо ролі жінки. Порівнюючи суспільство з організмом, можна говорити, що воно тяжіє до збереження гомеостазу, тоді як ймовірні зміни ролі жінки є саме тою небезпекою, яка може спричинити втрату усталеної цілісної соціальної та культурної структури. Засобом збереження гомеостазу є соціальні стереотипи, які на певному етапі розвитку людини є позитивними, але загалом блокують втілення нового підходу щодо місця жінки у суспільстві (Гупаловська, 2010).

Проте гендерні зміни в суспільстві є немінучими, і такі непрості умови створюють ще більше труднощів для переходу жінки до ролі активного учасника. По-перше, ці труднощі пов'язані з тим, що жінка освоює нові ролі, до того їй не властиві, що вимагає від неї відмови від прийнятої ідентифікації себе як фемінної. По-друге, набуття нових ролей відбувається в умовах постійного зовнішнього тиску, що заважає адаптації жінки до мінливих умов у суспільстві.

Безперечно, сьогодні жінка має більше можливостей реалізувати себе не тільки виконанням властивих їй природних функцій, але й усвідомлюючи свою автентичність, завдяки повному розкриттю особистісного потенціалу, пошуку різних форм соціально-політичної та культурної ідентичності.

Нові умови сучасного суспільства заганяють жінку в жорсткі рамки – вона має бути цінним співробітником, люблячою дружиною, гарною господинею, ідеальною матір'ю та мати досконалий зовнішній вигляд. Відповідно, щоб все встигнути, жінка інколи перетворюється на «універсального солдата», що призводить до перенапруги її організму. Так, дослідження науковців Kuipersab et. al. (2021) довели, що статус материнства по-різному впливає на психологічне благополуччя жінок протягом тривалого часу. Зазначені автори підкреслили, що психологічне самопочуття бездітних жінок залишається стабільним, натомість рівень психологічного благополуччя у матерів з часом може знижуватися. І хоча відсутні дослідження причини зниження рівня психологічного благополуччя у жінок-матерів, але вказано/встановлено важливість моніторингу психічного здоров'я матері в післяпологовий період і пізніше.

Перевиснаження жінки призводить до зниження її життєвого резерву в реалізації себе як матері, так і професіонала. Попри те, що роль жінки в сучасному суспільстві зазнала значних змін, її особиста активність, що виражається в професійному самовизначенні, зміні місця в економічній та політичній сфері, трансформувала сім'ю і, як наслідок, роль жінки в ній. Зміщення соціальних ролей чоловіків і жінок призвели до розширення соціально-професійних ролей та економічної незалежності жінок, що в свою чергу, змінює характер взаємин між чоловіками і жінками в сім'ї. Жінки прагнуть реалізувати свої здібності, знання, зробити кар'єру, займатися громадською діяльністю. Вони починають переоцінювати чоловіка як свого партнера, висувають йому свої вимоги, намагаються досягти рівноправ'я в сім'ї, що означає справедливий розподіл домашніх обов'язків та участь у догляді за дітьми, щоб мати змогу розвиватися та реалізовуватися професійно. Дуже часто жінки беруть на себе обов'язки «голови» сім'ї, займають домінуючі позиції в таких гуманітарних галузях

суспільства, як освіта, культура, медицина, та здебільшого не є керівники (Лавриненко, 1999).

Антиегалітарні погляди мають прямий зв'язок із рівнем зайнятості жінок та гендерним розривом в оплаті праці. На практиці спостерігається зіткнення між патріархальними сімейними цінностями та егалітарними поглядами, що може формувати внутрішній конфлікт у жінок матерів. І провідною проблемою в подібних ситуаціях виступає почуття провини, яке розвивається у працюючих матерів і стає однією з перешкод на шляху до більшої гендерної рівності на ринку праці (Fortin, 2005).

За результатами соціально-психологічних досліджень стає очевидно, що жінки не менше за чоловіків зацікавлені в просуванні по службі та підвищенні свого освітнього рівня, орієнтовані на престиж, достойну заробітну плату, мають не менше почуття відповідальності. Але беззаперечним є й той факт, що жіночий кар'єрі об'єктивно заважає біологічна, природна роль жінки, яка вимагає поєднання професійних, подружніх та материнських функцій.

Соціально-психологічні чинники, які гальмують кар'єру жінки, такі:

- статево-орієнтований розподіл посад у організаціях;
- гіпервмотивованість жінки, що призводить до її надмірної активності та фіксації на професійній реалізації;
- невротичність, яка обумовлена підвищеною емоційністю жінки та її фіксацією на помилках та невдачах;
- внутрішня заборона на успіх, почуття меншовартості, що гальмує використання розумного ризику (Турецька, 1999; Дорожкіна, 2009; Ткаліч, 2012).

М. В. Сафонова визначила п'ять типів жінок, які успішно реалізуються в кар'єрі:

- «кандидати в майстри» (молоді жінки, які починають кар'єру та прагнуть зробити її якомога швидше);
- «успішні керівники» (жінки зрілого віку, які піднялися на найвищі щаблі службової драбини);
- «вільні художники» (жінки, які направлені на творчість);
- «сестри милосердя» (жінки з орієнтацією на служіння);
- «жриці науки» (жінки, які самореалізуються в академічній сфері) (Дорожкіна, 2009).

Г. В. Турецька, згідно з феноменом «страху успіху» в жінок, визначає такі типи:

- інноваційні жінки (пріоритетом є кар'єра);
- традиційні жінки (домінанта – це родина) (Турецька, 1999).

На належність до певного типу впливає низка чинників, а саме:

- характер стосунків з батьками (ступінь близькості з кожним із батьків, тип вихо-

вання та статоворольові установки у родині);

- референтність (наявність референтів, їх стать, включення в професійну активність, поєднання роботи з іншими сферами життя);
- Я-концепція (сприйняття та оцінка себе в різних соціальних ролях);
- культурні установки, конструктивні та деструктивні стереотипи (психосексуальні, рольові, суспільні, що формують образ місця жінки у спільноті та суспільстві) (Турецька, 1999, Гридковець, 2004, 2019).

Деструктивна присутність у свідомості успішної жінки сталих деструктивних стереотипів нерідко спричиняє конфлікт рольової ідентичності (комплекс суб'єктивних негативних переживань жінки через труднощі узгодження виконання ролей у сімейній та професійній сферах), розв'язання якого полягає у виборі між кар'єрою і сім'єю («рольовий конфлікт працюючої жінки») і найчастіше вирішується на користь саме сім'ї. Цей жіночий феномен названо «відмовою жінки від кар'єри» або «відмовою від успіху» внаслідок страху втратити жіночність через невідповідність стереотипним очікуванням (жінка, яка перемагає чоловіка, вже не є жінкою) (Раневська, 2013).

Психологічний чинник, який полягає у наявності підтримуючого оточення в житті жінки, має вагомий вплив на її вибір. Для працюючої жінки прагнення досягти високих професійних результатів і бажання піклуватися про членів своєї сім'ї завжди знаходяться в конфлікті, оскільки вимагають постійної напруженої активності в різних напрямках. Підтримка з боку членів її сім'ї та близького оточення, також прийняття жінки щодо її прагнення професійного становлення мають позитивний вплив на продовження її розвитку в цьому напрямку.

Розглядаючи кар'єру в житті жінок, слід відзначити складність та багатогранність цього питання. Перед усім йдеться про значення кар'єри для жінки. Науковці (Щербич, 1999) пропонують розглядати цю проблему в таких основних аспектах.

1. Наслідкуванням застарілих деструктивних стереотипів.

Суспільство не може вважатися демократичним доки в ньому є дискримінація людини незалежно від сфери її життєдіяльності. Професійна діяльність жінки підпадає під дискримінаційний статус, що частково обумовлено її репродуктивною функцією, яка з позиції кар'єрного зростання гальмує її реалізацію професійних знань, навичок та вмінь, що може негативно впливати на розвиток держави загалом.

2. Важливість кар'єри для змін у сімейній системі.

Успішна професійна кар'єра жінки змінює сімейний мікроклімат, виникають передумови

для переоцінки ролі та значення як жінки, так чоловіка, що зумовлює перерозподіл родинних обов'язків. Професійне зростання жінки призводить до збільшення матеріального добробуту сім'ї, а її кар'єрні успіхи мають для її дітей соціалізаційне значення, вчать їх ставитися до людини незалежно від її статі як до творчої індивідуальності, яка має свободу вибору і володіє необхідними якостями для його здійснення. Дівчата, яких виховують двоє працюючих батьків, частіше поєднують в поведінці традиційні ролі і роботу, ніж дівчата, виховані в інших сім'ях (Гупалоська, 2010). Кар'єра жінки також здатна впливати на соціальне середовище щодо переосмислення ролі і її місця в сім'ї та суспільстві.

3. Вплив кар'єри на особистість жінки.

Успішна кар'єра впливає на саму жінку та її особистість, забезпечує соціальну і професійну комунікацію, дозволяє відчувати себе значимою часткою сім'ї та суспільства (Щербич, 1999).

Таким чином, зміна соціального життя сучасної жінки та набуття нової соціальної ролі надає нові можливості для реалізації жінки і водночас висуває серйозніші вимоги до неї. Бажання сучасної жінки реалізуватися в сім'ї та кар'єрі забирає багато часу, сил і ресурсу. Тому вона повинна обрати найкраще вирішення цієї проблеми.

Сьогодні висуває нові вимоги перед сучасними жінками, та більшість з них розуміють, що не готові відмовитись ні від сім'ї, ні від кар'єри. Важливість цих сфер для самореалізації сучасної жінки та для суспільства беззаперечно. Однак не менш важливим є рівень психологічного благополуччя жінки, бо саме він забезпечує їй належний рівень якості життя.

Наприкінці минулого століття К. Рифф, визначаючи поняття психологічного благополуччя, виокремив такі складники: позитивне ставлення і взаємодія з іншими людьми; позитивне ставлення та прийняття себе, свого життя; особистісна автономія (орієнтація на власні переконання та цінності), компетентний контроль (доцільний контроль середовища, ефективний керунок власним життям); цілепокладання, що забезпечує пошук сенсів, саморозвитку та самореалізації (Рифф К., 1995, 1996).

Наразі під психологічним благополуччям розуміють суб'єктивне переживання людиною, яке ґрунтується на позитивному ставленні до себе і свого минулого, наявності цілей та занять, що забезпечують життєвий сенс, здатність виконувати вимоги повсякденного життя, відчувати задоволення від розвитку й самореалізації та від стосунків з іншими людьми, пронизаними турботою і довірою при збереженні власних переконань. Психологічне благополуччя у жінок визначається також іншими додатковими чинниками, обумовленими репродуктивною функцією та сексуальними особливостями (Kuipers et al., 2021; Grauvogl, 2017).

Переважає більшість жінок, проходячи етапи материнства (вагітність, народження, постпологовий період), прагнуть не просто материнства як такого, а намагаються знайти життєву рівновагу в новому чи оновленому статусі материнства (Emmanuel et al., 2011).

Для дослідження рівня та характеру психологічного благополуччя у працюючих матерів нами були використані такі методи емпіричного дослідження, як структуроване інтерв'ювання, методика Дж. Пауелла «Повнота життя» (Пауелл, 1993), тест-опитувальник задоволеності шлюбом В. Століна (Бондарчук, 2001), опитувальник «Інтегральна задоволеність роботою» за А.Б. Барташевим (Фетискин, 2009), тест сенсожиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва (1992)

У дослідженні взяли участь такі групи: основна вибірка – 40 жінок віком від 23 до 40 років, які добровільно розпочали/продовжили професійну реалізацію після народження дітей; контрольні вибірки – 20 жінок, які добровільно обрали професію «матері та дружини»; 20 жінок, які були вимушені обрати роботу без внутрішньої на те згоди; 20 жінок, які вимушено мали відмовитися від професійної реалізації під тиском чоловіка чи родичів. Всі представниці дослідницької вибірки на момент проведення дослідження були одружені і мали стабільні подружні стосунки.

Результати дослідження

Протягом дослідження психологічної позиції жінок за шкалами методики Дж. Пауелла «Повнота життя» (ставлення до себе, ставлення до людей, ставлення до життя, ставлення до природи, ставлення до Бога) у проміжку [0; 4] (де верхній показник відбиває позитивну тенденцію, а нижній – деструктивну) отримано такі середні показники за вибіркою: ставлення до себе (2,91), ставлення до людей (2,43), ставлення до життя (3,2), ставлення до природи (3,31), ставлення до Бога (2,99), що демонструють позитивну тенденцію розвитку особистості жінок-матерів, які обрали додатково реалізацію у професійній сфері.

У 85% досліджуваних жінок спостерігається позитивне ставлення до себе, тобто вони визнають та цінують свої чесноти, але й не відкидають недоліки. Ставлення до людей згідно з середнім значенням 2,43 показує наявність достатньо довірчих мотивів у суб'єкт-суб'єктному спілкуванні. Працюючі жінки-матері найчастіше визначають інших людей як «достатньо чесні, надійні, вдячні, щирі особисті». Життя як категорія власного буття для переважної більшості досліджуваних жінок має позитивний характер. Більшість із них усвідомлюють його важливість для себе та сприймають захопливим переживанням, а не боротьби. Високі показники ставлення до природи означають, що працюючі матері орієнтуються на гармонію з природою та вбачають

Таблиця 1.

Показники кореляції Пірсона за складниками «Повноти життя»

		Я	Люди	Життя
Я	Кореляція Пірсона	1	.432**	.589**
	Знач. (двобічна)		.005	.000
	N	40	40	40
Люди	Кореляція Пірсона	.432**	1	.426**
	Знач. (двобічна)	.005		.006
	N	40	40	40
Життя	Кореляція Пірсона	.589**	.426**	1
	Знач. (двобічна)	.000	.006	
	N	40	40	40

Кореляція значима на рівні 0,01 (двухстороння).

в ній ресурс для саморозвитку. Більшість жінок сприймають Бога як безумовно люблячого, що дає їм впевненість і зміцнює у подоланні життєвих труднощів.

Слід звернути увагу на такий конструкт психологічної позиції сучасної жінки, як «Ставлення до людей», середнє значення показника якого є нижчим у порівнянні з іншими показниками відповідних шкал методики Дж.Пауелла. Підтверджують цю думку такі результати дослідження, отримані за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона (див.Таблиця 1). Було виявлено пряму кореляцію між показниками шкали «Ставлення до людей» та «Ставлення до життя» (426, $p < 0,01$) і «Ставлення до себе» (432, $p < 0,01$). Окрім того, було виявлено пряму кореляцію і між показниками шкал «Ставлення до себе» та «Ставлення до життя» (589, $p < 0,01$), що підтверджує важливість розвитку самоцінності сучасної жінки.

Отже, можна висувати: високі показники за методикою «Повнота життя» свідчать про те, що працюючі матері проявляють позитивну тенденцію у власному розвитку, що є основою для

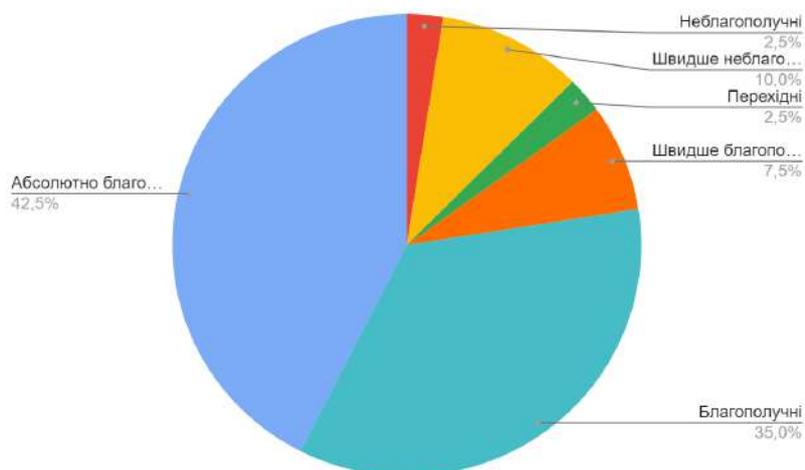
забезпечення повноти особистісної свободи та відповідальності за себе, власний вибір, вчинки і за себе як творця власного життя.

Після опрацювання результатів тесту-опитувальника «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко) отримано такий частотний розподіл показників (див. Діаграму 1), за якими можна виокремити/окреслити стосунки в сім'ях досліджуваних жінок за певним категоріями:

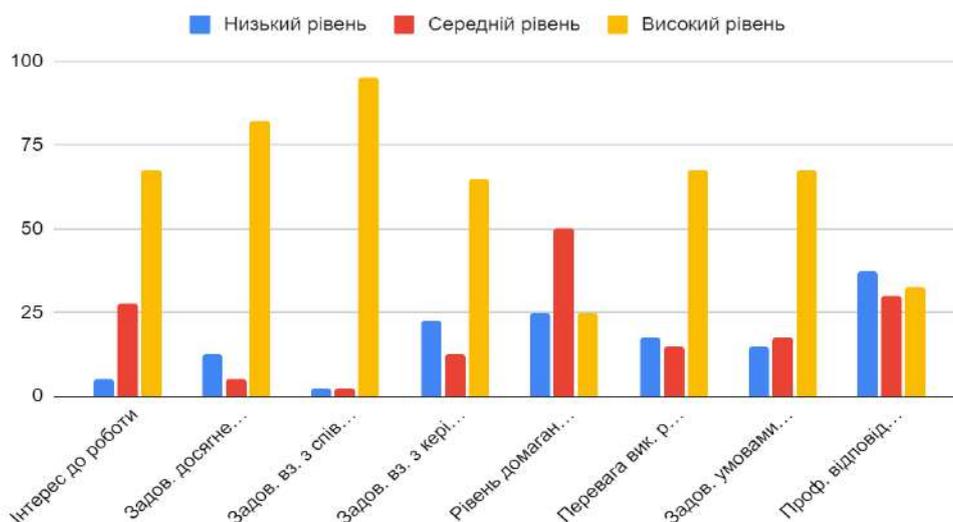
- 42,5 % – абсолютно благополучні,
- 35 % – благополучні,
- 7,5 % – швидше благополучні,
- 2,5 % – перехідні,
- 10 % – швидше неблагополучні,
- 2,5 % – неблагополучні.

Результати емпіричного дослідження представлені на мал.2, дозволяють говорити про те, що працюючі матері мають:

- 1) високий рівень інтересу до роботи – 67,5 % (середній – 27,5 %, низький – 5 %);
- 2) високий рівень задоволеності досягненнями у професійній діяльності – 82,5 % (середній – 5 %, низький – 12,5 %);

Діаграма 1. Частотний розподіл показників задоволеності шлюбом.

Мал. 2. Частотний розподіл показників складових загальної задоволеності працею.

- 3) високий рівень задоволеності взаєминами із співробітниками – 95 % (середній – 2,5 %, низький – 2,5 %).
- 4) високий рівень задоволеності взаєминами з керівництвом – 65 % (середній – 12,5 %, низький – 22,5 %);
- 5) середній рівень домагань у професійній діяльності – 50 % (високий – 25 %, низький – 25 %);
- 6) високий рівень переваги виконуваної роботи високому заробітку – 67,5 % (середній – 15 %, низький – 17,5 %);
- 7) високий рівень задоволеності умовами праці – 67,5 % (середній – 17,5 %, низький – 15 %).
- 8) особистісноорієнтовану професійну відповідальність (високий рівень – 32,5 %, середній – 30 %, низький – 37,5 %).

75 % досліджуваних жінок мають високий рівень задоволеності працею. Звідси працюючі матері мають високий рівень задоволеності власних вимог й очікувань щодо роботи, також у них спостерігається високий рівень збігу психологічних особливостей та компетентностей з посадовими обов'язками і достатній потенціал для професійного зростання.

За шкалою «задоволеність досягненнями у роботі», дані вибірки засвідчили високий рівень (82,5 %). Отже більшість працюючих матерів реалізує нові ідеї та виконує складні завдання відповідно до своїх професійних знань і вмінь.

Високий показник за шкалою «задоволеність стосунками із співробітниками» (95% жінок) підкреслює позитивну атмосферу в колективі, професійну комунікацію загалом. 65% досліджуваних мають добрі стосунки з керівництвом, а конфліктні ситуації та непорозуміння вирішують конструктивно.

Рівень домагань у професійній діяльності, що визначається ступенем важкості досягнення цілі, здобув середній показник розвитку (50%). Це можна пояснити тим фактором, що з віком рівень домагань у трудовій діяльності, пов'язаний із творчими потребами, підвищується, а потім знижується. Переломні періоди для різних професій мають різний віковий сенс, наприклад, для представників робітничих професій – 19-25 років, інженерно-технічного персоналу – 30-35 років.

За шкалою «перевага виконуваної роботи над високим заробітком» більший відсоток досліджуваних демонструють високий показник (67,5 %), акцентують на рівні заробітку, який адекватно відповідає переліку функціональних обов'язків, професійним зусиллям та досягненням у професійній діяльності. Це також можна пояснити середнім рівнем домагань жінок (наявна заробітна плата їх влаштовує).

Переважає більшість жінок задоволена робочим графіком, системою заохочення, взаємодією з колегами, змістом роботи, що підтверджують показники за шкалою «задоволеність умовами праці» (67,5 %). Водночас жінки проявили належну критичність мислення і оцінок, оскільки за шкалою «професійна відповідальність» більшість з них поставило собі низьку оцінку (37,5 %). Додаткове інтерв'ювання показало: така оцінка є результатом того, що мало серед опитуваних обіймають керуючі посади і тому оцінюють свою діяльність менш відповідальною ніж ті, хто займають вищі службові посади, а відповідно мають більший рівень відповідальності за прийняті рішення чи накази.

Отримані високі результати загального рівня задоволеності працею свідчать про те, що працюючі матері вбачають в роботі можливість

Таблиця 2.

Частотний розподіл показників смисложиттєвих орієнтацій

Шкали СЖО	Низький рівень, %	Середній рівень, %	Високий рівень, %
Цілі	-	60%	40%
Процес	-	62,5%	37,5%
Результат	-	50%	50%
ЛК – Я	2,5%	47,5	50%
ЛК – Життя	2,5%	55%	42,5%
Загальний показник ОЖ	-	35%	65%

розвитку та самореалізації як однієї зі сфер їх життя, мають достатній інтерес до роботи, надихаються досягненнями в роботі, задоволені взаєминами зі співробітниками та керівництвом, умовами праці, професійною відповідальністю та ін. Для переважної більшості опитуваних виявилася важливість розвитку ділової кар'єри та повнота реалізації не лише в сім'ї, але й у соціумі.

Після опрацювання результатів тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. О. Леонтьєва ми отримали частотний розподіл показників, що представлений у табл. 2.

Звідси, що за шкалою Цілі 60% досліджуваних показали середній рівень та 40% – високий рівень смисложиттєвих орієнтирів. Тож майже всі працюючі матері мають цілі на майбутнє, які надають життю осмисленість, спрямованість і перспективу, цінують теперішнє та орієнтовані на майбутнє, замість застрягання у минулому.

Результати за шкалою Процес свідчать, що переважна кількість опитуваних жінок мають середній рівень задоволеності життям і лише 37,5% сприймають його досить цікавий, емоційно насиченим та наповненим змістом процесом і вповні задоволені теперішнім. 50% досліджуваних задоволені своєю самореалізацією, достатньо і високо оцінюють пройдений відрізок життя (своє минуле), відчують, що ця частина була продуктивною та осмисленою, натомість інша половина воліла б покращення.

За шкалою «Локус контролю – Я», тільки 2,5% досліджуваних мають низький рівень прояви, тому переважна більшість працюючих матерів ставляться до себе як до сильної особистості, котра володіє достатньою свободою вибору, аби побудувати власне життя відповідно до своїх цілей, завдань і уявлень про його сенс. Тобто вони вірять, що можуть впливати на перебіг життя, робити самостійно осмислений вибір, тобто мають внутрішній локус контролю, а не керуються насамперед тим, чого вимагають від них інші.

За шкалою «Локус контролю – Життя» лише 2,5% досліджуваних мають низький рівень про-

яву, отже працюючі матері достатню вірять у власні сили, можливість контролювати власне життя, вільно приймати рішення та здійснювати їх.

Більшість досліджуваних (65%) мають високий рівень за шкалою «Загальної осмисленості життя», що свідчить про їх орієнтацію на осмисленість у постановці цілей, отриманні задоволення при їх досягненні, мають чітке співвіднесення цілей – з майбутнім, емоційну насиченість – з теперішнім, задоволення – з досягнутим результатом (минулим).

Результати, отримані за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона, показують прямий взаємозв'язок між показниками шкал «Цілі» та «Локус контролю – Я» ($r = 0,842, p < 0,01$) і «Загальний показник» ($r = 0,717, p < 0,01$), а також виявлена пряма кореляція між шкалами «Локус контролю – Я» і «Загальний показник» ($r = 0,736, p < 0,01$) (див. Табл.3.).

Дослідження показало, що працюючі матері мають чіткі цілі на майбутнє, які надають їм спрямованості, впевненості та подальшої перспективи саморозвитку і самореалізації, наповнюють життя сенсом та осмисленістю. Інтернальний локус контролю впливає на усвідомлення сучасної жінки себе як сильної особистості, яка спроможна зробити автономний вибір у власному житті, побудувати своє життя згідно зі своїми цілями й уявленнями про його сенс, що надає їй відчуття емоційної та смислової насиченості життя, задоволеність самореалізацією.

Для більш об'єктивного дослідження рівня психологічного благополуччя у працюючих матерів було проведено опитування жінок ще у трьох контрольних вибірках: перша складалася із жінок з подавленим бажанням професійної реалізації, друга – зі штучною стимуляцією професійної реалізації, третя – із домашньою професійною реалізацією. За методикою Дж. Пауелла «Повноти життя» ми отримано такі дані (див. Табл.4): найбільш позитивно ставляться до себе жінки, які добровільно вийшли на роботу і прагнуть професійної реалізації (2,91), та жінки,

Таблиця 3.

Результати за кореляцією Пірсона за показниками смисложиттєвих орієнтацій

		Я	ЛКЯ	ЛКЖ
Я	Кореляція Пірсона	1	.842**	.717**
	Знач. (двобічна)		.000	.000
	N	40	40	40
ЛКЯ	Кореляція Пірсона	.842**	1	.736**
	Знач. (двобічна)	.000		.000
	N	40	40	40
ЛКЖ	Кореляція Пірсона	.717**	.736**	1
	Знач. (двобічна)	.000	.000	
	N	40	40	40

Кореляція значима на рівні 0,01 (двухстороння).

які обирають сім'ю і реалізацію себе в сім'ї на засадах професійної діяльності (2,78).

Найгірше ставлення до людей, відчуття дискомфорту в комунікації мають жінки, які розпочали професійну реалізацію не з доброї волі, а під тиском обставин (брак коштів, примус рідних). Для непрацюючих під примусом матерів позитивна взаємодія з людьми є формою своєрідної компенсації власної заниженої самооцінки. Інтерв'ювання цих жінок показало, що вони більше за інші категорії готові проявляти уважність до людей, очікуючи на визнання. Саме працюючі під тиском обставин чи родичів матері найменше здатні насолоджуватися природою та найбільше нарікають на Бога.

За шкалою «Ставлення до життя», найвищі показники представлені у вибірці добровільно працюючих жінок (3,31) та добровільно непрацюючих жінок (3,0). Отже головним чинником благополуччя жінки є фактор «добровільності та особистого вільного вибору».

Обрахування загальних показників психологічного благополуччя відбувалося через переведення усіх дослідницьких параметрів у «стіни»

з диференціацією: 1-низький рівень, 2-середній рівень, 3-високий рівень, віднаходження середнього значення сукупних параметрів «стіни», і нове переведення у «стіни» отриманих результатів.

На основі результатів дослідження, представлених в табл. 5, можна зробити висновки, що найбільший рівень психологічного благополуччя спостерігається у жінок-матерів, які добровільно вийшли на роботу і прагнуть гармонійного поєднання сім'ї та кар'єрного зростання. Водночас варто зауважити: жінки, які добровільно обирають сім'ю також мають високі показники психологічного благополуччя, хоча менші за дані в основній досліджуваній вибірці. Найнижчі показники психологічного благополуччя спостерігаються у жінок, які перебувають під зовнішнім примусом щодо вибору сімейної реалізації без права на професійну реалізацію.

Обговорення та Висновок

В сучасних умовах розвитку суспільства жінка має більше можливостей реалізувати себе не тільки завдяки виконанню властивих їй природних функцій, але й усвідомленні своєї

Таблиця 4.

Середні показники ключових складників психологічного благополуччя (за методикою Дж. Паулла, проміжок [0;4])

Шкали	Добровільно працюючі матері, 40 ос.	Примусово працюючі матері, 20 ос.	Примусово непрацюючі матері, 20 ос.	Добровільно непрацюючі матері, 20 ос.
Ставлення до себе	2,91	1,87	1,65	2,78
Ставлення до людей	2,43	1,62	2,35	2,45
Ставлення до життя	3,2	2,51	2,81	3,0
Ставлення до природи	3,31	2,62	3,2	3,12
Ставлення до Бога	2,99	2,15	2,82	3,2

Таблиця 5.

Рівень психологічного благополуччя у дослідницьких вибірках жінок-матерів

Складові психологічного благополуччя	Добровільно працюючі матері, 40 ос.	Примусово працюючі матері, 20 ос.	Примусово непрацюючі матері, 20 ос.	Добровільно непрацюючі матері, 20 ос.
Позитивне ставлення та прийняття себе	3	2	1	3
Позитивне ставлення та взаємодія з іншими	3	1	2	3
Компетентний контроль	3	1	1	2
Автономія	3	2	1	3
Цілепокладання	2	2	1	2
Загальні показники	3	2	1	3

автентичності, повного розкриття особистісного потенціалу, пошуку різних форм соціально-політичної та культурної ідентичності. Нові умови сучасного суспільства заганяють жінок у жорсткі рамки, та більшість із них розуміє, що не варто відмовлятися ні від сім'ї, ні від кар'єри. Важливість цих сфер для самореалізації сучасної жінки та для суспільства є вагомим. Успішна реалізація в шлюбі та сім'ї приносить жінці позитивний емоційний стан, відчуття впевненості та стабільності, духовного балансу, наповнює життя особливим змістом. Професійна реалізація дає змогу змінити місце/статус жінки в економічній та політичній сфері, реалізувати здібності й професійні знання, переосмислити свою роль у сім'ї та суспільстві.

Зміна соціального життя сучасної жінки та набуття нової соціальної ролі надає нові можливості для реалізації жінки і водночас висуває серйозніші. Бажання сучасної жінки реалізуватися в сім'ї та кар'єрі забирає багато часу, сил і ресурсу, тому їй потрібно вибирати для себе найкращий шлях вирішення цієї проблеми.

До основних чинників мотивації вибору сучасних жінок можемо зарахувати вплив гендерних стереотипів на розподіл соціальних ролей у суспільстві та професійну діяльність жінок; психологічний чинник, що полягає у підтримці її вибору близьким оточенням; тип виховання та сімейні відносини; наявність референта, який поєднує професійну діяльність з іншими сферами життя; соціальний чинник, який полягає у схваленні або неприйнятті ролі моделі жінки.

Емпіричне дослідження психологічного благополуччя сучасної жінки, яка здійснює вибір між сім'єю та кар'єрою показує, що вона опиняється у непростій психологічній ситуації, яка передбачає внутрішній конфлікт вибору між сім'єю та кар'єрою чи їх поєднанням. І, як результат, демонструють найвищі показники психологічного благополуччя жінки, які успіш-

но поєднують кар'єру та сім'ю. Найнижчі показники психологічного благополуччя у жінок, які відмовляються від професійної реалізації в умовах психологічного тиску і примусу. Водночас варто зауважити, що штучне стимулювання жінки професійної реалізації має негативні наслідки, а саме: низька самооцінка, почуття провини за «відмову від материнства», що негативно впливає на ефективність керунку власним життям

Результати емпіричного дослідження підтвердили нашу гіпотезу, що рівень задоволеності життям і психологічного благополуччя сучасної жінки залежить від можливості поєднувати обидві важливі сфери самореалізації. Якщо жінці вдається таке поєднання, то вона має високий рівень психологічного благополуччя. Повнота реалізації себе у професійній сфері та материнській ролі у шлюбі надає життю жінки особливого змісту, робить його більш насиченим та повним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Emmanuel, E.N., Creedy, D.K., St John, W., Brown, C. (2011). Maternal role development: The impact of maternal distress and social support following childbirth. *Midwifery*, 27(2), 265-272. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2009.07.003>
- Fortin N. (2005). Gender role attitudes and the labour-market outcomes of women across OECD countries *Oxford Review of Economic Policy*, 21 (3), 416-438. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gri024>
- Gash, V. (2009). Sacrificing their Careers for their Families? An Analysis of the Family Pay Penalty in Europe. *Social Indicators Research*, 93(3), 569-586. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9429-y>
- Gauthiera A.H., Emeryb T., Bartovac A. (2016). The labour market intentions and behaviour of stay-at-home mothers in Western and Eastern Europe. *Advances in Life Course Research*. 30, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.12.002>
- Grauvogl A. (2017). The Predicting Value of Personality and Psychological Well-Being Regarding Sexual Functioning in Women. *The Journal of Sexual Medicine*. 14(5-4), 256-257. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.04.263>
- Iaizzo R.S, Diez M.L., Fernández N.P. (2021). Psychological well being and fertility: habits

- that increase happiness in women increase their reproductive capacity. *Fertility and Sterility*. 116(3), 366-367. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2021.07.984>
- Kuipers Y. J., Beeck E., Gils Y. (2021). The impact of motherhood on the course of women's psychological wellbeing. *Journal of Affective Disorders Reports*. 6, 100216. <https://doi.org/10.1016/j.jadr.2021.100216>
- Narcisoa I., Relvasb A.P., Ferreira L.C., Vieira-Santosa S, Fernandes M., Santa-BárbaraInês S., Machado I. (2018). Mapping the “good mother” – Meanings and experiences in economically and socially disadvantaged contexts. *Children and Youth Services Review*. 93, 418-427. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.08.029>
- Ryff C. D., Singer B. (1996). Psychological well-being: meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychother Psychosom*. 65(1):14-23. <https://doi.org/10.1159/000289026>
- Ryff C. D., Keyes C. L. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journ. Pers. Soc. Psychol*. 69, 719–727
- Steiber N. & Haas B. (2012). Advances in explaining women's employment patterns. *Socio-Economic Review*. 343-367. <https://doi.org/10.1093/ser/mwr039>
- Бондарчук О. І. (2001). Психологія сім'ї: курс лекцій. Говорун Т., Кікінежді О. (1999). Стаття та сексуальність. Психологічний ракурс: навч. посіб. Тернопіль: Навчальна книга Богдан.
- Гридковець Л. М. (2004). Абетка подружнього життя: навчальний посібник. Родинний дім.
- Гридковець Л. М. (2006). Психологічні засади подолання безробіття серед багатодітних матерів. Психологія особистості безробітного. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. 154-159
- Гридковець Л. М. (2019). Деякі результати лонгitudного дослідження психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, 42 (3), 95-101. <https://doi.org/10.37203/kibit.2019.42.15>
- Гупаловська В. (2010). Гендерні детермінанти суб'єктивного благополуччя жінок: теоретичний аналіз / Соціогуманітарні проблеми людини. 4. 208–221.
- Дорожкіна І. В. (Ред.) (2009). Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання. Матеріали обласної науково-практичної конференції.
- Лавриненко Н. В. (1999). Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). ВИПОЛ.
- Леонтьев Д. А. (1992). Тест смысло-жизненных ориентации (СЖО).
- Пауэлл Дж. (1993). Полнота человеческой жизни (Л. И. Василенко. Пер.) Общественный православный университет, основанный протоиереем Александром Менем.
- Раєвська Я. М. (2013). Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 5(6). 20-25.
- Ткалич М. Г. (2012). Соціально-психологічні особливості гендерної взаємодії в організації. *Проблеми сучасної психології*. 1. 46-52.
- Турецкая Г. В. (1998). Страх успеха: психологическое исследование феномена. *Психологический журнал*. 19. 37-46.
- Фетискин Н. П., Козлов В. В. & Мануйлов Г. М. (2009). Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва издательство Института Психотерапии.
- Щербич Л. И. (1999). Карьера женщины: её смысл и значение. Самара.

REFERENCES

- Bondarchuk O. (2001). Family psychology: a course of lectures. (in Ukrainian)
- Dorozhkina I. (Ed.) (2009). Modern Ukrainian family: gender issues and ways to overcome them. Materials of the regional scientific-practical conference. (in Ukrainian)
- Emmanuel, E.N., Creedy, D.K., St John, W., Brown, C. (2011). Maternal role development: The impact of maternal distress and social support following childbirth. *Midwifery*, 27(2), 265-272. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2009.07.003>
- Fetiskin N., Kozlov V. & Manuilov G. (2009). Socio-psychological diagnosis of personal development and small groups. Moscow Publishing House of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)
- Fortin N. (2005). Gender role attitudes and the labour-market outcomes of women across OCED countries *Oxford Review of Economic Policy*, 21 (3), 416-438. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gri024>
- Gash, V. (2009). Sacrificing their Careers for their Families? An Analysis of the Family Pay Penalty in Europe. *Social Indicators Research*, 93(3), 569-586. <https://doi.org/10.1007/s11205-008-9429-y>
- Gauthiera A.H., Emeryb T., Bartovac A. (2016). The labour market intentions and behaviour of stay-at-home mothers in Western and Eastern Europe. *Advances in Life Course Research*. 30, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.12.002>
- Govorun T., Kikinezhdі O. (1999). Gender and sexuality. Psychological perspective. Ternopil: Textbook Bogdan. (in Ukrainian)
- Grauvogl A. (2017). The Predicting Value of Personality and Psychological Well-Being Regarding Sexual Functioning in Women. *The Journal of Sexual Medicine*. 14(5-4), 256-257. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2017.04.263>
- Gridkovets L. (2004). The alphabet of married life. Family home. (in Ukrainian)
- Gridkovets L. (2006). Psychological principles of overcoming unemployment among mothers with many children. Psychology of the personality of the unemployed. Materials of the III All-Ukrainian scientific-practical conference. 154-159. (in Ukrainian)
- Gridkovets L. (2019). Some results of longitudinal research of psychological and pedagogical factors of family determination of personal crises. *Herald of Kyiv Institute of Business and Technology*, 42 (3), 95-101. <https://doi.org/10.37203/kibit.2019.42.15> (in Ukrainian)
- Gupalovska V. (2010). Gender determinants of women's subjective well-being: theoretical analysis. *Socio-humanitarian problems of man*. 4. 208–221. (in Ukrainian)
- Iaizzo R.S, Diez M.L., Fernández N.P. (2021). Psychological well being and fertility: habits that increase happiness in women increase their reproductive capacity. *Fertility and Sterility*. 116(3), 366-367. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2021.07.984>

- Kuipers Y. J., Beeck E., Gils Y. (2021). The impact of motherhood on the course of women's psychological wellbeing. *Journal of Affective Disorders Reports*. 6, 100216. <https://doi.org/10.1016/j.jadr.2021.100216>
- Lavrinenko N. (1999). Woman: self-realization in the family and society (gender aspect). VIPOL. (in Russian)
- Leontiev D. (1992). Meaning of life-sense orientation (SMO). (in Russian)
- Narcisoa I., Relvasb A.P., Ferreira L.C., Vieira-Santosa S, Fernandes M., Santa-BárbaraInês S., Machado I. (2018). Mapping the “good mother” – Meanings and experiences in economically and socially disadvantaged contexts. *Children and Youth Services Review*. 93, 418-427. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.08.029>
- Powell J. (1993). *The Completeness of Human Life* (L. Vasilenko. Trans.) Public Orthodox University, founded by Archpriest Alexander Mene. (in Russian)
- Raevskaya Ya. M. (2013). The phenomenon of a distant family and its impact on the individual. Collection of scientific works of K-PNU named after Ivan Ogienko, Institute of Psychology named after GS Kostyuk NAPS of Ukraine. 5 (6). 20-25. (in Ukrainian)
- Ryff C. D., Keyes C. L. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journ. Pers. Soc. Psychol.* 69. 719–727
- Ryff C. D., Singer B. (1996). Psychological well-being: meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychother Psychosom.* 65(1):14-23. <https://doi.org/10.1159/000289026>.
- Shcherbich L. (1999). A woman's career: its meaning and significance. Samara. (in Russian)
- Steiber N.& Haas B. (2012). Advances in explaining women's employment patterns. *Socio-Economic Review*. 343-367. <https://doi.org/10.1093/ser/mwr039>
- Tkalich M. (2012). Socio-psychological features of gender interaction in the organization. *Problems of modern psychology*. 1. 46-52. (in Ukrainian)
- Turkish G. (1998). Fear of success: a psychological study of the phenomenon. *Psychological Journal*. 19. 37-46. (in Russian)
-

Розвиток асертивності юнаків як умови екологічної трансформації їх агресивності

Дмитрієва С.М.^{a1}, Бутузова Л.П.^b

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

^b Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

Анотація

У статті представлено результати трансформаційного тренінгу з подолання агресивності в ранньому юнацькому віці. Феномен агресивності в юнацькому віці розглянуто як відносно стійку рису особистості та ситуативну, яка виникає як вид психологічного захисту. Показано, що агресивність юнаків опосередковується рядом психологічних чинників: конфліктністю, неадекватною самооцінкою, екстернальним локусом суб'єктивного контролю. Досліджено роль кожного з чинників у динаміці виявів агресивності студентів-першокурсників. Одним із важливих чинників подолання юнацької агресивності є розвиток у них різних компонентів асертивності та її інтеграція у поведінкових проявах юнацтва. Розроблено та проведено тренінг з подолання агресивності в юнацькому віці, побудованого на інтервенціях розвивального характеру. Заняття розроблені та проведені відповідно до базових засад соціально-психологічного тренінгу, що містили інформаційну, корекційну та розвивальну складові. У трансформаційному тренінгу взяли участь студенти-першокурсники фізико-математичного факультету та факультету фізичного виховання і спорту ЖДУ імені Івана Франка з підвищеним рівнем агресивності. Розвиток асертивності відбувався у контексті цілеспрямованого розвитку її афективного, поведінкового, когнітивного та контроль-регулятивного компонентів. Доведено, що цілеспрямований розвиток асертивності та трансформація самосвідомості юнаків сприяє зниженню їхньої агресивності. В результаті агресивні прояви у поведінці трансформуються у вміння екологічно виражати власний гнів, що знаходить адекватне позиціонування особистості між агресивністю та пасивною поведінкою, агресивністю та маніпулюванням.

Ключові слова: агресивність, вербальна та фізична агресія, асертивність, екологічний вияв гніву, ранній юнацький вік, конфліктність, самооцінка, соціально-психологічний тренінг.

Development of young people's assertiveness as a condition of their aggressiveness ecological transformation

Dmitrieva S.^{a1}, Butuzova L.^b

^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

^b Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka, Ukraine

Annotation

The article presents the results of transformational training that was aimed at overcoming aggression in early adolescence. The phenomenon of aggression in adolescence is considered as a relatively stable personality trait and, as well, situational, the one which arises as a type of psychological protection. It is shown that the aggression of young people is mediated by a number of psychological factors: tendency to conflict, inadequate self-esteem, external locus of subjective control. The role of each of the factors in the dynamics of manifestations of aggression of first-year students was investigated. One of the important factors in overcoming youthful aggression is the development of various components of assertiveness and its integration into the behavioral manifestations of young people. A training on overcoming aggression in adolescence was developed and conducted, based on interventions of a developmental nature. Classes are designed and conducted in accordance with the basic principles of socio-psychological training, which contained informational, corrective and developmental components. First-year students of the Faculty of Physics and Mathematics and the Faculty of Physical Education and Sports of Ivan Franko State University with an increased level of aggression took part in the transformational training. The development of assertiveness took place in the context of purposeful development of its affective, behavioral, cognitive and control-regulatory components. It was proved that the purposeful development of assertiveness and the transformation of young people's self-consciousness helps to reduce their aggression. As a result, aggressive behaviors are transformed into the ability to ecologically express their own anger, which finds adequate positioning of the individual between aggression and passive behavior, aggression and manipulation.

Keywords: aggression, verbal and physical aggression, assertiveness, ecological expression of anger, early adolescence, conflict tendency, self-esteem, socio-psychological training.

¹ Corresponding author.

E-mail address: dmitrievaveta49@gmail.com

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.09>

Вступ

Рівень напруги в суспільстві пов'язаний з соціально-економічною, епідеміологічною та політичною ситуацією в Україні, у поєднанні з необхідністю та відповідальністю професійного та особистісного самовизначення, безсумнівно, сприяє підвищенню внутрішньої напруги сучасних старшокласників. Однак, за відсутності в арсеналі індивідуального досвіду юнацтва засобів екологічного вираження гніву та зняття напруги, можемо спостерігати зростання рівня їхньої роздратованості та агресивності у поведінці. Такий досвід часто є результатом конструктивного чи деструктивного навчання (досвід споглядання агресивної взаємодії у соціальному оточенні особистості, індивідуальний досвід переживання агресії інших та власної під час соціалізації: у сім'ї, школі, взаєминах у дитячих групах та з наставниками тощо). Вимушена ізоляція у зв'язку з пандемією лише посилює рівень напруги молоді та посприяла збільшенню часу споглядання негативу в інтернеті, що також може посилювати агресивні прояви (Блискун, 2012). Водночас, сучасним юнакам може стати у нагоді досвід цілеспрямованого навчання асертивним формам взаємодії, в ході якого їхні агресивні поведінкові прояви знайдуть вихід через свідоме опанування екологічними формами звільнення від напруги, вираження гніву та захисту й взаємоповаги до психологічних кордонів особистості.

На індивідуальному рівні інтенсивність та неадекватність агресивних реакцій юнаків залежить від попереднього досвіду особистості, культурних норм і стандартів, від реактивності нервової системи, сили і балансу нервових процесів, а також від сприйняття та інтерпретації численних подразників, здатних викликати агресію (Ломова, 2009).

У старшокласників агресія може набувати доволі стійкого характеру, трансформуючись у стійку рису особистості (Ломова, 2010). Це може знижувати продуктивний потенціал школярів, звужувати можливості повноцінної комунікації, що заважає їхній соціальній адаптації (Мазоха, 2004). Кваліфікуючи особливості агресивної поведінки юнаків та юнок, важливо врахувати умови, стабільність, частоту її прояву, а також вікові та особистісні особливості (Кравчук, 2002). Саме тому розробка ефективних програм трансформації юнацької агресивності має базуватися на психологічно обґрунтованих засадах щодо чинників та механізмів трансформації агресивної поведінки не лише в контексті її зниження, але й використання її енергетичного потенціалу для розвитку особистості сучасних старшокласників, зокрема за рахунок розвитку їх асертивності.

В останні десятиріччя науково-дослідницькі розвідки, поруч із продовженням вивчення природи (Агресія та її глибинно-психологічні...

2006) та детермінант агресивної поведінки в підлітково-юнацькому віці (Волянська, 2016), почали зміщатися у бік профілактики та корекції агресивності молоді (Шебанова, 2000; Ломова, 2010; Хомик, 2012). У окремих дослідженнях робиться акцент на важливості екологічного вираження власних емоцій, підвищення рівня самопізнання, самоусвідомленості, контролю (Румянцева, 1992) та формування конструктивних форм взаємодії (Шебанова, 2000). Так, Карпінська (2010а,б) описує не лише методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки, але й розробила ефективну програму корекції агресії дошкільників засобами рухової ігрової діяльності. Блискун (2012) актуалізує ознаки та соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді у кіберпросторі. С.Г. Шебанова (2000) доводить ефективність комунікативного тренінгу у профілактиці та корекції агресивної поведінки студентів. Акцентуючи увагу на нетотожності понять «агресія» та «насильство», ряд дослідників розглядає її все ж у контексті деструкції психічних проявів та соціальних відносин, інші – пропонують диференціювати корекційні впливи залежно від потребно-мотиваційної природи агресії (захисна чи руйнівна, деструктивна чи конструктивна) (Хомик, 2012), активації агресії як частини психомоторних здібностей спортсменів-юнаків.

Цікавими для цілей нашого дослідження є роботи науковців, які розглядають агресивність у контексті рис особистості у зв'язку з проблемами адаптації, зокрема у зв'язку з асертивністю. Асертивність цими дослідниками трактується як певна особистісна автономія, незалежність від зовнішніх впливів та оцінок, здатність до саморегуляції поведінки, вміння знаходити оптимальний вихід із конфліктних ситуацій у міжособистісній взаємодії, самостійність у прийнятті рішень, ініціативність та наполегливість у відстоюванні власної позиції (Мойсеєнко, 2017). За відсутності асертивності ефективність спілкування значно знижується, що може призводити до виникнення психологічних та комунікативних бар'єрів, створення конфліктних ситуацій. Ряд вчених (Подоляк, 2014; Саннікова та ін., 2013) наголошують, що при цьому утруднюється розвиток і самої особистості, можуть розвиватися невротичні стани, інші вади характеру.

Соціально-психологічне розуміння асертивності визначається у трактуванні її як якості особистості, що проявляється у самоствердженні, у прийнятті інших без страху, тривоги чи напруженості, як здатність людини обстоювати свою позицію впевнено і відкрито, не нав'язуючи її іншим учасникам спілкування, не принижуючи їхньої гідності, не посягаючи на їхні права. Н.М. Подоляк вважає асертивною прямою, відкритою, щирою поведінку, котра не спрямована на нанесення шкоди іншим людям.

На відміну від асертивної поведінки, агресивна передбачає жорстке нав'язування своєї позиції іншим учасникам взаємодії, приниження їхньої гідності, нанесення їм шкоди, тобто невміння людини конструктивно відстоювати свої права. Асертивність спостерігається при досягненні мети. Відповідно, людина може в одній ситуації взаємодії поводити себе асертивно, а в іншій – ні. У зв'язку з цим не існує надмірної асертивності. Надмірна асертивність виявляється як агресивність (Дріга, 2014). Проте у доступних нам дослідженнях ми не знайшли даних щодо взаємозв'язку рівня агресивності та асертивності особистості. Основним завданням у межах презентованої статті є виокремлення умов та засобів трансформації підвищеної агресивності молоді раннього юнацького віку шляхом формування у них асертивності у різних площинах її виміру.

Метою статті є висвітлення результатів ефективності впровадження інтервенційної програми розвитку асертивності у студентів-першокурсників з метою зниження рівня прояву їхньої агресивності.

Існують різні види агресивності: агресивність як відносно стійка риса особистості та ситуативна, яка виникає як вид психологічного захисту. Агресивність як відносно стійка риса особистості виявляється у готовності особистості до агресивної поведінки, схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншої людини як ворожу та проявляється у ворожості та активному прагненні до наступальних та насильницьких дій. Ситуативна агресивність пов'язана з ситуативними змінними: невірним тлумаченням намірів оточуючих, неможливістю отримання або відсутністю зворотнього зв'язку, провокуючою погрозою, застосуванням сили та інше. Така агресивність може розвиватись як наслідок маніпуляцій та обумовлюється соціальними обставинами, стресами, фрустраціями, психотравмами. Ситуативна агресивність може виступати як засіб досягнення будь-якої значущої цілі, як засіб психологічної розрядки або задоволення потреби в самоствердженні.

Рівень агресивності визначається ступенем соціалізації особистості, сформованості її морально-етичної сфери, генетичною обумовленістю, стилем виховання в сім'ї. Певна агресивність є соціально допустимою і навіть необхідною для адаптації особистості в соціумі: вона дозволяє особистості ідентифікуватися, захиститися та відстояти свої психологічні межі (Кравчук, 2002). Повна її відсутність призводить до конформності, несамостійності, нездатності зайняти активну життєву позицію. Занадто високий рівень агресивності призводить до порушень у сфері спілкування, розвитку конфліктності, нездатності до кооперації і викликає дезадаптацію особистості (Томчук). На відміну від агресивності, яка є рисою особистості, агресія – це тип дії або поведінки.

Прояви юнацької агресивної поведінки дослідники найчастіше тлумачать як деструктивний досвід та засвоєння культури негативізму та насилля (Шебанова, 2000), впливу соціального середовища на поведінку. Проте, в ході спеціально організованого активного соціально-психологічного навчання цей досвід можна інтегрувати, диференціюючи конструктивну та деструктивну агресію шляхом розвитку асертивності особистості.

Теоретичний аналіз наукових джерел дозволив виділити два підходи до трактування сутності феномену асертивності у зарубіжній та вітчизняній психології. Представники першого підходу зосереджують свою увагу на вивченні зовнішніх проявів асертивності (асертивної поведінки, асертивних дій). Представники другого підходу розкривають сутність асертивності з позиції дослідження внутрішнього світу людини, її екзистенційного стану, тобто вивчають асертивність як рису особистості (асертивні переживання). Асертивність – це риса, яка характеризується автономією особистості, незалежністю від зовнішніх впливів і оцінок, здатністю самостійно регулювати власну поведінку, здатністю відстоювати свої права одночасно із демонстрацією поваги до інших людей, переконаністю у своїй правоті, здатністю захистити і відстоювати свої інтереси, не принижуючи при цьому цінність інтересів інших учасників міжособистісної взаємодії.

Доцільно зупинитися на стислій порівняльній характеристиці асертивної та неасертивної особистості. Е. Шострома у міжособистісній взаємодії виділяє наступні типи поведінки:

1. агресивний тип поведінки – людина порушує особисту територію іншого, не рахується з чужими правами;
2. пасивний тип поведінки – дії людини призводять до обмеження власних інтересів і прав;
3. змішаний тип поведінки – тип поведінки, який включає пасивно-агресивні реакції;
4. асертивний тип поведінки – демонстрація людиною вміння виражати власні почуття, думки та переконання відкрито, чесно, не порушуючи прав інших людей (Шостром).

У певних ситуаціях людина може поводитись асертивно, агресивно або пасивно. Агресивна людина порушує права інших учасників взаємодії, нав'язуючи їм свою волю, ображаючи та принижуючи їх. Агресивність виключає взаємну повагу, оскільки спрямована на задоволення цілей агресора за рахунок втрати самоповаги іншими учасниками взаємодії. Агресивна поведінка може виражатись в різних формах, її виникненню сприяють численні фактори, серед яких виділяють психологічні, педагогічні та соціальні. Пасивна поведінка – це прийняття умов, які нав'язуються іншими без відстоювання власних потреб та інтересів. Лише асертивна

поведінка може бути основою конструктивної міжособистісної взаємодії, оскільки дозволяє людині досягати власних цілей без ігнорування інтересів інших людей.

Виходячи з наведених вище міркувань нашим дослідницьким завданням ми визначили розвиток асертивності і як особистісної риси, і як поведінкового вияву, оскільки передбачалося, що матиме місце пролонгований вплив на бажання практикувати асертивну поведінку та екологічно виражати свій гнів агресивним особам раннього юнацького віку.

Методи та матеріали

Для вирішення поставленого дослідницького завдання використовувались теоретичні (аналіз та узагальнення даних з досліджуваної проблеми), емпіричні (діагностичні) та формувальні (активне соціально-психологічне навчання) методи. До та після інтервенційного втручання була проведена діагностика рівнів агресивності та асертивності студентів-першокурсників.

Рівень агресивності вимірювався за допомогою опитувальника А.Басса-А.Дарки, завдяки якому визначався індекс агресивності та індекс ворожості досліджуваних. Додатково діагностувалися показники, які, на нашу думку, є суттєвими чинниками агресивності у ранньому юнацькому віці: виявлення провідного стилю поведінки досліджуваних у конфліктній ситуації (К.Томас), самооцінки та локалізації суб'єктивного контролю. Діагностика рівня асертивності була проведена за допомогою «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) Саннікової, Саннікова та Подоляк (2013). Корекційно-розвивальна частина дослідження передбачала розробку та апробацію програми розвитку асертивності студентів та психокорекції їхньої агресивності (зниження за рахунок екологічного вираження гніву). Для перевірки ефективності формувального впливу щодо агресивності особистості використовувались математично-статистичні методи: кореляційний аналіз Пірсона для визначення взаємозв'язків чинників агресивності, U-критерій Манна-Уїтні для порівняння проявів агресивності та асертивності першокурсників до та після участі у формувальному експерименті.

Для здійснення корекційно-розвивального впливу на агресивних студентів була створена «Програма психокорекції агресивності та розвитку їхньої асертивної поведінки». На початку дослідження ми припускали, що агресивність студентів обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми детермінантами, а вплив на першокурсників програми з психокорекції агресивності та розвитку навичок асертивної поведінки призведе до зниження рівня юнацької агресивності.

Дослідження проводилось серед студентів-першокурсників фізико-математичного факультету та факультету фізичного виховання і

спорту ЖДУ імені Івана Франка. В дослідженні взяли участь 42 студенти, серед яких 26 дівчат та 16 хлопців. Середній вік учасників дослідження – 17 років. Для формувального впливу на групу досліджуваних, у яких після попереднього тестування була виявлена підвищена агресивність, нами була розроблена «Програма психокорекції агресивності та розвитку асертивної поведінки студентів-першокурсників». Програма створена з урахуванням особливостей раннього юнацького віку.

Дослідження проводилося відповідно до поставлених завдань за наступним планом.

1. Попереднє тестування (вибірка – 42 особи). На першому етапі досліджувалась агресивність, види та форми її проявів, а також особистісні особливості, які пов'язані, на нашу думку, з агресивністю особистості (реагування у конфліктній ситуації, самооцінка та локус контролю).

2. Формувальний вплив (17 осіб). На цьому етапі дослідження була апробована психокорекційна програма зниження агресивності та розвитку навичок асертивної поведінки у студентів. Програма, розроблена з урахуванням особливостей періоду ранньої юності, була застосована для корекційного впливу на групу юнаків та юнок, у яких за результатами попереднього тестування був виявлений підвищений рівень агресивності (високим та частина осіб з середнім рівнем з наближенням до високого).

3. Підсумкове тестування. Більше ніж через місяць після проведення формувального експерименту з метою з'ясування ефективності його коригуючого впливу було проведено підсумкове тестування.

З метою визначення рівня агресивності проводилось емпіричне дослідження за методикою А.Басса-А.Дарки. Враховуючи, що показники індексу агресивності нижчі 17 балів відповідають низькому рівню агресивності, показники індексу агресивності від 17 до 25 балів – середньому рівню агресивності, а показники індексу агресивності вищі за 25 балів – високому рівню агресивності, розподіл досліджуваних з низьким, середнім та високим рівнем агресивності представлений в таблиці 1.

Результати

При цьому відсотковий розподіл значень показав, що серед студентів досліджуваної вибірки 9,52% мають низький рівень агресивності, 80,95% – середній рівень, 9,52% – високий рівень. На рисунку 1 представлені показники рівнів агресивності (у відсотках) для дівчат, хлопців та всієї вибірки разом.

Кількісний аналіз результатів вияву агресивності дає підстави стверджувати, що у досліджуваній вибірці переважає середній рівень агресивності (80,5% від всіх досліджуваних) при досить незначних показниках високого та

Таблиця 1

Рівні агресивності досліджуваних за методикою А.Басса-А.Дарки (в долях)

Досліджувані	Рівні агресивності		
	Низький (в долях)	Середній (в долях)	Високий (в долях)
Дівчата	0,1153	0,8077	0,0769
Хлопці	0,0625	0,8125	0,1250
Разом	0,0952	0,8095	0,0952

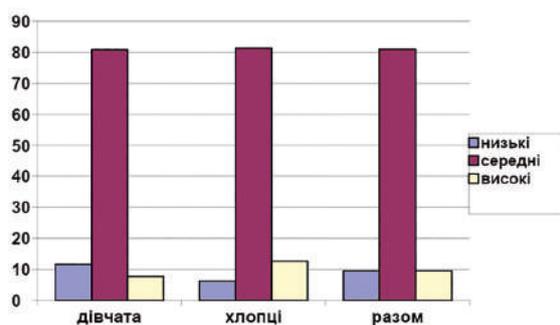

Рис. 1. Вияв рівнів агресивності студентів (у %)

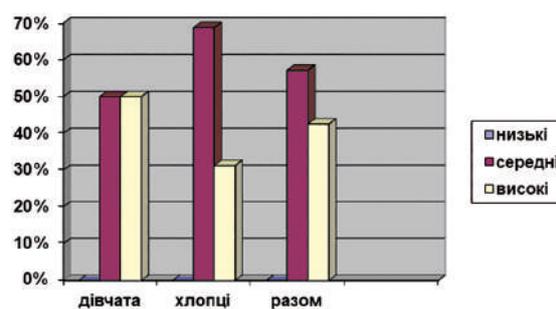

Рис. 2. Показники рівнів ворожості студентів (у %)

низького рівнів агресивності (по 9,52% кожний). Показники рівнів агресивності, як видно з таблиці та діаграми, для всієї вибірки та для хлопців і дівчат відрізняються несуттєво.

Аналізуючи якісні характеристики агресивних проявів першокурсників, зауважимо, що індекс ворожості (поєднуючий шкали образи та підозри.) у 42,85% респондентів достатньо високий, а 57,15% першокурсників мали середній рівень ворожості. Низький рівень ворожості взагалі не спостерігався у даній вибірці досліджуваних. На рисунку 2 у вигляді діаграми представлені показники рівнів ворожості (у відсотках) для дівчат, хлопців та всієї вибірки досліджуваних разом.

Отже, можемо констатувати, що в досліджуваній вибірці зовсім не спостерігається низький рівень ворожості (0%), при досить значних показниках високого та середнього рівнів (відповідно – 42,85%, та 57,15%). Показники рівнів ворожості для всієї вибірки та окремо для хлопців і дівчат значно відрізняються. У дівчат доля високого рівня ворожості вища, ніж у хлопців (50% у дівчат проти 31,25% у хлопців). І, навпаки, доля середнього рівня агресивності значно вища у хлопців (68,75% у хлопців проти 50% у дівчат). На нашу думку, це пояснюється більш високою емоційністю дівчат.

Вивчення стилю поведінки у конфліктній ситуації за методикою К. Томаса засвідчило, що 38,1% студентів надають перевагу стилю суперництва в конфліктній ситуації. Конфліктність характерна для 38,5% дівчат та 37,5% хлопців.

Цікавим виявилось і співвідношення різних стилів спілкування студентів у конфліктних ситуаціях: як уже зазначалося, 38,1% студентів надають перевагу протистоянню (суперництву), 2,4% – співпраці (співробітництву), 28,6% – компромісу, 2,4% – униканню, 7,1% – пристосуванню, а 21,4% досліджуваних, які не мають домінуючого стилю поведінки, притаманний змішаний стиль. Як бачимо, в конфліктній ситуації студенти надають перевагу суперництву, компромісу та змішаному стилю. Значно рідше зустрічається пристосування, і ще рідше співпраця та уникання. Такий розподіл стилів поведінки першокурсників у конфліктній ситуації, коли переважає стиль суперництва, протистояння, можна пояснити, на нашу думку, максималізмом юнацького віку, амбітністю, прагненням досягти свого, наявністю у зв'язку з цим агресивних проявів, оскільки більшість досліджуваних юнаків та юнок мають низький рівень асертивності, тобто не вміють конструктивно відстоювати свою позицію, не принижуючи гідність інших учасників взаємодії.

Діагностика рівня самооцінки особистості студентів показала, що у досліджуваній вибірці переважає адекватна самооцінка (40,47%) і майже порівну представлені завищена (28,57%) та занижена (30,96%) самооцінки. У хлопців та дівчат спостерігається різне співвідношення самооцінок (завищеної, адекватної, заниженої) Це співвідношення самооцінок представлено у таблиці 2.

Аналізуючи гендерні відмінності вияву самооцінки, можемо констатувати, що серед дівчат переважає адекватна самооцінка, а серед хлопців дещо більше юнаків із завищеною самооцінкою. Серед всієї вибірки, як і серед дівчат, переважає адекватна самооцінка (40,47% та 46,15% відповідно). Серед хлопців переважає завищена самооцінка (37,5%). Такий результат у хлопців можна пояснити їхньою більшою амбітністю, прагненням до успіху. Занижена самооцінка, однаковою мірою притаманна як хлопцям, так і дівчатам (31,25% та 30,75% відповідно), може провокувати роздратованість, агресію.

З метою визначення локусу суб'єктивного контролю був використаний тест-опитувальник, розроблений Є. Ф. Бажіним та іншими на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера. За даними, отриманими в результаті дослідження локусу контролю, видно, що 11,9% першокурсників мають екстернальний локус контролю, а 88,1% досліджуваних – інтернальний. Ці дані ще більше укріпили нашу гіпотезу про важливість усвідомленого розвитку у першокурсників

асертивності, для якої взяття відповідальності за власну поведінку є суттєвою умовою.

Рівень асертивності студентів-першокурсників визначався за допомогою «Тест-опитувальника компонентів асертивності» (ТОКАС) О.П.Саннікової, О.І.Саннікова, Н.М.Подольак. Узагальнено основні результати представлено у таблиці 3.

Помітно вирізнявся той факт, що у досліджуваній вибірці спостерігаються низькі показники високого рівня розвитку як всіх чотирьох компонентів асертивності, так і загального показника схильності до асертивності при досить значних показниках низького та середнього рівнів. Порівняльний аналіз даних, представлених у табл. 3, дозволяє констатувати, що показники рівнів розвитку всіх чотирьох компонентів асертивності як для всієї вибірки, так і для хлопців та дівчат окремо мають значні відмінності. У дівчат доля низького рівня компонентів асертивності вища, ніж у хлопців. І, навпаки, доля середнього рівня параметрів схильності до асертивності значно вища у хлопців. Це стосується, насамперед,

Таблиця 2

Вияв самооцінки студентів (у %)

Досліджувані	Рівень самооцінки		
	Завищена самооцінка	Адекватна самооцінка	Занижена самооцінка
Дівчата	23,10%	46,15%	30,75%
Хлопці	37,5%	31,25%	31,25%
Разом	28,57%	40,47%	30,96%

Таблиця 3

Прояв компонентів асертивності досліджуваних за «Тест-опитувальником компонентів асертивності» (ТОКАС) О.П.Саннікової, О.І.Саннікова, Н.М.Подольак

Досліджувані	Рівні компонентів асертивності		
	Низький рівень (у %)	Середній рівень (у %)	Високий рівень (у %)
Афективний компонент асертивності			
Дівчата	57,75%	38,5%	3,85%
Хлопці	31,25%	50%	18,75%
Когнітивний компонент асертивності			
Дівчата	53,9%	46,2%	0%
Хлопці	37,5%	56,25%	6,25%
Поведінковий компонент асертивності			
Дівчата	50,05%	46,2%	3,85%
Хлопці	43,75%	43,75%	12,5%
Контрольно-регулятивний компонент асертивності			
Дівчата	62,5%	33,65%	3,85%
Хлопці	56,25%	43,75%	6,25%
Системна асертивність			
Дівчата	56,05%	41,14%	2,89%
Хлопці	42,19%	51,56%	10,94%

афективного компонента асертивності (відповідно 31,25% та 50% у хлопців проти 57,75% та 38,5% у дівчат) та системної асертивності (відповідно 56,05% та 41,14% у хлопців та 42,19% і 51,56% у дівчат). На нашу думку, це пояснюється більшою високою емоційністю дівчат, їхньою нижчою нервово-психічною стійкістю та вищою особистісною тривожністю.

Значні гендерні відмінності між результатами спостерігаються у даній вибірці досліджуваних при аналізі низького показника рівня вираженості когнітивного компоненту схильності до асертивності (відповідно 53,9% та 31,25%). Це, на наш погляд, можна пояснити недостатнім ступенем сформованості у юнаків та юнок здатності до адекватної орієнтації у соціальній ситуації та адекватності її оцінки, здатності передбачати результати власної асертивної поведінки через максималізм юнацтва.

Наступним завданням нашого дослідження було визначення характеру та сили зв'язку між агресивністю особистості та її психологічними детермінантами, що засвідчило наявність тісних взаємозв'язків:

1. *між рівнем агресивності та конфліктністю*: між конфліктністю (стиль суперництва за методикою К.Томаса) та рівнем агресивності (індекс агресивності за опитувальником А.Басса-А.Дарки) підтверджено існування позитивного кореляційного зв'язку ($r_{exp} = 7,055$ при $P < 0,001$), тобто рівень агресивності має значимий додатний зв'язок з конфліктністю;

2. *між рівнем агресивності та самооцінкою*: додатний кореляційний взаємозв'язок ($r_{exp} = 0,8061$ при $P < 0,001$);

3. *між рівнем агресивності та локусом контролю*: також позитивний кореляційний зв'язок ($r_{exp} = 0,6115$ при $P < 0,001$).

4. *між рівнем агресивності та загальним показником схильності до асертивності* (системною асертивністю): статистично достовірна від'ємна кореляційна залежність ($r_{exp} = -0,5912$ при $P < 0,001$), що засвідчує факт, що чим агресивнішою є людина, тим менше вона здатна до асертивної поведінки.

Обговорення

Отже, нами виявлена висока та значима додатна кореляційна залежність між рівнем агресивності студентів та такими психічними властивостями, як конфліктність, самооцінка та локус контролю та від'ємна кореляційна залежність між рівнем агресивності досліджуваних та їх системною асертивністю. Кореляційний аналіз дозволяє дійти висновку про обумовленість агресивності певними властивостями, які виступають її внутрішніми, психологічними детермінантами.

Юнацький вік є сензитивним для формування асертивності в силу своєї чутливості до трансформації ціннісно-сміслової сфери осо-

бистості, актуалізованих у студентства процесів особистісного та професійного самовизначення. Асертивність постає своєрідною альтернативою агресивній та маніпулятивній взаємодії молодих людей, допомагаючи зайняти певну ціннісну впевнену позицію стосовно як самих себе, так і інших і, виходячи з неї, будувати життєву стратегію з екологічним способом відстоювання власних кордонів, вираження гніву, без порушення прав інших людей (Качмар, 2017). Ми поділяємо думку про те, що одним із важливих чинників подолання юнацької агресивності є розвиток у них асертивності та її інтеграція у поведінкових проявах. Саме з цією метою нами було розроблено та апробовано тренінг розвитку асертивності студентів-першокурсників як інтервенцію розвивально-корекційного характеру.

Базовими підвалинами побудови теоретичної моделі програми тренінгу послужили уявлення про асертивність як системну особистісну особливість. Вона представлена своєрідним поєднанням формально-динамічних та якісних індивідуально-психологічних конструктів. Оскільки метою тренінгової програми був розвиток асертивності у студентів задля екологічної трансформації їх підвищеної агресивності, то акцент було зроблено на цілеспрямованому впливі на якісні складові асертивності, зокрема, такі її компоненти: поведінковий (зовнішні прояви та готовність до асертивної взаємодії), афективний (переживання, автентичність емоцій), когнітивний (знання, уявлення, переконання про асертивність, конгруентні способи вираження емоцій), контрольно-регулятивний (здатність регулювати міру та форму вияву асертивності/неасертивності).

Так, розвиток когнітивного компоненту здійснювався за рахунок опанування студентами знаннями щодо форм вияву емоцій, автентичні та рекетні почуття, розширення орієнтації в соціальній ситуації та адекватності її оцінки, вироблення здатності орієнтуватися у соціальних очікуваннях, передбачати результати власної асертивної поведінки, розширення усвідомленості потреби досягати власних цілей, розширення інтернальності як усвідомлення персональної відповідальності у взаємодії. Розвитку емоційного конструкту асертивності сприяли вправи, спрямовані на підвищення рівня прийняття себе, інших, вияв спонтанності емоційних реакцій у поєднанні з почуттям міри та бережного ставлення до себе та інших, укріплення нервово-психічної стійкості, впевненості у собі, стабілізації самооцінки. На поведінковому рівні укріпленню асертивності сприяли інтервенції, націлені на вироблення вміння та готовності до цілеспрямованої діяльності з досягнення власної мети у поєднанні з відповідальністю за порушення прав інших; пошук конструктивних та екологічних агресивних виявів, які б допомагали керу-

вати власним життям та зберігали б аналогічну опцію для оточуючих; аналіз власних стратегій поведінки у конфлікті. Контрольно-регулятивна складова асертивності обумовила включення до програми тренінгу інтервенцій, що сприяли розвитку відповідальності за власні вчинки, самостійне та конгруентне відстоювання власної думки, розвиток емоційно-вольової саморегуляції студентів, опанування прийомами психофізичного саморегулювання у стресі.

Мета тренінгової програми: сприяння самопізнанню, усвідомленню власних почуттів і емоцій та адекватному їх вираженню; ознайомлення з ознаками і причинами конфлікту та розвиток навичок безконфліктного, асертивного, ефективного спілкування; ознайомлення з механізмами формування та вияву самооцінки та сприяння розумінню її впливу на поведінку; формування асертивної Я-концепції першокурсників; ознайомлення з різними типами поведінки та розвиток навичок асертивної (відповідальної, гідної, впевненої) поведінки у першокурсників.

Програма тренінгу ґрунтувалася на ключових підвалинах групової роботи: психологічної безпеки, активності, об'єктивації поведінки, партнерського спілкування та добровільності. Невід'ємною умовою роботи групи було створення позитивної атмосфери довіри, а також активація рефлексивної спостерегаючої позиції у студентів при роздумах про те, що обговорювалось на занятті. Форми роботи: групова, індивідуальна, домашні завдання. Тренінгова програма розрахована на 6 занять, які проводились протягом двох тижнів у другій половині дня тричі на тиждень. Тренінгові заняття склалися з трьох частин: «розігрів» групи, інформаційна/розвивальна/корекційна та підсумкова частини.

Після емпіричного етапу дослідження респондентам, у яких було діагностовано високий вияв агресивності, було запропоновано взяти участь у тренінговій програмі, спрямованій на розвиток асертивної поведінки. До складу експериментальної групи увійшло 17 студентів. Контрольну групу склали 16 студентів, які не були мотивовані на розвиток асертивності та роботу з власною агресивністю, але погодилися на участь у контрольних зрізах. Порівняння результатів доекспериментального тестування показало, що, незважаючи на наявність певних відмінностей між експериментальною та контрольною групами, до початку експерименту групи суттєво не відрізнялися, а їхня еквівалентність на попередньому етапі експерименту була безсумнівною.

Апробація тренінгової програми реалізована у три етапи: на констатувальному – визначено особливості проявів агресивності та асертивності студентів експериментальної та контрольної груп; на формувальному – реалізовано програму тренінгу; на контрольному – здійснено порів-

няльний аналіз показників експериментальної і контрольної груп до і після тренінгу та визначено відмінності. Ефективність програми тренінгу підтверджена порівнянням показників агресивності та асертивності у контрольній та експериментальній групах до та після експерименту. Після реалізації програми у експериментальній та контрольній групах було повторно зафіксовано показники асертивності та агресивності, при цьому процедура оцінювання зберігалася незмінною. В результаті виявлено динаміку рівня не лише асертивності, але й агресивності у цих групах протягом експерименту. Відомості про зміни, що відбулися внаслідок участі у тренінговій програмі у експериментальній групі наведено в таблиці 4.

Ці дані свідчать про те, що у експериментальній групі статистично достовірно знизилась значення показників, які характеризують агресивність. Це стосується насамперед непрямої агресії, негативізму, почуття провини (встановлено їх статистично достовірну відмінність на рівні $p < 0,01$). На рівні $p < 0,05$ встановлено статистично достовірну відмінність інших форм агресії студентів до та після формувального експерименту (фізичної, вербальної агресії, роздратування, образи та підозрілості). Водночас відбулося суттєве зростання всіх чотирьох компонентів асертивності.

На підставі наведених даних можна з упевненістю зробити висновок про те, що у групі студентів, залучених до впровадження розробленої програми, відбулося послаблення агресивних проявів та посилення конструктивних, адекватних форм відстоювання власних кордонів за рахунок зростання у них асертивних ознак. Водночас статистична перевірка змін, що відбулися у вираженості досліджуваних показників у учасників з контрольної групи після проведення експерименту, показала, що за той самий період, протягом якого респонденти експериментальної групи досягли значної позитивної динаміки у проявах агресивності та асертивності, респонденти з контрольної групи продемонстрували несуттєві зміни у звичних агресивних реагуваннях.

Висновки

Вияв агресивності в юнацькому віці може виступати і як відносно стійка риса особистості, так і бути ситуативним, що є відображенням психологічного захисту особистості. Агресивність юнаків-першокурсників опосередковується рядом внутрішніх психологічних чинників: конфліктністю, неадекватною самооцінкою, екстернальним локусом суб'єктивного контролю, низькою асертивністю. Виявлена висока та значима додатна кореляційна залежність між рівнем агресивності студентів та такими психічними властивостями, як конфліктність, самооцінка та локус контролю та від'ємна ко-

Таблиця 4

Зміни у вираженості показників, що характеризують агресивність та асертивність студентів експериментальної групи, протягом експерименту

Показники	До експерименту		Після експерименту		U-критерій Манна-Уїтні
	х	σ	х	σ	
Афективний компонент асертивності	14,82	2,26	13,21	2,04	232,5**
Когнітивний компонент асертивності	15,57	2,53	13,61	2,10	218,5**
Поведінковий компонент асертивності	16,61	2,48	14,50	2,05	208**
Контрольно-регулятивний компонент асертивності	12,71	2,58	11,07	1,44	239**
Системна асертивність	7,75	2,37	5,96	1,75	213**
Фізична агресія	6,04	2,52	4,32	1,56	222,5**
Непряма агресія	3,04	1,37	2,36	0,99	271,5*
Роздратування	11,25	2,55	14,25	1,71	197**
Негативізм	5,04	1,91	3,96	1,29	251*
Образа	18,07	2,00	19,68	1,63	209**
Підозрілість	19,93	2,37	21,68	1,59	211,5**
Вербальна агресія	55,75	5,52	59,39	5,92	228**
Почуття провини	34,57	3,60	36,57	3,38	247,5*

Примітки: х – середнє арифметичне значення, σ – стандартне відхилення; * – зміни статистично достовірні на рівні $p < 0,05$; ** – зміни статистично достовірні на рівні $p < 0,01$.

реляційна залежність між рівнем агресивності досліджуваних та їх системною асертивністю.

Одним із важливих чинників подолання юнацької агресивності є розвиток у них різних компонентів асертивності та її інтеграція у поведінкових проявах юнацтва. Запропонований тренінг з подолання агресивності та розвитку асертивності в юнацькому віці, базований на інтервенціях розвивального характеру, засвідчив високу ефективність у виробленні екологічних форм трансформації агресії, гніву серед юнацтва. Розвиток асертивності опосередковується цілеспрямованим розвитком її афективного, поведінкового, когнітивного та контрольно-регулятивного компонентів. Доведено, що цілеспрямований розвиток асертивності та трансформація самосвідомості юнаків сприяє зниженню їхньої агресивності. В результаті агресивні прояви у поведінці трансформуються у вміння екологічно виражати власний гнів, що знаходить адекватне позиціонування особистості між агресивністю та пасивною поведінкою, агресивністю та маніпулюванням.

Перспектива подальших розробок вбачається нами у вивченні ширшого комплексу детермінант агресивності, збагаченні наративу феноменів асертивності та агресивності в юнацькому віці крізь призму зв'язку з ранніми патернами сформованої прихильності (теорія прив'язаності Дж.Боулбі, М.Ейнсворт) та рівнем розвитку емоційного інтелекту особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Блискун О. О. (2012). Система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет. Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимир Даля. 2(28). 41-54.
- Волянська О. В. (2016). Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 3. 117-134.
- Глузман О. В. та ін (2006). Агресія та її глибинно-психологічні джерела: навч. посіб. Освіта України
- Дріга Т. Г. (2014). Асертивність як чинник соціально-психологічної адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Луганськ.
- Карпінська Т. С. (2010а). Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. Психологія і суспільство. 4 (42). 104-110.
- Карпінська Т. С. (2010б). Ефективність профілактики агресивної поведінки дошкільників засобами рухової ігрової діяльності. Вісник Прикарпатського університету. Серія : Фізична культура. 12. 66-70.
- Качмар О. (2017). Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 10. 40-46.
- Кравчук С. Л. (2002). Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ.
- Ломова Т.О. (2010). Вивчення особливостей позитивного досвіду агресивних дій старшокласників. На-

- уковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. 11(5). 175-178.
- Ломова Т. О. (2009). Психологічні особливості агресивної поведінки старшокласників та її корекція в процесі навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса.
- Мазоха І. С. (2004). Психологічний портрет осіб з різним рівнем агресивності. Наука і освіта. 4-5. 41-42.
- Мойсеєнко В. В. (2017). Аналіз наукових підходів до дослідження поняття асертивності. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 5 (1). 170-174.
- Подольак Н. М. (2014). Індивідуально-психологічні особливості асертивності особистості: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Одеса.
- Румянцева Т. Г. (1992). Агрессия и контроль. Вопросы психологии. 5-6. 35-40.
- Саннікова О. П., Санніков О. І., Подольак Н. М. (2013). Діагностика асертивності: результати апробації методики «ТОКАС». Наука і освіта. 3. 140-144.
- Томчук С. (2013). Походження і корекція агресивності особистості в теорії та практиці когнітивно-поведінкової терапії. Вісник асоціації психіатрів України, 4.
- Хомик В. (2012). Фактор меж в розвитку ідентичності юнаків у ситуаціях, що провокують на агресію. Методологічна потуга класичної психології та сучасна експериментальна психологія особистості. 1(2). 107-125.
- Шебанова С. Г. (2000). Профилактика и коррекция агрессивного поведения студентов средствами тренинга общения: дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Херсон.
- Шостром Э. (2003) Человек-манипулятор. (В. Данченко, Пер.). PSYLIB. (Оригінал опубліковано 1967 р.)
- a higher educational institution: author's ref. dis. ... cand. psychol. Science: 19.00.05. Lugansk.
- Karpinska T. S. (2010a). Basic methods and techniques of prevention and control of aggressive behavior. Psychology and society. 4 (42). 104-110.
- Karpinska T. S. (2010b). Effectiveness of prevention of aggressive behavior of preschoolers by means of motor game activity. Bulletin of the Precarpathian University. Series: Physical culture. 12. 66-70.
- Kachmar O. (2017). Basic methods and techniques of prevention and control of aggressive behavior in society. Bulletin of Lviv University. Series philosopher-political scientist. studios. 10. 40-46.
- Kravchuk S. L. (2002). Features of psychological determinants of aggressive manifestations of personality: dis. ... cand. psychol. Science: 19.00.01. Kyiv.
- Lomova T. O. (2010). Study of the features of the positive experience of aggressive actions of high school students. Scientific Bulletin of Nikolaev State University. VO Sukhomlinsky. 11 (5). 175-178.
- Lomova T. O. (2009). Psychological features of aggressive behavior of high school students and its correction in the process of educational activity: author's ref. dis. ... cand. psychol. Science: 19.00.07. Odessa.
- Masoch I. S. (2004). Psychological portrait of people with different levels of aggression. Science and education. 4-5. 41-42.
- Moiseenko V. V. (2017). Analysis of scientific approaches to the study of the concept of assertiveness. Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences. 5 (1). 170-174.
- Podoliak N. M. (2014). Individual-psychological features of personality assertiveness: dis. ... cand. psychol. Science: 19.00.01. Odessa.
- Rumyantseva T. G. (1992). Aggression and control. Questions of psychology. 5-6. 35-40.
- Sannikova O. P., Sannikov O. I., Podoliak N. M. (2013). Diagnosis of assertiveness: results of approbation of the TOKAS method. Science and education. 3. 140-144.
- Tomchuk S. (2013). The origin and correction of personality aggression in the theory and practice of cognitive-behavioral therapy. Bulletin of the Association of Psychiatrists of Ukraine, 4.
- Khomik V. (2012). Boundary factor in the development of young people's identity in situations that provoke aggression. Methodological power of classical psychology and modern experimental psychology of personality. 1 (2). 107-125.
- Shebanova S. G. (2000). Prevention and correction of aggressive behavior of students by means of communication training: diss. ... cand. psycho. Science: 19.00.07. Kherson.
- Shostrom E. (2003) Man-manipulator. (V. Danchenko, Trans.). PSYLIB. (The original was published in 1967)

REFERENCES

Вплив діджиталізації комунікацій на психічний стан людини

Роганова А. І.^a, Лановенко Ю. І.^{a1}

^a Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Спілкування – це головна умова психічного і соціального розвитку особистості. Завдяки комунікації функціонує і прогресує суспільство. Але сьогодні практично на всі суспільні сфери впливає розвиток високих технологій: він в корені трансформує психологічну культуру відносин між людьми, тому залучення психологічної науки до вивчення цих процесів стає дедалі актуальнішим. Усі емпіричні дослідження і наукові роботи, присвячені впливу цифрових технологій на розвиток і функціонування людини, не розглядали цей процес з точки зору змін, які відбулися безпосередньо у спілкуванні між людьми. Саме на цьому і було зосереджено наше дослідження. Нашою метою було дослідити вплив діджиталізації комунікацій на емоційний стан людини. Для цього ми розробили авторську діагностичну процедуру «Емоції в онлайн-комунікації», яка складалася з семантичного диференціалу, суб'єктивного шкалювання та інтерв'ю. В дослідженні взяли участь 41 особи старше 25 років. Отримані результати виявили амбівалентне відношення досліджуваних до онлайн-спілкування. Так, на функціональному рівні люди отримали нові можливості, які призвели до позитивних змін в емоційній сфері (зокрема, зросло почуття безпеки під час комунікацій з іншими). Але з іншого боку, люди відчували свою вразливість на рівні глибинних переживань, що може спричиняти неусвідомлений опір інноваціям у промисловій, науковій та освітній сферах. Отриманих результатів достатньо для висновку, що розвиток суспільства, особливо в межах цілей сталого розвитку, неможливо здійснювати без урахування глибинно-психологічних реакцій людини.

Ключові слова: спілкування; емоції в онлайн-комунікації; властивості онлайн-комунікації.

The digitalization of communications impact on the mental state of man

Roganova A. ^a, Lanovenko Y. ^{a1}

^a Kyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

Communication is the main condition for mental and social development of the individual. Society progresses and functions through communication. But today almost all social spheres are influenced by the development of high technology: it radically transforms the psychological culture of relations between people; therefore, the involvement of psychological science in the study of these processes is becoming increasingly important. All empirical research and scientific work on the impact of digital technology on human development and functioning have not considered this process in terms of changes that have occurred directly in human communication. This is what our research focused on. Our goal was to investigate the impact of digitalization of communication on the emotional state of human. To do this, we developed the author's diagnostic procedure «Emotions in online communication», which consisted of a semantic differential, subjective scaling and interviews. The study involved 41 people 25 years older. The obtained results revealed an ambivalent attitude of the subjects to online communication. Thus, at the functional level, people have gained new opportunities that have led to positive changes in the emotional sphere (in particular, increased sense of security when communicating with others). But on the other hand, people have felt vulnerable at the level of deep-seated experiences, which can lead to unconscious resistance to innovation in industry, science and education. The obtained results are enough to conclude that the development of society, especially within the goals of sustainable development, cannot be carried out without taking into account the deep psychological reactions of human.

Keywords: communication; emotions in online communication; properties of online communication.

¹ Corresponding author.

E-mail address: lanovenko@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2021.47.10>

Вступ

Спілкування – це головна умова психічного і соціального розвитку особистості. Завдяки комунікації між окремими людьми і соціальними групами функціонує і прогресує суспільство. Але сьогодні практично всі суспільні сфери зазнають змін. Розвиток високих технологій, що входить до «Глобальних цілей» (або Цілей Сталого Розвитку), зазначених на 70-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 2015 р., призводить до глобальної діджиталізації усіх соціальних процесів (70th session of the United Nations...). Це пов'язано не тільки зі змінами у сфері технологій, бізнесу та економіки, але і в корені трансформує психологічну культуру відносин людей. З кожним днем онлайн-спілкування стає все більш доступним і зручним для більшості. Воно поступово витісняє спілкування в реальному житті. Виникають нові форми і засоби комунікації, нові правила, можливості та обмеження. Це, в свою чергу, впливає на емоційні стани та психічні процеси людини, тому залучення психологічної науки до вивчення цих процесів стає дедалі актуальнішим.

Комунікація, як феномен людської життєдіяльності, посідає дуже важливе місце. Поступова діджиталізація зробила актуальними дослідження впливу цифрових технологій на формування свідомості та психіки дітей (Papert, 1996; Raua et al, 2008; Martinovic et al, 2016;). Проведення багато часу з гаджетами призвело до появи проблеми залежності; особливо це стало актуальним серед підлітків (Malygin et al., 2013; Frölich et al., 2016; Ferrara et al., 2017). Очевидним є те, що використання цифрових технологій впливає на когнітивні процеси в цілому: проведені дослідження підтверджують, що тривала діяльність в Інтернеті спричиняє когнітивні зміни особистості (Wang et al., 2018; Vasile, 2020; Fernandez-Álvarez et al., 2020). Колишні інститути соціалізації частково зруйновані або втрачають своє значення, тому стають актуальними спроби зрозуміти механізми впливу цифрових технологій на соціалізацію (Чванова та ін., 2017; Lareki et al, 2017; Goldena et al., 2020).

Однак усі емпіричні дослідження і наукові роботи, присвячені впливу цифрових технологій на розвиток і функціонування людини, не розглядали цей процес з точки зору змін, які відбулися безпосередньо у спілкуванні між людьми. Саме на цьому і зосереджено наше дослідження: нашою метою було дослідити вплив діджиталізації комунікації на психічний, зокрема, емоційний стан людини. Завданнями нашого дослідження стала необхідність простежити процес формування нових властивостей онлайн-комунікації, розробити діагностичну процедуру для визначення впливу властивостей онлайн-комунікації на емоційні стани людини.

Методи та матеріали

Для виявлення впливу онлайн-комунікації на емоційні стани людини ми розробили авторську діагностичну процедуру «Емоції в онлайн-комунікації», яка складалася з семантичного диференціалу, суб'єктивного шкалювання та інтерв'ю.

Розробці діагностичній процедурі передувало теоретичний аналіз особливостей онлайн-комунікації. Так відмічалось, що змінилися аспекти спілкування в різних соціальних контекстах, таких як: романтичні стосунки (Roberts & David, 2016), спілкування в сім'ях (Brownlie, 2018), бізнес-відносини (Greijdanus et al., 2020), навчання (Pikhart, 2021), дружба (Koltsova et al., 2021). Також було відзначено, що зміни властивостей спілкування відбувалися по-різному в різних вікових групах (Галактионова та Кузьміна, 2017). Поява нових властивостей онлайн-спілкування залежала і від використання різних інструментів спілкування, таких як теле- або відеоконференції, електронне листування, месенджери, чати, соціальні мережі тощо (Kharouf et al., 2021; Sampson & Yoshidab, 2021). В результаті аналізу всіх перерахованих аспектів нами були виділені 12 властивостей, які з'явилися або змінилися під впливом діджиталізації спілкування:

- дистанційність комунікації (можливість спілкування на відстані);
- доступність комунікації (великий вибір інструментів зв'язку);
- ефективність комунікації (якість ділових контактів з позитивним фіналом);
- кількість контактів (збільшення або зменшення контактів впродовж дня завдяки онлайн-спілкуванню);
- тривалість комунікації (короткі розмови в чатах протягом дня, обмін жартами, картинками, що не потребують довгих пояснень і формальної частини спілкування);
- анонімність комунікації (можливість спілкуватися на форумах, платформах для знайомств, в соц. мережах тощо безособово або під «ніком» – псевдонімом);
- широта охоплення комунікації (спілкування без географічних, вікових та соціальних обмежень);
- відсутність часових обмежень при комунікації (можливість контактів – ділових, дружніх тощо, – у будь-який час);
- одночасність контактів при комунікації (спілкування на різні теми з різними людьми в один і той же самий час з використанням чатів, соц. мереж тощо);
- спонтанність комунікації (спілкуватися без попередньої домовленості);
- відсутність невербальної інформації (міміки, жестів, пози, інтонації);

Таблиця 1.

Психологічні ефекти онлайн-спілкування

<i>позитивні психологічні ефекти</i>	<i>негативні психологічні ефекти</i>
Відчуття свободи	Відчуття обмеження
Задоволення	Дискомфорт
Почуття спокою	Почуття тривоги
Почуття єдності	Почуття самотності
Почуття бадьорості (сили)	Почуття втоми
Почуття розслабленості	Почуття напруги
Почуття радісного збудження	Почуття смутку
Почуття безпеки	Почуття небезпеки
Почуття впевненості	Почуття безпорадності

- емоційність комунікації (можливість прямо проявляти свої емоції або кодувати їх через емодзі/смайлики та зчитувати/бачити/розуміти емоції співрозмовника).

Подальший аналіз цих властивостей призвів нас до виділення спектру емоцій, безпосередньо пов'язаних з онлайн-спілкуванням. Кожний емоційний стан отримав протилежну форму (позитивну/негативну) в залежності від ситуації, контексту і самої людини, яка стикалася з тією чи іншою властивістю (див. Табл. 1).

Виділені емоційні стани стали змістовною основою нашої діагностичної процедури «Емоції в онлайн-комунікації». Методичну основу нашої діагностики склали прийоми семантичного диференціалу (кожний емоційний стан мав протилежний полюс на біполярній семантичній шкалі) та суб'єктивного шкалювання. В результаті кожна властивість онлайн-спілкування була представлена у вигляді таблиці із біполярних шкал емоційних станів, на яких досліджувані

мали відмітити свою суб'єктивну оцінку (вказати рівень вираженості свого емоційного стану від -5 до +5). Важливою особливістю було те, що ці шкали не мали для досліджуваного цифрових або будь-яких інших об'єктивних позначень, які могли вплинути на його рішення. Позначку на шкалі людина робила, спираючись виключно на свої емоції та відчуття.

Перша шкала для кожної з властивостей мала на меті показати, чи відрізняється ця властивість в сприйнятті опитуваних у безпосередньому спілкуванні та спілкуванні онлайн. Відповідно ця шкала мала два протилежні полюси: «не відрізняється від спілкування в реальності» та «відрізняється від спілкування в реальності». У наступних 9-и шкалах протилежними полюсами стали емоційні стани, які були визначені нами раніше (див. Табл. 1). Наприклад, для першої властивості «дистанційність» була створена таблиця, представлена в Табл. 2.

Таблиця 2.

Приклад тестового бланку

1. Дистанційність комунікації (можливість спілкування на відстані)		
Не відрізняється від спілкування в реальності		Відрізняється від спілкування в реальності
Відчуття свободи		Відчуття обмеження
Задоволення (удовлетворение)		Дискомфорт (неудовлетворение)
Почуття тривоги		Почуття спокою
Почуття самотності		Почуття єдності
Почуття бадьорості (сили)		Почуття втоми
Почуття розслабленості		Почуття напруги
Почуття смутку		Почуття радісного збудження
Почуття безпеки		Почуття небезпеки
Почуття безпорадності		Почуття впевненості

Для досягнення повного проєктивного ефекту досліджувані, окрім 12 визначених таблиць, була запропонована порожня таблиця, яку вони заповнювали самостійно за допомогою діагностичного інтерв'ю. Метою цього інтерв'ю було визначити унікальну для опитуваного властивість, яка стала значущим відкриттям в його житті щодо онлайн-комунікації. Для цього ми спрямовували його роздуми такими питаннями:

- які у вас були найперші враження від онлайн-комунікації?
- подумайте, яке найяскравіше переживання відбулось у вас завдяки онлайн-спілкуванню?
- що змінилося в ваших звичках або звичках інших людей після появи онлайн-спілкування?
- що змінилося у вашому сприйнятті самого себе завдяки онлайн-комунікації?
- як змінилось сприйняття вами інших людей?
- які можливості або обмеження онлайн-комунікації віддзеркалилися на вашому житті найбільше?
- що викликало найглибші почуття?

Після визначення унікальної властивості онлайн-спілкування опитуваному пропонувалося описати та оцінити ті почуття і емоції, які вона викликає. Робота над останньою таблицею мала на меті відкрити глибинні, справжні зміни в емоційному стані людини, які були спричинені онлайн-спілкуванням.

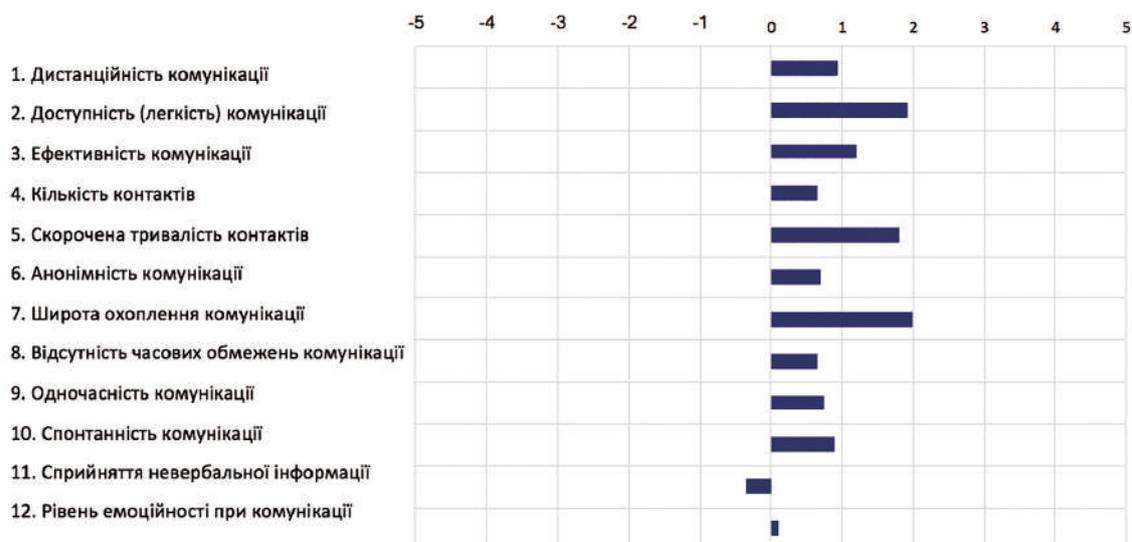
Проведення нашого дослідження відбувалося в три етапи: опитування, пілотажне інтерв'ю, безпосереднє діагностичне інтерв'ю. В опитуванні взяли участь 41 особа старше 25 років. Опитування за методикою «Емоції в онлайн-комунікації» проводилося дистанційно, таблиці для заповнення надсилалися поштою або за допомогою месенджерів. Пілотажне інтерв'ю проводилося після проходження тесту і показувало на готовність опитуваного до третього етапу дослідження (тобто такий респондент демонстрував сформовану здатність до само-рефлексії, без чого проведення діагностичного інтерв'ю було б ускладнено). У діагностичному інтерв'ю взяли участь тільки 10 осіб, які виявили готовність зануритися далі у самоусвідомлення свого спілкування в онлайн-режимі.

Результати

Підрахувавши середні показники усіх емоційних станів за властивостями, ми отримали такі результати (див. Діагр. 1):

- Переважно усі властивості онлайн-спілкування у користувачів викликають позитивні емоції. Особливо відзначилися три властивості, які отримали майже однаково високі бали: широта охоплення комунікації, доступність (легкість) комунікації, скорочена тривалість контактів.

- Найбільш інтенсивні емоційні переживання пов'язані із широтою охоплення комунікації (1.99). Ця властивість дала змогу спілкуватися не тільки з вузьким кругом своїх знайомих, а отримати можливість спілкування з людьми в іншій географічній локації та іншого соціального кола, середовища. Це дуже вплинуло на відчуття свободи та задоволення, а можливість знаходити однодумців навіть тоді, коли їх немає в безпосередньому оточенні, вплинуло на відчуття впевненості та безпеки.
- Доступність (легкість) комунікації (1.92) відобразило той факт, що онлайн-комунікації полегшили життя людини через зниження рівня реактивної тривожності. Можливість зв'язатися у будь-який момент, не відкладаючи справу, підвищило почуття впевненості, безпеки та свободи.
- Скорочена тривалість контактів (1.8) призвела до менших емоційних зусиль. З'явилась можливість постійно підтримувати приємний зв'язок з друзями та рідними протягом дня, не відволікаючись від буденних справ та обов'язків. Це дуже позначилось на відчутті єдності, почутті задоволення та інших емоціях.
- Ефективність комунікації була оцінена високо, але з істотним відривом від попередніх властивостей (1.19). Звичайно, більшість респондентів відчула задоволення та впевненість через зростання власної ефективності, але через постійне зростання ефективності відбувається прискорення усіх процесів навколо, це втворює, тому цю властивість респонденти оцінювали з меншою однозначністю.
- Дистанційність комунікації (0.95) наразі надала почуття безпеки, тому що ця властивість дозволила працювати та вирішувати будь-які питання, не виходячи з дому, тобто – з зони комфорту. Але саме зараз в умовах карантину ця властивість менше асоціюється зі свободою та задоволенням, тому вона отримала позитивні, але не дуже високі оцінки за емоційними станами.
- Спонтанність комунікації (0.89), в цілому, викликає у більшості респондентів позитивні емоції, але не у всіх. Люди з різним темпераментом ставляться до цієї властивості по-різному. Однак для перевірки зв'язку між темпераментом та спонтанністю онлайн-спілкування потрібне окреме дослідження.
- Дуже близькими за результатами виявились такі властивості: одночасність комунікації (0.75), анонімність комунікації (0.69), відсутність часових обмежень комунікації (0.66), кількість контактів

Діаграма 1. Інтенсивність емоційних станів в онлайн-спілкуванні.

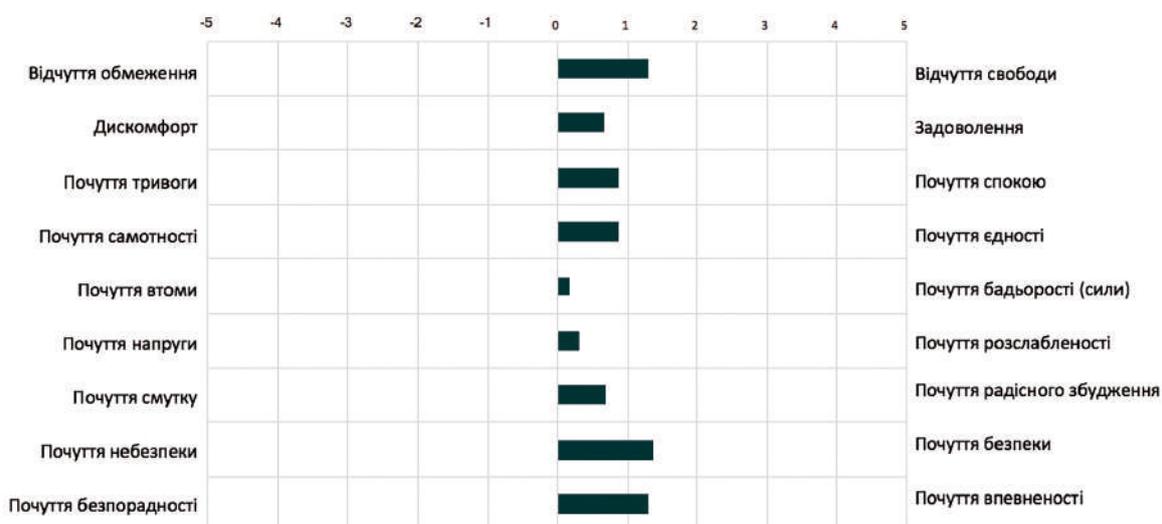
(0.65). Усі ці властивості були оцінені респондентами неоднозначно, тому усередненні показники тяжіють до 0. Можливості, які надали ці властивості, вплинули переважно позитивно, але при цьому вони додали і багато обов'язків, що змінило графік роботи, збільшило емоційну напругу та викликало втому у деяких респондентів.

- Рівень емоційності при онлайн-комунікації отримав невелику позитивну оцінку (0.11). Це майже найнижча оцінка із усіх властивостей. Багато респондентів відзначили почуття самотності, обмеження та почуття смутку через цю властивість. Але почуття впевненості та безпеки були оцінені високо.

- Особливості у сприйнятті невербальної інформації – це єдина властивість, яка отримала однозначно негативну оцінку (-0,34). Відсутність або ускладнення сприйняття невербальної інформації вплинуло майже на усіх респондентів негативно. Респонденти відзначали почуття дискомфорту, втоми та почуття самотності.

Після того, як ми узагальнили емоційні стани за властивостями, ми зробили порівняння загальних середніх значень кожного емоційного стану (див. Діагр. 2):

- Загальне середнє значення за всіма емоційними станами у таблицях дорівнює 1.09 балам; це показує, що в цілому усі емоційні стани, пов'язані з онлайн-спілкуванням, є позитивними.

Діаграма 2. Модальна вираженість емоційних станів в онлайн-спілкуванні.

- Найменшу кількість балів набрали почуття бадьорості (0.16) та почуття розслабленості (0.31). Це викликано тим, що багато респондентів, не зважаючи на усі позитивні впливи, зазначало зростання втоми та напруги під час онлайн-спілкування. Задоволення (0.67) та почуття радісного збудження (0.7) отримали вищі бали, але з несуттєвим відривом. Це можна пояснити тим, що деякі властивості викликали у респондентів дискомфорт та почуття смутку.
- Можливість спілкуватися коли завгодно будь з ким позитивно вплинуло на почуття спокою (0.87) та єдності (0.87). Ці емоційні стани отримали ще трохи вищі бали.
- Респонденти зазначили, що онлайн-спілкування вплинуло дійсно позитивно на особисте почуття впевненості (1.29) та відчуття свободи (1.29). Новий формат спілкування, в цілому, змінив спосіб життя багатьох людей, надав їм можливість вільного спілкування без географічних та часових обмежень.
- Але найвищий бал отримало почуття безпеки (1.37). Це – головний позитивний ефект, який онлайн-спілкування надало сучасній людині. Можливість спілкуватися з друзями і близькими, вирішувати будь-які проблеми одразу, не чекаючи зустрічі, можливість попросити про допомогу в будь-який час та тримати на зв'язку тих, хто дійсно є важливим у житті, – це все призвело до підвищення почуття безпеки. А оскільки потреба в безпеці є базальною з самого народження людини, то будь-яке явище, яке задовольняє цю потребу, не просто викликає зміни в психічному, зокрема – емоційному стані, а стає для неї життєво значущим.

Після проведення пілотажного інтерв'ю ми з'ясували, що опитувані віком 25-50 не зіткнулися з труднощами під час проходження тесту і були повністю готові до наступного етапу нашого дослідження. Деякі опитувані віком старше 50-55 років зіткнулися з низкою труднощів при проходженні цього тесту. У цій віковій групі процес рефлексії відбувався складніше. Тому респонденти, які взяли участь у подальшому дослідженні, були молодші 50-ти років.

За допомогою діагностичного інтерв'ю ми виявляли не тільки унікальну для кожного досліджуваного властивість, але й з'ясовували, що стало для нього значущим відкриттям щодо онлайн-комунікації. Отримані результати неможливо узагальнити в таблицю, тому ми представляємо їх короткий перегляд:

- «Байдужість інших людей» – респондент поділився, що завдяки онлайн-спілкуван-

ню він зіткнувся з тим, що люди не відчують щирою зацікавленню іншими людьми та їх діяльністю. Подібний інтерес до інших є властивістю самого респондента і здавався йому природним для усіх людей. Це відкриття, за словами респондента, на початку викликало сильне здивування, роздратування, а в кінці призвело до високого ступеня відчуття байдужості.

- «Інакшість (різноманітність) інших людей» стало відкриттям наступного респондента, оскільки онлайн-спілкування дало змогу побачити прояви людей різного характеру, статусу, ментального та емоційного складу. У офлайн-житті респондент стикався тільки з обмеженим колом людей, які були йому близькі за усіма цими ознаками. За словами респондента, це викликало у нього сильне почуття страху та відрази. І навіть зараз він ще не готовий до повного прийняття цього факту.
- «Надмірна відкритість інших людей» – з цією властивістю соціальних мереж зіткнувся наступний респондент. Бажання відкрито демонструвати своє життя іншими користувачами викликало у респондента здивування, дискомфорт, почуття власної вразливості та, навіть, почуття сорому.
- «Кількість та інтенсивність непотрібної інформації» – наступний респондент зробив висновки, що онлайн-спілкування дуже сповнило життя великою кількістю інформації про інших людей. Ця інформація не завжди є продуктивною, за його словами, і часто викликає негативні почуття, такі як: заздрість, почуття власної неповноцінності, подив і інколи навіть гнів, але звичайно ця інформація викликає і значний інтерес у респондента.
- «Поверховість (відсутність глибини) в інших людях» стало відкриттям одного з респондентів. Доступ до великої кількості чужих думок, можливість брати участь у діалогах з більшою кількістю людей, ніж в реальному житті, призвело до подібного висновку. Це відкриття, за словами респондента, викликає як почуття відкритих можливостей, так і смуток, презирство та злість. Загалом це дало респонденту почуття відчуження.
- Наступний респондент назвав «кількість агресії» як своє основне відкриття, яке він зробив завдяки онлайн-спілкуванню. Поведінка деяких людей у онлайн-режимі відрізняється від поведінки у реальному житті. Люди дозволяють собі поводити себе більш жорстко та образливо по відношенню до співрозмовника. У респон-

дента це відкриття викликало паніку та розчарування.

- Одному з респондентів було дуже важко сформулювати своє відкриття. Він назвав його «розуміння нескінченності всього»: багатогранність і різноплановість людей, з якими респондент зіткнувся в онлайн-спілкуванні, показало йому нескінченність варіантів думок і можливостей розвитку подій. Це, за його словами, викликало як захоплення та цікавість, так і почуття безсилля та власної незначущості.
- «Навіюваність і залежність людей від чужої думки» – можливість спостерігати, як формуються думки багатьох інших людей під впливом різної маніпулятивної інформації привело респондента до цього особистого відкриття. Це викликало у респондента, за його словами, виключно негативні емоції, такі як смуток, страх, презирство та розчарування.
- «Власна унікальність» – це відкриття зробив один з респондентів саме завдяки онлайн-комунікації. Відчуття власної неповторності, по словам респондента, викликає радість та почуття відповідальності, але це поєднується і з почуттям розгубленості, втоми та сильним почуттям самотності.
- Наступний респондент завжди вважав себе дуже відкритою людиною, яка любить людей та потребує багато спілкування. Його відкриттям стала «власна соціофобія»: респондент не зміг визначити, які саме людські властивості призвели до подібного відкриття, але онлайн-спілкування дуже вплинуло на власну відкритість та бажання спілкуватися. Респондент назвав багато негативних емоцій, які супроводжують це відкриття. Найсильнішими серед них стали втома та відчуття байдужості.

Обговорення та висновок

Якщо підвести вище представлені результати особистого відкриття в онлайн-спілкування під узагальнений підсумок, то очевидним стає:

I. Спрямованість на інших людей. В процесі спілкування відбувається перетин трьох аспектів: інформація, якою обмінюються співрозмовники, почуття, які виникають в результаті взаємодії, та безпосередньо сама особистість співрозмовників. Переважна більшість наших респондентів здійснила своє особисте відкриття саме по відношенню до особливостей особистості інших людей, з якими вони вступали в онлайн-спілкування. Тобто вони відкрили «якими бувають люди!». І це відкриття, переважно, не було радісним.

II. Негативний окрас особистого відкриття. Коли розмова торкнулась не загальних зручних властивостей онлайн-спілкування, а індивідуальних ціннісних властивостей самої людини, в більшості випадків, респонденти наголошували, що онлайн-спілкування призвело їх до негативного особистого відкриття. Велика кількість контактів, різноманітність комунікацій, відсутність або значне зменшення обмежень (географічних, часових, соціальних, ментальних, емоційних) дуже розширили коло спілкування більшості людей. Онлайн-спілкування дало можливість ближче побачити весь спектр розмаїття людської природи, всі її позитивні і негативні сторони. І чомусь особисті відкриття, які самі ж респонденти називали як такі, що глибоко їх вразили, були негативного відтінку. Ми не маємо поки що інформації, що саме стоїть за подібним феноменом (який психологічний механізм був задіяний при цьому особистому відкритті), ми лише припускаємо, що це актуалізувало якісь глибинні страхи, що і призвело наших респондентів до певних змін на ціннісному рівні та до відчуття екзистенціальної ізоляції. Зрозуміла річ, що подібне припущення передбачає окреме дослідження, що і буде перспективною для нашої роботи.

III. Амбівалентність онлайн-спілкування. На функціональному рівні люди отримали багато нових можливостей, які призвели до позитивних змін в емоційній сфері, це підтверджує результат підрахунку суб'єктивного оцінювання шкал семантичного диференціалу. Загальна сума підрахунку показників усіх емоційних станів дорівнює 0.94 балам. Найвищий бал отримало почуття безпеки (1.37). Це – головний позитивний ефект, який онлайн-спілкування надало людині. Потреба в безпеці є базальною з самого народження людини, тому подібна зміна є життєво значущою. Але з іншого боку, люди відчули свою вразливість. Це проявилось майже в усіх описах своїх емоційних станів: називаючи позитивну емоцію, респонденти самі проговорювали іншу емоцію, яка за інтенсивністю могла бути меншою позитивною, проте її все одно неможливо було проігнорувати. І в результаті ніхто не зміг впевнено сказати: чи має онлайн-спілкування однозначно позитивний вплив на їхнє життя.

Таким чином, ми з впевненістю можемо сказати, що діджиталізація комунікації зумовила зміни в емоційному стані людини під час онлайн-спілкування: загальна оцінка усіх емоційних станів є позитивною, але ця зміна слабо виражена у цифровому показнику. На це вплинула амбівалентність почуттів, які викликають різні властивості онлайн-спілкування. Але додатково ми виявили, що зміни відбулись не тільки на емоційному рівні: на глибинно-ціннісному рівні онлайн-спілкування призвело людей, через підвищення почуття власної уразливості,

до зустрічі із власною екзистенціальною ізоляцією, що може спричинити неусвідомлений опір інноваціям у промисловій, науковій та освітній сферах. Даний підсумок потребує свого окремого дослідження, однак отриманих результатів достатньо для зауваження, що розвиток суспільства, особливо в межах цілей сталого розвитку, неможливо здійснити без урахування глибинно-психологічних реакцій людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCE

- Галактионова Н.А., Кузьмина Т.В. (2017) Социализация в контексте виртуализации современного мира: принципы и механизмы личностного преобразования молодежи. Педагогика и просвещение. № 4. С. 63 – 69. DOI: <https://doi.org/10.7256/2454-0676.2017.4.24764> // Galaktionova N.A., Kuzmina T.V. (2017) Socialization in the context of virtualization of the modern world: principles and mechanisms of personal transformation of youth. Pedagogy and education. 4. 63-69. (in Russian)
- Чванова М.С., Анурьева М.С., Киселева И.А. (2017) Влияние Интернета на социализацию молодежи. Вестник ТГУ. № 5 (169). С. 23-36. DOI: [https://doi.org/10.20310/1810-0201-2017-22-5\(169\)-23-36](https://doi.org/10.20310/1810-0201-2017-22-5(169)-23-36) // Chvanova M. S., Anuryeva M. S., Kiseleva I. A. (2017) Impact of the Internet on the socialization of youth. TSU Bulletin. 5 (169). 23-36. (in Russian)
- 70th session of the United Nations General Assembly. URL: <https://www.un.org/pga/70/events/sdgs/>
- Brownlie J. (2018) Looking out for each other online: Digital outreach, emotional surveillance and safe(r) spaces. *Emotion, Space and Society* Volume 27, May 2018, Pages 60-67. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.emospa.2018.02.001>
- Fernandez-Álvarez J., Díaz-García A., Colombo D., Botella C., Cipressoad P., Riva G. (2020) Digital Technologies for the Intervention of Emotion Regulation. *Isevier Reference Collection in Neuroscience and Biobehavioral Psychology*, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818697-8.00033-9>
- Ferrara P., Corsello G., Ianniello F., Sbordone A., Ehrich J., Giardino I., Pettoello-Mantovani M. (2017). Internet Addiction: Starting the Debate on Health and Well-Being of Children Overexposed to Digital Media. *The Journal of Pediatrics*. Volume 191, December 2017, 280-281p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2017.09.054>
- Frölich J., Lehmkuhl G., Orawac H., Bromba M., Wolf K., Görtz-Dorten A. (2016). Computer game misuse and addiction of adolescents in a clinically referred study sample. *Computers in Human Behavior*, Part A, February 2016, 9-15p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.08.043>
- Goldena S., Blakeb J., Giulianob K. (2020) Parental decision-making: infant engagement with smartphones. *Infant Behavior and Development* Volume 61, November 2020. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2020.101497>
- Greijdanus H., Fernandes C., Turner-Zwinkels F., Honari A., A Roos C., Rosenbusch H., Postmes T. (2021) The psychology of online activism and social movements: relations between online and offline collective action. *Current Opinion in Psychology*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.copsy.2020.03.003>
- Kharouf H., Biscaia R., Garcia-Perez A., Hickman E. (2021) Understanding online event experience: The importance of communication, engagement and interaction. *Journal of Business Research*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.12.037>
- Koltsova O., Mararitsa L., Terpilovskii M., Sinyavskaya Y. (2021) Social signature in an online environment: Stability and cognitive limits. *Computers in Human Behavior*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106856>
- Lareki A., Ignacio J., de Morentin M., Altuna J., Amenabar N. (2017) Teenagers' perception of risk behaviors regarding digital technologies *Computers in Human Behavior*, March 2017, 395-402p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.004>
- Malygin V., Smirnova E., Antonenko A., Merkurieva Y. (2013) 1259 – Communication style in families of adolescents suffering from computer addiction. *European Psychiatry*, Supplement 1, 2013, 1p. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0924-9338\(13\)76326-0](https://doi.org/10.1016/S0924-9338(13)76326-0)
- Martinovic D., Burgess G. H., Pomerleau Ch. M., Marin C. (2016) Computer games that exercise cognitive skills: What makes them engaging for children? *Computers in Human Behavior*, July 2016, 451-462p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.02.063>
- Papert S. (1996). *The Connected Family: Bridging the Digital Generation Gap*. Longstreet Press.
- Pikhart M. (2021) The use of technology in the learning environment for business communication: applied linguistics of business communication from the positive psychology perspective. *Procedia Computer Science*, 2021. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.procs.2020.09.158>
- Raua P.-L., Gaoa Q., Wu L.-M. (2008). Using mobile communication technology in high school education: Motivation, pressure, and learning performance. *Computers & Education*, Issue 1, January 2008, 1-22p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2006.03.008>
- Roberts J., David M. (2016) My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners. *Computers in Human Behavior* Volume 54, January 2016. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.058>
- Vasile Ch. (2020) Digital era psychology – studies on cognitive changes. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.01.218>
- Wang H., Sigerson L., Cheng C. (2019). Digital Nativity and Information Technology Addiction: Age cohort versus individual difference approaches. *Computers in Human Behavior*, 1-9p. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.08.031>
- Sampson R., Yoshidab R. (2021) Emergence of divergent L2 feelings through the co-adapted social context of online chat. *Linguistics and Education*. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.linged.2020.100861>

Використання малюнквого тесту Вартегга в діагностиці розладів адаптації

Шелестова О. В.^{а1}

^а Київський інститут бізнесу та технологій, Україна

Анотація

Психодіагностика широко використовує сучасні технології, більшість опитувальників мають електронні версії, що з одного боку суттєво спрощує роботу спеціаліста, а з іншого боку може ускладнити подальший психотерапевтичний процес. Стаття присвячена застосуванню в диференціальній діагностиці розладів адаптації малюнквого тесту Вартегга. В статті висвітлюються основні автобіографічні дані Еріга Вартегга, історія виникнення тесту, основні концепції тесту, дослідження використання проєктивних методів щодо питань обґрунтованості та надійності. Диференційна діагностика розладів адаптації розглядається як різновид межових станів внаслідок стресового впливу. Приділено увагу клінічній диференціальній діагностиці розладів адаптації згідно МКХ – 10, DSM–IV, DSM–V та останньому розробленому уніфікованому клінічному протоколі первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Обговорювані діагностичні критерії в статті досить умовні, оскільки для різних людей подібні життєві події можуть мати для абсолютно різне значення. В статті наведено аналіз основних особистісних генетичних характеристик, характерологічних показників щодо однобічності чи рівноваги сенсомоторних рефлексів по Вартеггу при розладах адаптації (внаслідок впливу стресу). Причому стресові ситуації у обраних пацієнтів можуть не носити надзвичайний для кожної описаної особистості характер, загрожувати життю, фізичному і психічному благополуччю. В статті встановлено кореляційні зв'язки між особистісними властивостями за тестом ММРІ і особистісними характеристиками за малюнквим проєктивним тестом Вартегга. При проведенні нашого експериментально-психологічного дослідження були використані опитувальник ММРІ (адаптація Березіна Ф.Б.) та проєктивний малюнквий тест Вартегга.

Ключові слова: дезадаптація, стрес, захисні механізми, розлади адаптації, посттравматичні розлади особистості, тест ММРІ.

The use of Wartegg's imaging test in the diagnosis of adaptation disorders

Shelestova O.^{а1}

^аKyiv Institute of Business and Technology, Ukraine

Abstract

Psychodiagnostics widely use modern technologies, most questionnaires have electronic versions, which, on the one hand, significantly simplifies the work of a specialist, on the other hand, can complicate the further psychotherapeutic process. The article is devoted to the use of Wartegg's image test in the differential diagnosis adaptation disorders. The article covers the main autobiographical data of Erig Wartegg, the history of the test, the basic concepts of the test, the study of the use of projective methods on the issues of validity and reliability. Differential diagnosis of adaptation disorders is considered as a kind of borderline state due to stress. We focus on the clinical differential diagnosis of adaptation disorders according to ICD-10, DSM-IV, DSM-V, and the latest developed unified clinical protocol of primary, secondary (specialized), and tertiary (highly specialized) medical care. Diagnostic criteria in the article are quite conditional because, for different people, such life events can have completely different meanings. The article presents the main personal genetic characteristics of characterological indicators of one-sidedness or balance of sensorimotor reflexes according to Wartegg in adaptation disorders (due to stress). Moreover, stressful situations in selected patients may not be extraordinary for each described personality, threatening life, physical and mental well-being. The article establishes correlations between personality traits according to the MMPI test and personal characteristics according to the Wartegg image projection test. In our experimental psychological study we used, the MMPI questionnaire (adaptation of Berezin FB) and the projective imaging test of Wartegg.

Keywords: maladaptation, stress, abnormal mechanisms, adaptations, post-traumatic personality disorders, test MMPI.

¹ Corresponding author.

E-mail address: shelestova.o@kibit.edu.ua

<https://doi.org/10.37203/kibit.2020.47.02>

Історія виникнення

Тест Вартегга (WZT, Wartegg Zeichen Test) був розроблений близько 1930 року німецьким психологом Ерігом Вартеггом (1897 – 1983). Хоча тест практично невідомий в англomовних країнах, він широко використовується в континентальній Європі і Латинській Америці. У Росії і Україні він маловідомий, проте останнім часом про нього стали більше говорити і використовувати (Березин та ін., 1976). Важливим моментом є те, що в Ізраїлі тест Вартегга використовується як психодіагностичний інструмент при прийомі на роботу, поряд з аналізом почерку. Особливість інтерпретації результатів тесту полягає в тому, що мова символів архетипічна. Лінія, штрихування, положення малюнка в просторі та інші характеристики зображення абсолютно не залежать від національності, культури, мови чи віросповідання. Риси людини, що відбиваються в малюнку, визначаються тільки особливостями його нервової системи, характером, інтелектом і особистісної зрілістю. Саме тому тест відрізняється універсальністю, а результати інтерпретації можна застосувати до дуже широкого кола осіб.

Еріг Вартегг у 1920-х роках зацікавився гештальтпсихологією, містичною філософією та сучасним мистецтвом, які можна вважати витоками тесту WZT (Roivainen, 2006). Хоча про професійну діяльність Вартегга мало відомо, проте відомо, що розробка тесту була пов'язана з роботою в галузі психології, яка відбулася під час нацифікації Німеччини після приходу Гітлера до влади. Вартегг був членом нацистської партії NSDAP під час свого перебування в Лейпцизькому університеті в 1930-х роках.

Перша публікація про тестування за тестом Вартегга та його особистісна інтерпретація була опублікована в 1939 році під назвою «Gestaltung und Charakter» (Малюнок та персонаж). У 1952 р. після неї вийшла стаття: «Schichtdiagnostik» (Диференціальна діагностика), інтерпретація графічного дизайну та проект типології характеру (Geuter, 1989). Основна ідея Вартегга описує, як процес малювання відрізняється для людей типу G, E та GE, і що кожен малюнок є типовим для кожного типу особистості. Вартегг визнав, що для використання прикладної психології необхідний більш детальний аналіз типології особистості, і тому він розробив чотиривимірну схему, що складається з найбільш традиційно визнаних основних функцій: емоцій, уяви, інтелекту та активності (Wartegg, 1939, 254-256, 1952).

Цей тест проективного типу, використовується у сфері підбору персоналу та психотерапії. Однак з часом почалася жвава дискусія щодо застосування проективних тестів загалом, і кілька аргументів з цієї дискусії також стосуються тесту Вартегга. За дослідженнями Лілієнфельда,

Герсона, Дюка, Марино та Ваала (Lilienfeld et al., 1999), академічні психологи розкритикували проективні методи щодо питань обґрунтованості та надійності (Kinget, 1952). У тесті, концепції проекції, такі як: неусвідомленість проекцій, захисна функція Его, зменшення психічної напруги, як об'єкти цього дослідження, – не присутні постійно. А деякі дослідники взагалі замінили проективний термін тесту іншими поняттями: Родрігес (Rodríguez, 2007) вказує на саму суть підміни поняття, Кеттелл, називає його випробуванням динамізму, а Уайт, називає його випробуванням продуктивної діяльності (Takala, 1964; Райгородский, 2002). Айзенк називає проективні тести неструктурованими. Белл, висловлює, що в цих тестах суб'єкт екстерналізує свою особистість, не змінюючи її поведінкою, яку можна вивчити (Eysenck, 1947; 1956).

Валідність тесту Вартегга була поставлена під сумнів такими авторами, як Таммінен, Лендеман (Tamminen & Lindeman, 2000) і Ройвайнен (Roivainen, 2006), вони стверджують, що досліджень на валідність дуже мало, а результати тих, що були проведені, непереконливі. Вони також стверджують, що історія тесту не є добре відомою, і що це призвело до багатьох припущень. З психометричної точки зору, ситуація з цими методами однакова у Німеччині, Бразилії та Фінляндії, і емпірична перевірка не була знайдена у посібниках з тестування, а методи ґрунтуються на інтуїції та досвіді лікарів. Німецька комісія в 2004 р., у складі Соуза, Прімі і Койч (Souza et al., 2007) дійшли висновку, що тест Вартегга все ще не відповідає вимогам Бразильської комісії (CFP) щодо валідації випробувань. Дослідження по тесту показує мало суттєвих кореляцій з іншими інструментами, які часто використовуються при підборі персоналу. Кастрілон (Castrillón, 2004), стверджує, що відомо мало досліджень про його валідацію, таким чином ігноруючи валідність, надійність, чутливість та специфічність, і з занепокоєнням спостерігає за використанням цього тесту, оскільки результати залишаються за вільною інтерпретацією спостерігача, через суб'єктивність оцінювання.

Такала, (1964) та Санчес (Sanchez, 2010) пропонують класифікувати тест Вартегга як тест на психомоторну експресію. Такала, в своїх дослідженнях представляє деякі теоретичні та методологічні міркування щодо психомоторної експресії та вивчення особистості. У своїй експериментальній роботі він показує спробу класифікувати психомоторні та експресивні прийоми на основі кількості та якості процесів, що беруть участь у виконанні стимульних завдань. Він розкриває, як психомоторні зміни присутні у різних типах рішень, і вносить пропозиції щодо експериментального вивчення психомоторних та експресивних прийомів.

Олпорт і Вернон (Allport & Vernon, 1933) вже зазначали, що в принципі всі моделі потягів можна розділити на дві частини: адаптивний компонент та експресивний компонент. Виразна частина шаблону потягів проявляється в індивідуальних виконавських характеристиках.

Ці дуже загальні класифікації та висновки на їх основі були ретельно проаналізовані Ріхтером (Richter, 1956, 1957) та Готшальдтом (Gottschaldkt, 1956). Дослідження Айзенка (Eysenk, 1952); Міра, (Mira, 1951); Гіммельвейт і Петрі, (Himmelweith & Petrie, 1951); Такала та Хаккарайнен, (Takala & Hakkarainen, 1953); показали, що прості психомоторні тести можна розробити і використовувати для обстеження особистості. Крім того, було показано, що прості сенсомоторні реакції та складніші потяги не завжди можна розглядати як взаємовиключні категорії психомоторних функцій, оскільки вони мають загальні характеристики. Незважаючи на різні висновки, такі як у Готшальдта та Такала, щодо виразних потягів, просування досліджень було дуже повільним. З іншого боку, деякі останні підходи, показали, що є достатньо можливостей для плідної роботи експерименту з виразними потягами.

Згідно з Ровайнен, Гронерод (Grønnerød & Grønnerød, 2011) показують загалом 88 досліджень за тестом Вартегга. З них один (1) з 1930-х років, три (3) з 1940-х років, тридцять три (33) з 1950-х років, дев'ятнадцять (19) з 1960-х років, чотирнадцять (14) з 1970-х років, і шістнадцять (16) відповідають періоду 1981 – 2006 рр. Ці цифри показують, що досліджень за тестом Вартегга було дуже мало, а пік інтересу припав на 1950 -ті роки. Основні опубліковані дослідження відповідають: Гронерод з 507 посилено виділяють 37 досліджень, в яких можна було виконати мета-аналіз для оцінки надійності та обґрунтованості тесту у його оригінальній версії восьми полів. Лоссен і Шотт (Lossen & Schott, 1952), які презентують роботу, що стосується організації та динаміки розробки тесту, та публікують метод оцінки, який «повинен дозволити інтерпретувати тест з точки зору аналізу розвитку на об'єктивній статистичній основі». Реннер (Renner, 1953), використовує тест Вартегга у обстеженні дітей, та приділяє особливу увагу графологічному аналізу тестів малювання Вартегга, тобто схилиючись до типу формальної оцінки та її важливості в оцінці характеру. Аве-Лаллемант (Ave'-Lallemant, 2001) в своїй роботі заявляє про комбіновану оцінку, інтерпретацію зображень та графомічну інтерпретацію тесту Вартегга. Клаусер (Klauser, 2006), зберігає феноменологічний підхід до тесту Вартегга та враховує, як і інші автори, перцептивні якості стимулу, формальний характер, порядок (последовність), форму рішення, зміст (форму, місце, образ, значення) та рівень графологічно-

го аналізу. Джастін Зайц (Seitz, 2003) розробив процедуру психометричної оцінки тесту, що використовується у професійному керівництві. Він припускає аналіз тесту, оцінюючи такі змінні, як: зміст, місце або можливі послідовності, рух, форми рішення, характер стимулу та тип заголовка. Результати дозволяють встановлювати нові стандартні шкали одночасно з демонстрацією диференційованого аналізу статі.

Експериментальна перевірка, проведена Кінгет, зосередилася на завданні окремо виявити психологічні кореляти кожної з графічних змінних, враховуючи особливості змісту та виконання. Ця операція пролила значне світло на значущість індивідуальних відмінностей і, таким чином, внесла значний внесок у точну настройку тесту як діагностичного засобу. Багаторазовість критерію, який використовує Кінгет, надає особливу силу валідації тесту Вартегга.

Крісі обстежила близько 20 000 суб'єктів через адміністрування тесту, і майже у 1500 випадках вона поєднала тест Вартегга з тестом Роршаха. Ефективність інструменту була підтверджена серією досліджень. В одному з найважливіших досліджень поведінки ВМС Італії у 1999р., Крісі зробила порівняння між даними, отриманими за допомогою тесту Вартегга, та даними, отриманими на основі тестування, абітурієнтів ВМС, на вступному іспиті до морської академії з Ліворно. У цьому дослідженні було виявлено узгодження 86,4% між даними тесту Вартегга та даними ММРІ і тесту Гілфорда-Ціммермана. Інші дослідження виявили дуже високе узгодження (Interscorer Agreement) серед експертів-оцінювачів ($k = 0,91$) (Giambelluca & Zizolfi, 1985a,b; Crisi, 1998, 1999, 2005, 2007; Crisi & Shorey, 2009).

Проведене у Колумбії Санчесом (Sanchez, 2015) дослідження, у змінній версії 16 факторів, були сформовані нові рейтингові шкали для покращення процесу аналізу та інтерпретації, а процес аналізу 15 факторів, що складають інструмент, був здійснений на основі моделі Раша TRI або «Теорії відповіді на предмет». Дослідження є емпіричним, кількісним інструментальним засобом і проводилося на вибірці студентів університету. Дані, отримані за допомогою нової шкали, дозволяють проводити загальний аналіз 15 факторів з урахуванням результатів надійності, відхилень та факторного аналізу. Таким чином, фактори CLA, DIM, ECO, ORI, PRE та SIM, оцінені у світі вищезгаданих критеріїв, представляють дані, які відповідають моделі. Фактори DIN, EMH, EMV, та ESP представляють належну надійність, але форма кваліфікації не дозволяє мати хороший показник дискримінації. З іншого боку, фактори SOM, ITE, INT та CAM мають низьку надійність, хоча вони є одновимірними, але мають адекватний індекс дискримінації. Фактор SEC не є надійним.

У нових шкалах були встановлені рівні, які дозволяють кожному оцінюваному кваліфікуватися на одному з трьох рівнів у кожному факторі тесту. Дослідження дає основу для майбутніх досліджень для уточнення шкал та перевірки результатів.

Е. Вартегг в своїй теорії, на якій заснована інтерпретація тесту, еkleктично поєднує положення психоаналізу, біхевіоризму і фізіології вищої нервової діяльності.

Зміст тесту

Сам тест являє собою лист А5, поділений товстими чорними лініями на 8 рівних квадратів. У кожному квадраті міститься певний малюнок, який потрібно продовжити. Інструкція складається з пропозиції доповнення заданих восьми стимульних знаків малюнками від руки, починаючи з деяких стимулів, які викликають певні реакції у суб'єкта, реакції, які відобразатимуться в різних аспектах серії графіків, наприклад, тип обведення, форма ліній, використання простору, все це вказує на характерні риси особистості.

Форма. Що являє собою тест: тест виконується на бланку, що складається з 8-ми квадратів, в кожному з яких зображена проста фігура або лінії. Квадрати об'єднані чорною рамкою.

Зміст. Всі фігури і лінії (стимульні малюнки) та їх послідовність підібрані так, що кожен з них провокує проєкцію певної психічної області.

Іншими словами, кожен незакінчений малюнок «звертається» до певної області індивідуального, окремого аспекту особистості. При цьому малюнки враховують колективний несвідомий, архетипний символізм, який зустрічається ще в малюнках майя, ацтеків та інших стародавніх народів. Стимульний малюнок у кожному квадраті активізує певний аспект особистості, тобто є несвідомим символом для певної частини психіки. Всі ці «рисочки і крапочки» не випадкові. Всі використовувані знаки раніше були вивчені Карлом Густавом Юнгом – автором вчення про символізм несвідомого.

Тест Вартегга надає унікальну можливість цілісно побачити структурно суперечливі часткові дані анамнезу, проаналізувати архетипи (філогенетичний домінуючий архетиповий символічний зміст), онтогенетично-характерологічну сферу, побачити при адекватному (+) та неадекватному (-) розумінні стимульного знаку характерологічні особливості. Інтерпретація якісного профілю з точки зору характерологічного та патологічного акцентів можлива на основі закладених в тест архетипових функцій стимульних знаків.

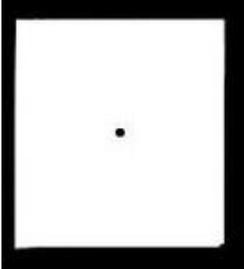
Змістовне, архетипове та психологічне значення квадратів наведено в таблиці 1.1.

При інтерпретації тесту беруть до уваги 3 основних аспекти:

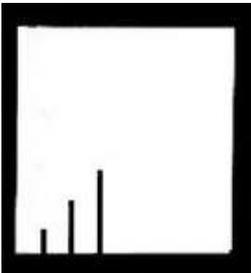
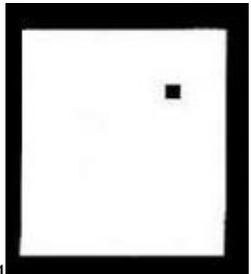
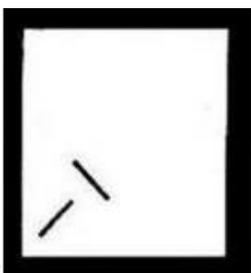
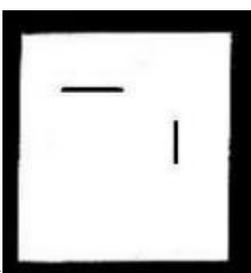
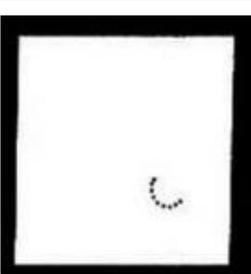
- смисловий зміст малюнка,

Таблиця 1.1

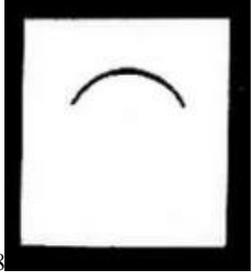
Змістовне значення квадратів тесту Вартегга

Квадрат	Архетипові значення	Психологічне значення
1 	Точка – це мить початку або середини чого-небудь.	Его-концепція, Я, самість, світогляд, пошук себе.
2 	Хвиляста лінія – зародок (незахищене людська істота). Як випробуваний надійде з нею в малюнку, означає, як він пристосовується до навколишнього світу (світ – агресивна середу або навпаки, середовище, що сприяє його розвитку).	Емоційна залежність, емотивність, причетність до інших людей, контакт з соціумом, соціальна адаптація. Квадрат відображає соціальний аспект особистості.

Продовження Табл. 1.1

Квадрат	Архетипові значення	Психологічне значення
 <p>3</p>	<p>Три висхідні лінії – сходження, підйом, посилення, розвиток.</p>	<p>Лінії відповідають таким категоріям, як мотивація, амбіції, спрямованість, ініціативність, наполегливість, кар'єрне зростання, плани на майбутнє.</p>
 <p>4</p>	<p>Чорний квадрат – страх, небезпека, вина.</p>	<p>Квадрат відображає несвідоме, аспекти страху, сорому, провини.</p>
 <p>5</p>	<p>Дві перпендикулярні, але не пересічні лінії – опір, протилежність, опір, перепона на шляху, імпульс діяти.</p>	<p>Активний початок, динамічність, вольова регуляція, вид мотивації (досягнення або уникнення труднощів). Рух вперед і спосіб подолання перешкоди.</p>
 <p>6</p>	<p>Дві лінії – протилежні початку, що йдуть у різних напрямках і вимагають перетину.</p>	<p>Прагнення / не прагнення людини до інтеграції, з'єднанню зі значимими оточуючими.</p>
 <p>7</p>	<p>Крапки – можливість сприймати, інтуїція, витонченість, чуттєвий (жіночий) початок, поріг збудливості (реагування на подразники), наскільки людина сприйнятлива до зовнішніх подразників і до внутрішніх відчуттів.</p>	<p>Здатність / нездатність до емоційної чутливості, чуттєвості, тактовності; уразливості.</p>

Продовження Табл. 1.1

Квадрат	Архетипові значення	Психологічне значення
	<p>Дуга – захищає початок, почуття захисту, гармонія, безумовне прийняття.</p>	<p>Душевна основа, безумовне внутрішнє відчуття захищеності, рівноваженість, почуття задоволення.</p>

• особливості графіки (натиск, штрихування, розташування),

• порядок заповнення квадратів.

Квадрати № 1, 2, 7 і 8 – це емоційні реакції, світ почуттів. Зазвичай тут розташовується живе: природа, люди, тварини.

Квадрати № 3, 4, 5 і 6 – це раціональні реакції, світ логіки. Зазвичай тут розташовуються неживі предмети, створені людиною.

Якщо є відхилення від цього правила то це свідчить про проблему у цьому квадраті (темі).

Квадрат №1: символічно точка означає початок, а в даному випадку – самого себе, тобто уявлення про себе і своє місце у світі.

Квадрат №2: хвиляста лінія – це зародок, а простір навколо – світ людей. Таким чином, цей квадрат показує характер взаємин з оточуючими.

Квадрат №3: тріє висхідні лінії символізують ріст і розвиток. В даному випадку вони відображають мотивацію, плани на майбутнє, амбітність.

Квадрат №4: чорний квадрат – це символ небезпеки, страху, провини. Цей квадрат покаже ставлення до життєвих перешкодам, небезпекам, труднощам, психологічним тягарем, який несе людина.

Квадрат №5: дві перпендикулярні лінії означають опір, перешкоду на шляху. За цим малюнком можна побачити, як людина справляється з труднощами, чи переважає стратегія досягнення успіху або уникнення невдач. Передбачається, що малюнок буде направлений вправо вгору.

Квадрат №6: дві лінії означають протилежні початку, що йдуть у різних напрямках, але вимагають перетину. В даному випадку це відносини з близькими людьми: зближення або видалення від них. Передбачається, що лінії будуть з'єднані в рамку або іншу цілісність.

Квадрат №7: точки символізують чутливість, інтуїцію, сприйнятливості до зовнішніх і внутрішніх подразників. Цей малюнок відображає чутливість, тактовність, вразливість або, навпаки, «товстошкірність».

Квадрат №8: дуга – символ гармонії і захисту. У малюнку позначає почуття задоволеності, захищеності, джерело сил. Закриті предмети – відхід у себе в якості захисту.

Як характерологічні показники однобічності або рівноваги сенсомоторних рефлексів Вартегг виділяє наступні стадії і рівні опрацювання стимулів:

Перша сигнальна система:

1. Перекриття
2. Зневага
3. Включення
4. Дифузне врахування
5. Тонічна затримка
6. Фіксуюче врахування

Друга сигнальна система:

- Змістовна структура:
7. Відокремлений зміст
 8. Здійснення змісту.

Основні характерологічні показники однобічності або рівноваги сенсомоторних рефлексів є ще і **генетичними характеристиками стимулів:**

1. **Перекриття** найбільш рання реакція, при якій лінії заходять за край, стимульний знак перекривається, поле вкривається карлючками або затемнюється, характеризує базовий рівень некерованої і не обмеженої дією стимулу моторики.

2. **Нехтування** має місце в тому випадку, коли малюнок не торкається стимульного знаку, або поле залишається порожнім, тобто завдання залишається не виконаним. Тут поряд з невдачею є ще й суб'єктивне гальмування потягу.

3. **Потяг** слід розуміти як перший підступ до оволодіння стимулом. При цьому коли стимульний знак оточується, це більш пасивна рецептивна функція. Коли він включається в малюнок, переважає імпульсивне оволодіння і загарбання, а коли він замикається – переважає стримуюча позиція.

4. **Дифузне врахування**, при якому перевагу отримує сенсорний компонент, причому в сенсі певного «розгальмовування» стимульного знаку,

може проходити його дифузне накопичення, або (більш економне) асиметричне повторення, або ж при виході на перший план процесу сенсibiliзації поверхня може зафарбовуватися.

5. Тонічна затримка (наведення стимульного знаку, краю, персервація краю, штрихування поверхні) обумовлене стимулом кортикальне гальмування.

6. Фіксує врахування (з'єднання з краєм, симетричне повторення знака, вибудовування в ряд, продовження) можна вважати першим проявом регулювання в сенсі просторового врівноваження стимулу і потягу.

Відхилення від норми в малюнках видається тим більш симптоматичним, чим більш ізольованими у процесі формоутворення є генетично більш ранні фази і рівні (в сильному стресі у випробовуваних малюнки відповідають більш раннім фазам і рівням).

Змістовні структури.

Від описаних вище імпульсивних і сенсорних реакцій рівнів 1-6, які слідом за Павловим можна узагальнено назвати першою сигнальною системою умовних рефлексів, істотно відрізняються опрацювання 7,8 характеристик стимулів. В них розглядається вплив кортикальної, вербально-асоціативно опосередкованої цілісної функції другої сигнальної системи.

7. Відокремлений зміст – зміст малюнків має дисоціативне, непряме або ізолююче трактування, наявні змістовні схеми включаються без впливу вихідних стимулів, не включений до цілісності малюнка стимул має сенсорний вплив (наприклад точка як друге око на обличчі), або стимульний знак використовується як закінчений змістовний мотив.

8. Здійснення змісту: (зорово-духовна функція кори людини функціонує на вищому рівні) стимульний знак включається в цілісний малюнок, виявляється за своїм змістовним полем змістовно обмеженим і об'єктивно та вербально висловлюваним (точка середина квітки, середина мішені). Однак диференціальна діагностична оцінка цього кінцевого ступеня можлива лише в тому випадку якщо з допомогою статистичних норм враховувати розкид адекватних, неадекватних і патологічних мотивів (кількість балів більше восьми).

Важливими є і особливості графіки. Щоб оцінити натиск, потрібно перевернути малюнок. Тоді з виворітного боку будуть добре видні області сильного і зовсім слабого натиску: саме ці питання (квадрати) викликають найбільшу напругу у малюючого, тобто є проблемними, важкими. Занадто слабкий натиск може вказувати на невпевненість, слабкість, пригніченість в цьому аспекті (квадраті).

Розташування малюнка у верхній частині квадрата вказує на зайву самовпевненість, перебільшення своїх можливостей, в нижній частині

– на невпевненість і применшення здібностей, збоку – залежність і пошук підтримки, в центрі – адекватну самооцінку та впевненість у собі.

Переважаючі лінії: горизонтальні – слабкість, вертикальні – рішучість, штрихування – тривожність. Розмір малюнка: надвеликі – демонстративність, бурхлива емоційність, зовсім маленькі – пригніченість, скромність.

Ставлення досліджуваного до вихідних даних: «лініям і крапочками»:

- ігнорує їх, тобто його малюнок не пов'язаний з ними зосередженість на собі, своєму «Я», заглибленість в «свій світ»
- враховує їх у своєму малюнку, але не повністю – винахідливість;
- враховує всі – концентрація на конкретному, важливому, суттєвому;
- створює цілісні цікаві образи – творчі здібності.

Порядок заповнення квадратів: людина зазвичай починає з тих квадратів, які йому «подобаться», «легкі», «зрозумілі», тобто з тих тем, які для нього найбільш актуальні, важливі. А квадрати, які «не подобаться», «якісь незрозумілі», «складні», залишає на потім, тобто ті теми, в яких вона відчуває труднощі.

Нормативні рішення бувають адекватними і неадекватними, вони враховують базові якості стимульного знаку. В патологічну групу нормативних рішень входять змістовні структури, які часто спостерігаються у осіб з акцентуаціями характеру, з невротами і психозами.

Так кількісний профіль дозволяє кількісно точно виділити фізіологічне співвідношення потягу і відчуття, а також загальне кортикальне регулювання процесу формування малюнка як вимірної структури. Однак крім кількісних даних інтерпретація повинна охоплювати ще і якісні відмінності. Якщо генетично орієнтований рівневий профіль відображає ступені розуміння, то якісний профіль повинен, на основі якісних норм для кожного зображення окремо і для всього тесту в цілому, враховувати тип сприйняття малюнка або нехтування ним.

Якісні категорії для кожного з восьми знаків потрібно відчуті і опрацювати. Одні якості кількісно, інші за формальними ознаками стимулу, що дозволяє приблизно визначити змістовий акцент малюнка.

Співвідношення +/- якісних полюсів дозволяє розрізнити для всіх стимульних знаків якісно адекватне, тобто позитивне(+), і неадекватне, негативне (-), розуміння стимульних знаків. Поєднані для кожного стимульного знаку позитивні(+) та негативні(-) якості в сукупності дають альтернативно диференційований якісний профіль, з допомогою якого встановлюється, яким стимульним знакам тесту в якісному співвідношенні, надають перевагу, а якими нехтують.

Тест Вартегга дає унікальну можливість побачити, цілісно та структурно zostавити різноспрямовані часткові данні анамнезу, у чітко визначеному полі малюнків бланку, дає можливість проаналізувати: по-перше, архетипи (філогенетичний домінуючий архетипово-символічний зміст); по-друге, відповідно цьому змісту онтогенетично-характерологічну сферу; по-третє, побачити при адекватному(+) та неадекватному(-) розумінні стимульного знаку характерологічні особливості (Вартегг, 2013).

Організація дослідження

Діагностична категорія поняття «розлади адаптації» була вперше введена в третій редакції DSM-III, проте найбільш докладно розроблена в подальших класифікаціях хвороб. У Міжнародній класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) розлади адаптації віднесені до рубрики розладів, пов'язаних зі стресом (American Psychiatric Association Press..., 2000; Международная классификация болезней..., 2021). У DSM-IV вони виділені в окрему рубрику, але описуються як психічні розлади, в патогенезі яких відіграє важливу роль емоційний стрес (American Psychiatric Association..., 2013).

Для виникнення і розвитку розладів адаптації необхідна наявність емоційно-стресового впливу. Причому стресова ситуація може носити надзвичайний для даної особистості характер, загрожувати життю, фізичному і психічному благополуччю. Намагаються виділяти типові стресові події, які можуть призводити до порушення процесів психічної адаптації. До них відносять:

Згідно з МКХ-10 у розділі F 43 «Реакція на тяжкий стрес і порушення адаптації», виділяються наступні діагностичні рубрики:

F43.0 Гостра реакція на стрес. Відносяться: кризовий стан; гостра кризова реакція; бойова втома; психічний шок.

F43.1 Посттравматичний стресовий розлад. Відносяться: травматичний невроз.

F43.2 Розлади адаптації. Відносяться: культуральний шок; реакція горя; госпіталізм у дітей.

F43.20 Короткочасна депресивна реакція.

F43.21 Пролонгована депресивна реакція.

F43.22 Змішана тривожна і депресивна реакція.

F43.23 З переважанням порушення інших емоцій.

F43.24 З переважанням порушення поведінки.

F43.25 Змішаний розлад емоцій і поведінки.

F43.28 Інші специфічні переважачі симптоми.

F43.8 Інші реакції на тяжкий стрес.

F43.9 Реакція на тяжкий стрес, неуточнена.

F62.0 Хронічні зміни особистості після переживання катастрофи.

В рекомендаціях МКХ – 10 та DSM–IV наведено дані, щодо діагностики критеріїв означених груп захворювань, клінічної симптоматики. Підкреслено, що при проведенні диференційної діагностики необхідно пам'ятати, що в хворих поряд із клінічною картиною ПТСР найчастіше мають місце порушення, що відносяться до інших психічних розладів. У таких випадках може йти мова про змішану патологію. Особливо часто спостерігається сполучення ПТСР із панічними, обесивно-компульсивними, тривожно-фобічними розладами, суїцидальною поведінкою та інше. Ці обставини повинні враховуватися не тільки при постановці діагнозу і проведенні диференційної діагностики, але й при призначенні медикаментозного і психотерапевтичного лікування.

У першу чергу диференційна діагностика здійснюється між ПТСР та гострою реакцією на стрес і розладами адаптації. Розмежування між ними проводять на підставі особливостей перебігу, часу виникнення і тривалості розладів, що спостерігаються.

В останньому розробленому уніфікованому клінічному протоколі первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги (Реакція на важкий стрес..., 2016, с. 50) внесені: гостра реакція на стрес, посттравматичний стресовий розлад, розлади адаптації:

- гостра реакція на стрес (F43.0);
- посттравматичний стресовий розлад (F43.1);
- розлади адаптації (F43.2).
- короткочасна депресивна реакція (F43.20);
- пролонгована депресивна реакція (F43.21);
- змішана тривожна і депресивна реакція (F43.22);
- з переважанням емоційних порушень (F43.23);
- з переважанням порушень поведінки (F43.24);
- змішаний розлад емоцій і поведінки (F43.25);
- інші реакції на важкий стрес (F43.8);
- реакція на важкий стрес, невизначена (F43.9);

У DSM-V вони виділені в окрему рубрику, та так само описуються як психічні розлади, в патогенезі яких емоційний стрес відіграє важливу роль.

Дослідження проводилося на базі реабілітаційного відділення №5 КНП «Клінічна лікарня «ПСИХІАТРІЯ»». На основі інформованої згоди було обстежено 100 військовослужбовців, які знаходилися на лікуванні, у зв'язку з клінічно встановленим діагнозом згідно з МКХ-10 розділу F 43 «Реакція на тяжкий стрес і порушення адаптації», до якого увійшли наступні діагностичні рубрики:

- гостра реакція на стрес (F43.0) – 5 осіб;
- посттравматичний стресовий розлад (F43.1) – 17 осіб;
- розлад адаптації (F43.2) – 32 особи;
- розлад адаптації зі змішаною тривожною і депресивною реакцією (F43.22) – 29 осіб;
- розлад адаптації з переважанням емоційних порушень (F43.23) – 11 осіб;
- розлад адаптації з переважанням порушень поведінки (F43.24) – 6 осіб;
- з супутнім діагнозом – зниженням інтелекту до рівню легкої розумової відсталості (F70) – 7 осіб.

Вік досліджуваних від 18 до 51 року.

Основна група (ОГ) досліджуваних з клініки складалася з: мобілізованих – 18 осіб, добровольців – 2 особи, контрактної служби – 19 осіб, строкової служби – 61 особа. Також були досліджені 91 військовослужбовець строкової та контрактної служби військової частини А – 0222 без діагностованих психічних розладів, що склали групу порівняння (ГП). Досліджуваних у ГП було розділено на 2 підгрупи в залежності від виду військової служби – строкової (ГП1, n=50) та за контрактом (ГП2, n=41). Поділ опитуваних залежно від виду служби ґрунтувався на визначенні чинників та маркерів розвитку стресових порушень в залежності від критерію свідомого особистісного вибору військової діяльності.

При проведенні нашого експериментально-психологічного дослідження були використані опитувальник ММРІ (адаптація Березіна Ф.Б.) та проєктивний малюнковий тест Вартегга. Визначення чинників та маркерів розладів адаптації, встановлення кореляційних зв'язків між особистісними властивостями за ММРІ і Вартеггом здійснювалося шляхом порівняльного аналізу результатів досліджуваних груп за допомогою методів первинної і вторинної математичної статистики (Собчик, 2000, 2011).

Аналіз основних генетичних особистісних характеристик характерологічних показників щодо однобічності чи рівноваги сенсомоторних рефлексів виявляє зміни на 5, 6 рівнях (стадії і рівні опрацювання стимулів). П'ятий рівень, що визначає тонічну затримку (наведення стимульного знаку, краю, персервації краю, штрихування поверхні), вказує на обумовлене стимулом кортикальне гальмування, яке є вищим у групі військовослужбовців з розладами адаптації (1,07±1,57 балів у ОГ проти 0,46±1,0 балів у ГП, p≤0,01), табл. 1.2.

Шостий рівень, що вивчає фіксує врахування (з'єднання з краєм, симетричне повторення знаку, вибудовування в ряд, продовження), вказує на вищий рівень регуляції стосовно просторового врівноваження стимулу і потягу у військовослужбовців з розладами адаптації (3,83±2,65 балів у ОГ проти 2,59±2,22 балів у ГП, p≤0,001), табл. 1.2. Відхилення від норми є

більш симптоматичним, чим більш ізольованим в процесі формоутворення стають генетично ранні фази та рівні (у випадках сильного стресу у опитуваних малюнки відповідали більш раннім фазам та рівням).

За показниками перекриття (1,64±2,12 балів у ОГ та 1,42±2,01 балів у ГП), зневажання стимулу (1,48±1,52 балів та 1,49±1,35 балів), включення (7,99±1,49 балів та 7,58±1,61 балів), дифузного врахування (2,49±2,23 балів та 2,87±2,27 балів), відокремлення змісту (0,61±1,43 балів та 0,46±0,92 балів), фіксує врахування (8,37±1,78 балів та 8,19±1,55 балів), адекватності включення стимулів у ОГ та ГП відмінності відсутні (29,32±5,19 балів та 29,36±4,54 балів).

Співвідношення знаків є чітко негативним у військовослужбовців з розладами адаптації (+ 25,13±7,93 та -29,32±5,19 балів у ОГ проти + 21,32±6,69 та - 9,36±4,54 балів у ГП), p≤0,001, табл. 1.2. У якісній домінанті профілю опитуваних з розладом адаптації переважають механічне, статичне, пряме, абстрактне, закрите, звужене, жорстке формоутворення, дані характеристики дозволяють побачити чим якісно наповнені розлади адаптації. У ОГ спостерігається перенесення мотивів 2 в 8, 4 в 6, 3 в 5, неадекватні доповнення (-6 балів), що вказує на порушення адекватного пристосування до реальності.

У військовослужбовців з розладами адаптації визначено низьку частку оригінальних рішень, в основному малюнки зображують зброю, військову техніку, захисні споруди, військові дії. Нерідко виявляється ігнорування стимульного знаку, що свідчить про слабку інтелектуальну регуляцію, розгубленість (афективний тиск з боку ендотимного фундаменту, що підтверджується тенденціями до закреслення, нагромадження, нестачі фіксує врахування). Крім цього на перший план виступають активні честолюбні претензії, на що вказує збільшення розміру малюнка 1, надмірне підвищення або зниження фізіогномічності в малюнку 3, а також екстраверсивності в малюнках 2,7,8. Душевні компоненти – мініатюрні заокруглення та іділично-органічні мотиви відсутні.

На малюнку 4 наявні ознаки, які вказують на зниження адаптації до невідомого, витісняється позиція страху по відношенню до загрозової дійсності, що проявляється у зображенні дифузних схем, масок, гримас.

Малюнки військовослужбовців з розладами адаптації свідчать про розгубленість, відчуття самотності, зниження життєвого тону, відсутність пристосування до життя, часто перехід у світ фантазій від страху, нестачу жвавості і волювої регуляції, цілеспрямованості, слабе почуття захищеності, неврівноваженість, депресивність, відчуття небезпеки, фантазійні аспекти страху, провини, відсутність життєвих сил, пасивність, нерішучість, нездатність до са-

Таблиця 1.2

**Основні генетичні особистісні характеристики у ОГ та ГП
за методикою Е. Вартегга, бали**

Шкали	ОГ, n=100	ГП, n=91	p≤
Перекриття	1,64±2,12	1,42±2,01	–
Зневажання стимулу	1,48±1,52	1,49±1,35	–
Включення	7,99±1,49	7,58±1,61	–
Дифузне врахування	2,49±2,23	2,87±2,27	–
Тонічна затримка	1,07±1,57	0,46±1,0	0,01
Фіксує врахування	3,83±2,65	2,59±2,22	0,001
Відокремлений зміст	0,61±1,43	0,46±0,92	–
Здійснений зміст	8,37±1,78	8,19±1,55	–
Адекватне врахування	25,13±7,93	21,32±6,69	0,001
Неадекватне врахування	29,32±5,19	29,36±4,54	–

мовіддачі, значну потребу в душевному зв'язку і невміння самостійно встановити та підтримувати цей зв'язок, відсутність смаку та такту, інфантильність, негармонійність. Малюнки очей, павутини на малюнках 1, 5, лук спрямований вліво чи вниз свідчать про нездатність до інтеграції розділених частин (по типу розпаду образу).

У ГП військовослужбовці строкової та контрактної служби відрізняються за ступенем включення (7,92±0,34 балів у ГП1 проти 7,17±2,32 балів у ГП2, p≤0,05) та неадекватного врахування стимулів (8,42±4,24 балів проти 10,51±4,68 балів, p≤0,05), табл. 1.3. Рівні щодо перекриття (1,36±2,39 у ГП1 балів та 1,49±1,45 балів у ГП2), зневажання стимулу (1,38±1,26 балів та 1,63±1,46 балів), дифузного врахування (3,0±2,38 балів та 2,71±2,15 балів), тонічної затримки (0,58±1,13 балів та 0,32±0,82 балів), фіксує врахування (2,76±2,32 балів та 2,39±2,1 балів), відокремлення (0,46±1,01 ба-

лів та 0,46±0,81 балів) та здійснення змісту (8,34±1,19 балів та 8,0±1,9 балів), адекватного врахування не різняться серед опитуваних ГП (20,92±5,99 балів та 21,8±7,49 балів).

Якісний профіль виявляє більшу позитивну доміанту залучення щодо стимульного знаку (6) раціональної регуляції (6 + 2-) тоді, коли інші якості показують виражений негативний компонент, який в стимульних знаках контакту (2) і самовіддачі (7) зростає до -5, -6 балів.

У ГП опитувані в цілому не допускають грубого нехтування стимульними знаками. Військовослужбовці показують високу частку оригінальних рішень, впевненість в собі, малюнки свідчать про емоційну теплоту, товариськість, емоційну контактність, наполегливість, цілеспрямованість, впевненість, честолюбство, самосвідомість, стійкість. Обстежувані цієї групи сповнені сил, зрілі, гармонійні, врівноважені, активні і рішучі, здатні до самовіддачі, вміють

Таблиця 1.3

**Основні генетичні особистісні характеристики у ГП1 та ГП2
за методикою Е. Вартегга, бали**

Шкали	ГП1, n=50	ГП2, n=41	p≤
Перекриття	1,36±2,39	1,49±1,45	–
Зневажання стимулу	1,38±1,26	1,63±1,46	–
Включення	7,92±0,34	7,17±2,32	0,05
Дифузне врахування	3,0±2,38	2,71±2,15	–
Тонічна затримка	0,58±1,13	0,32±0,82	–
Фіксує врахування	2,76±2,32	2,39±2,1	–
Відокремлений зміст	0,46±1,01	0,46±0,81	–
Здійснений зміст	8,34±1,19	8,0±1,9	–
Адекватне врахування	20,92±5,99	21,8±7,49	–
Неадекватне врахування	8,42±4,24	10,51±4,68	0,05

Таблиця 1.4

Кореляційні зв'язки між особистісними властивостями за ММРІ і Вартеггом

Шкали	В3	В4	В5	В6	В7	В8	ВП	ВМ
PTSD	-0,01	0,11	0,16	0,16	-0,11	0,02	0,10	0,10
HS	-0,234	0,10	0,27**	0,10	0,05	-0,22*	0,11	0,02
D	-0,07	0,20*	0,23*	0,18	-0,002	-0,06	0,07	-0,08
Hu	-0,20	0,26**	0,17	0,21*	0,000	-0,27**	0,13	0,10
Pd	-0,17	0,18	0,04	0,04	-0,02	-0,16	-0,13	0,06
Mf	0,09	0,21*	-0,04	0,16	0,11	0,03	0,12	0,04
Pa	-0,08	0,23*	0,13	0,03	0,004	-0,18	-0,02	0,05
Pt	-0,04	0,19	0,16	0,24*	-0,10	-0,09	0,17	0,13
Sc	-0,17	0,23*	0,22*	0,16	-0,01	-0,13	0,01	0,02
Ma	0,10	-0,02	-0,11	0,08	0,10	0,26*	0,19	0,28**
Si	-0,16	0,24*	0,24*	0,20*	0,04	-0,10	0,08	0,02

Примітка. В1 – перекриття, В2 – зневаження стимулу, В3 – включення, В4 – дифузне врахування, В5 – тонічна затримка, В6 – фіксуєчне врахування, В7 – відокремлений зміст, В8 – здійснений зміст, ВП – адекватне врахування ввідних стимулів, ВМ – неадекватне врахування ввідних стимулів, * – достовірність на рівні $p \leq 0,05$, ** – на рівні $p \leq 0,01$ при двосторонньому Т-тесті.

легко встановлювати міжособистісні зв'язки. У опитуваних обох груп в якості домінуючих рівнів опрацювання стимулів визначаються здійснення змісту та включення.

Кореляційні зв'язки між особистісними властивостями за опитувальником ММРІ (адаптація Березіна Ф.Б.) та основними генетичними особистісними характеристиками характерологічних показників щодо однобічності чи рівноваги сенсомоторних рефлексів за проективним малюнковим тестом Вартегга наведені в таблиці 1.4.

Іпохондричність зворотно корелює з включенням ($r = -0,23$) та здійсненням змісту ($r = -0,22$), прямо – з тонічною затримкою ($r = 0,27$). Депресивні та шизоїдні риси особистості мають зв'язок з дифузним врахуванням ($r = 0,20$ та $r = 0,23$) та тонічною затримкою ($r = 0,23$ та $r = 0,22$). Істероїдність пов'язана з дифузним та фіксуєчим врахуванням ($r = 0,26$ та $r = 0,21$), здійсненням змісту ($r = -0,27$). Маскулінність корелює з перекриттям ($r = 0,23$) та дифузним врахуванням ($r = 0,21$). Виявлено обумовленість між параноїдністю та дифузним врахуванням ($r = 0,23$), психастенічністю – фіксуєчим врахуванням ($r = 0,24$). Оптимістичність корелює зі здійсненням змісту та неадекватним сприйняттям вхідних стимулів ($r = 0,26$ та $r = 0,28$). Соціальна інтровертованість взаємозалежить від перекриття ($r = 0,27$), дифузного та фіксуєчого в рахування ($r = 0,24$ та $r = 0,24$), тонічної затримки ($r = 0,20$).

Особистісні властивості які задіяні у формуванні розладів адаптації за тестом ММРІ мають наступне відображення в графічному тесті Вартегга:

Іпохондричність виявляє мотиваційну направленість особистості на відповідність нормам і критеріям як в соціальному оточенні так і в сфері фізіологічних функцій власного організму, основна проблема цієї риси характеру це придушення спонтанності та контроль, які в тесті Вартегга проявляються тонічною затримкою та включенням і здійсненням змісту (неадекватними та патологічними мотивами які асоціативно відображають контроль та відповідність до загальноприйнятих точок зору, обережність, передбачуваність).

Депресивність як особистісна властивість за тестом ММРІ проявляється як свідомий самоконтроль, при неможливості реалізації свідомих прагнень, які в силу зовнішніх обставин або внутрішніх причин відображаються в особистості пониженим настроєм і переживається як нестачі або втрати. У таких особистостей переважає цілісний стиль сприйняття, здатність на підставі мінімальної інформації відтворювати цілісний образ, у тесті Вартегга ці властивості відображаються дифузним врахуванням та тонічною затримкою. Так само ці властивості малюнка тесту відображаються і шизоїдності, яка проявляється вибірковістю контактів, суб'єктивізмом в оцінці оточуючих людей і явищ, незалежністю поглядів, схильністю до абстракції, в стресі станом розгубленості.

Істероїдність, для якої характерна підвищена нервозність, черезмірна драматизація подій, схильність до звуження свідомості, пов'язана з дифузним та фіксуєчим врахуванням та здійсненням змісту.

Маскулінність, яка в міжособистісних відносинах проявляється як здатність до згладжування конфліктів, стримування агресивних та асоціальних проявів корелює з перекриттям ($r=0,23$) та дифузним врахуванням ($r=0,21$).

Виявлена обумовленість між параноїдністю та дифузним врахуванням ($r=0,23$). При параноїдності вибірковість та раціональність складу розуму поєднуються з недостатньою гнучкістю та складнощами в переключенні при раптовій зміні ситуації. Для особистостей такого типу важлива точність та конкретність, аморфність буде дратувати.

При психастенічності переважає потреба уникати невдачі, чуттєвість, орієнтація на думку оточуючих за для уникнення страху та невпевненості в собі, в тесті Вартегга ця властивість відображається фіксуєчим врахуванням ($r=0,24$).

Оптимістичність відображає високий рівень життєлюбства, впевненість в собі, позитивна самооцінка, схильність до жартів, моторна рухливість, балакливість, заперечення проблем корелює зі здійсненням змісту та неадекватним сприйняттям вхідних стимулів ($r=0,26$ та $r=0,28$).

Соціальна інтровертованість як якість особистості посилює гіпостенічні риси і послаблює стенічні, інтереси особистості спрямовуються у світ переживань та знижують включеність у соціальне середовище. Ця властивість особистості взаємозалежить від перекриття ($r=0,27$), дифузного та фіксуєчого врахування ($r=0,24$ та $r=0,24$), тонічної затримки ($r=0,20$).

Кореляційні зв'язки між пізнавальними, емоційними та особистісними властивостями військовослужбовців виявили найбільш значимі психологічні патерни та стани задіяні у розвитку розладів адаптації, які відображені основними генетичними особистісними характеристиками характерологічних показників щодо однобічності чи рівноваги сенсомоторних рефлексів за проєктивним малюнковим тестом Вартегга.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Allport, G. W. & Vernon, P. E. (1933). *Studies in expressive movements*. New York Macmillan
- American Psychiatric Association Press. (2000). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*. (4 th ed.). Washington, DC.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5 th ed.). Arlington.
- Ave´-Lallemant, U. (2001). *El test de dibujos Wartegg: Su aplicación en niños, adolescentes y adultos* [The Wartegg Drawing Completion Test: Its application on children, adolescents and adults]. Buenos Aires, Argentina: Lasra Ediciones.
- Castrillón, D. (2004). It has the Wartegg Construct, Content and Predictive Validity. In: III International Symposium on psychological evaluation. Colombia.
- Crisi A. (1999 July). Some similitudes between the Evocative Character of the Wartegg Panels and that of the Rorschach Plates. (Algunas semejanzas entre el caracterevocador de Wartegg y el Rorschach). XVI meeting of the International Society of Rorschach, Amsterdam, NL.
- Crisi, A. (1998). *Manuale del Test di Wartegg* [Test manual of the Wartegg test]. Roma: Ma Gi.
- Crisi, A. (2005). A new instrument for Selection and Career Guidance: the Wartegg test. (Un Nuevo instrumento para la selección y guía profesional: el test de Wartegg). XVIII meeting of the International Society of Rorschach, Barcelona.
- Crisi, A. (2007). *Manuale del test di Wartegg*. [Manual del Test de Wartegg] Roma: E. S. Magi.
- Crisi, A. & Shorey, H. S. (2009). Comparing Projective Measures: a case study using the Wartegg and the Rorschach. [Comparación de las medidas proyectivas: estudios de casos usando el Wartegg y el Rorschach]. Annual Meeting of the Society for Personality Assessment, Chicago, IL.
- Eysenck, H. (1947). *Dimensions of personality*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Eysenck, H. (1956). Neurosis and psychosis: an experimental analysis. *J. ment. Sci.*, 102, 517-529
- Eysenck, H. (1952). *The scientific study of personality*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Geuter, U. (1989). *The Professionalization of Psychology in Nazi Germany* Preface page xi
- Giambelluca, A.; Zizolfi, S. (April 1985a). «[The Guilford Zimmerman Temperament Survey (GZTS). concurrent criterion validity. Study of a sample of 150 pilot cadets of the Aeronautics Academy of Pozzuoli]». *Rivista di Medicina Aeronautica e Spaziale*. 52 (2). 139–149. ISSN 0035-631X. PMID 3880032.
- Giambelluca, A.; Zizolfi, S. (January 1985b). «[The Guilford-Zimmerman Temperament Survey (GZTS). The results of its first use in military aeronautics: descriptive statistics, intercorrelation matrix and competitive validity with the MMPI. A study on a sample of 150 student officer pilots of the Pozzuoli Aeronautics Academy]». *Rivista di Medicina Aeronautica e Spaziale*. 52 (1). 29–46. ISSN 0035-631X. PMID 3880382.
- Gottschaldkt. K. (1956). *Handlung und Ausdruck in der Psychologie der Persönlichkeit*. *Riv. Psicol.*, 4.
- Grønnerød, J., & Grønnerød, C. (2011). *The Wartegg Zeichen Test: A Literature Overview and a Meta-Analysis of Reliability and Validity*. *Psychological Assessment*. Advance online publication. doi: <https://doi.org/10.1037/a0026100>
- Himmelweith, H. T. & Petrie, A. (1951). The measurement of personality in children. An experimental investigation of neuroticism. *Brit. J. educ. Psychol.*, 21, 9-29.
- Kinget, G. Marian (1952). *Drawing-Completion Test. A Projective Technique for the Investigation of Personality*. Hardcover.
- Klauser M. B. (2006). *Der Wartegg-Zeichentest*. Unveröffentlichtes Arbeitsheft.
- Lilienfeld, S. O., Gershon, J., Duke, M., Marino, L. & de Waal, FBM (1999) A preliminary investigation of the construct of psychopathic personality (psychopathy) in chimpanzees (Pan troglodytes). *Journal of Comparative Psychology* 113: 365–375.
- Lossen, H. & Schott, G. (1952). *Wartegg-Zeichentest Gestaltung und Verlaufsdynamik* [Configuration and sequence dynamics]. Biel: Institut für Psycho-Hygiene.
- Mira, E. (1951). *Psychodiagnostique myokinkique*. Paris: Presses Univ. France.

- Renner, M. (1953). *Der Wartegg-Zeichentest im Dienste der Erziehungsberatung: Nach der Auswertung von Vetter* [The Wartegg Drawing Test in the service of educational counseling]. Munich, Germany: Ernst Reinhardt Verlag.
- Richter, H. (1956). Zur Theorie und Phanomenologie der Ausdruckserscheinungen. *Z. Psychol.* 159, 280-306. 10
- Richter, H. (1957). Zum Problem der ideomotorischen Phänomene. *Z. Psychol.*, 161, 161-254. 11
- Rodríguez, C. (2007). Evaluation of personality and its disorders through projective methods or performance-based tests. *Clinic and Health* v.18 n.3 Madrid.
- Roivainen, E. (2006). Ehrig Wartegg ja Wartegg-testin varhaisvaiheet. [Ehrig Wartegg and the early history of Wartegg's drawing test]. *Psykologia* 41 (4), 260-268.
- Roivainen, E. (2006), *Psykologia* 41: pages 260; 268. ISSN 0355-1067
- Sanchez O. (2015) Calidad psicométrica del test Wartegg versión 16 campos, nuevas escalas y publicación de resultados para la aplicación e interpretación del test en la población Colombiana, Universidad Católica de Colombia. URL: <https://ucatolica.academia.edu/OscarS%C3%A1nchez>
- Sanchez, O. (2010) *Test of Drawings to Complete*. Serpoint SAS Private publication.
- Seitz J. (2003). *Der Wartegg-Zeichen-Test in der Berufsberatung*. Unveröffentlichtes Kompendium zum Wartegg-Zeichentest. New York.
- Souza, C. V., Primi, R. & Koich, M. (2007). Validade do Teste Wartegg: correlação com 16PF, BPR-5 e performance profissional [Wartegg Test validity: correlation with the 16PF, BPR-5 and job performance]. *Psychological assessment*, 6 (1), 39-49.
- Takala, M. (1964). Studies of the Wartegg Drawing Completion Test. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae*, B 131, 1-112.
- Takala, M. & Hakkarainen. (1953). U ber Faktorenstruktur und Validität des WarteggZeichentests. *Ann. Acad. Sci. Fenn. B.* 81.1
- Tamminen, S. & Lindeman, M. (2000). Wartegg-luottava persoonallisuustesti vaimaagista ajattelua? (Wartegg – A valid personality test or magical thinking). *Psykologia* 35 (4), 325-331.
- Wartegg, E. (1939). *Gestaltung und Charakter: Ausdrucksdeutung zeichnerischer Gestaltung und Entwurf einer charakterologischen Typologie* [Form and character: Interpretation of expression from drawings and an outline of a characterological typology]. Leipzig, Germany: Verlag von Johann Ambrosius Barth.
- Wartegg, E. (1952). *Schichtdiagnostik-Der Zeichentest (WZT)* [Differential diagnosticsThe Drawing test (WZT)]. Göttingen: Hogrefe.
- Березин Ф. Б., Мирошников М. П., Рожанец Р. В. (1976). Методика многостороннего исследования личности. Москва. «Медицина». // Berezin F.B., Miroshnikov M.P., Rozhanets R.V. (1976). *Methods of multilateral personality research*. Moscow. «The medicine».
- Вартегг Э. (2013). Уровневая диагностика. Рисуночный тест Вартегга. (Калиненко. В. К. ред). Москва. Смысл. // Wartegg, E. (2013). *Level-up diagnostics. Warthegg's drawing test*. (Kalinenko. V. K. ed.). Moscow. Meaning.
- Международная классификация болезней МКБ-10. (2021). URL: <https://mkb-10.com/> International classification of diseases ICD-10. (2021). URL: <https://mkb-10.com/>
- Райгородский Д. Я. (2002). Практическая психодиагностика: методики и тесты. Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М». // Raigorodsky D. Ya. (2002). *Practical psycho-diagnostics: techniques and tests*. Samara: Ed. house «BAHR AH-M».
- Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад. (2016). Уніфікований клінічний протокол. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 121 від 23 лютого 2016. *Нейронews*. Київ. Україна. (3), 49–64. // Reaction to severe stress and maladaptation. Post-traumatic stress disorder. (2016). Unified clinical protocol. Order of the Ministry of Health of Ukraine № 121 of February 23, 2016. *Neuronews*. Kyiv. Ukraine. (3), 49–64.
- Собчик Л. Н. (2000). Стандартизированный многофакторный метод исследования личности СМЛЛ. Санкт-Петербург: Речь. // Sobchik L.N. (2000). *A standardized multi-factor method for studying the personality of SMIL*. St. Petersburg: Speech.
- Собчик Л. Н. (2011) Методы психодиагностики как инструмент исследования личности и дезадаптивных состояний. Сборник научных статей международной научно-практической конференции. Владивосток. Мор. гос. ун-т им. адм. Г. И. Невельского. 85–91. // Sobchik L.N. (2011) *Methods of psychodiagnostics as a tool for studying personality and maladaptive states*. Collection of scientific articles of the international scientific and practical conference. Vladivostok. Mor. state un-t them. adm. G.I. Nevelskoy. 85-91.

Головний редактор:

НИКИФОРУК О. І., д-р екон. наук, с.н.с., Інститут економіки та прогнозування НАН України, Україна

Видавець:

Київський інститут бізнесу та технологій, Україна
Адреса редакції: 04078, м. Київ, пров. Зоряний 1/5
Телефон для довідок: +38 (044) 331 61 90
e-mail: visnyk@kibit.edu.ua, herald@kibit.edu.ua

Підписано до друку 01.08.2021. Тираж 500

Автори опублікованих матеріалів несуть відповідальність за достовірність поданих відомостей.

Editor-in-Chief:

NYKYFORUK O. I. DSc, Research fellow, The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of Economics and Forecasting, Ukraine

Publisher:

Kyiv Institute of Business and Technology
Address: 1/5 Zorianuy lane, 04078, Kyiv, Ukraine
Phone: +38 (044) 331 61 90
E-mail: herald@kibit.edu.ua, visnyk@kibit.edu.ua

500 examples.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Критерії публікації статті

- Стаття повідомляє про оригінальне наукове дослідження (основні результати і висновки не повинні бути опубліковані або представлені в іншому місці)
- Стаття дає висновки, які є цікавими широкій аудиторії
- Веб-посилання у тексті супроводжуються повними коректними адресами URL

Оформлення статей

Стаття готується у такому порядку: назва статті (обов'язково українською, англійською мовами); індекс JEL (для статей з економіки); ПІБ автора(ів) повністю (укр, англ), науковий ступінь, вчене звання автора(ів), ORCID, email, установа (укр, англ), країна; анотація (укр, англ); ключові слова (укр, англ); сам текст; список використаних джерел; необов'язково – подяки.

Назва статті має бути не довшою двох рядків (75 символів).

Статті починаються з **анотації** (1800 символів українською, та до 250 слів англійською мовами), в яких треба, по можливості, уникати цифр, аббревіатур, скорочень або вимірювань. Вони пишуться для широкого кола читачів. Пропонуємо скористатися такою структурою: 2-3 речення, які вводять в сферу дослідження; коротке обґрунтування актуальності роботи; виклад основних висновків (вводиться фразою «Тут ми покажемо» або її еквівалент); і, нарешті, 2-3 речення, в яких основні висновки вводяться в загальний контекст, і стає зрозумілою актуальність отриманих результатів. Анотація пишеться одним абзацем.

Ключові слова складаються з 3-6 слів розділених крапкою з комою, не дублюють слова у заголовку.

Текст статті готується в текстовому редакторі Microsoft Word (формат .docx) обсягом від 14 до 25 тис символів з пробілами. Список використаних джерел, назва, список авторів і подяки не включаються в загальну кількість слів. У тексті зазначаються: Вступ (Introduction), Методи та матеріали (Methods and Materials), Результати (Results), Обговорення та Висновок (Discussion and Conclusion). У вступі розкривається значимість обраної проблеми та аналізуються останні дослідження і публікації; постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; формулювання цілей статті (постановка завдання). Методи та матеріали: опис використаних методів та методик у роботі, етапи дослідження, при необхідності опис матеріалів, їх структура та вибірка; цей розділ дає можливість повністю повторити описані дослідження. Результати: підрозділ включає схеми, графіки, таблиці без коментарів. Обговорення та Висновок: це може бути один або два окремих підрозділи, обговорення включає коментарі по отриманим результатам, наскільки результати співвідносяться з ціллю статті, і як вони корелюють з

результатами інших вчених; висновки узагальнюють результати проведеного дослідження і окреслюють перспективи подальших розвідок у цьому напрямку, цей розділ має розкрити всі відповіді на поставлені автором цілі і завдання у вступі статті; перелічити результати які є вкладом у науку автором.

Для *теоретичної (оглядової) статті* розділи Методи та матеріали та Результати можуть бути поєднані в основну частину, яка в свою чергу може бути розбита на логічні підрозділи. Для *емпіричної (дослідницької) статті* всі розділи є обов'язковими.

Список використаних джерел. Джерела в тексті статті всередині одних дужок розставлені по роках, а не в алфавітному порядку (Torei et al., 1998; Helfman and Waisel, 2008; Atiel, 2012). Джерела оформлюються мовою оригіналу за стандартом бібліографічного опису APA. Список використаних джерел подається у алфавітному порядку. Також джерела подаються англійською мовою (**References**). Не англомовні джерела перекладаються.

Дослідницькі статті включають 20-40 бібліографічних посилань. Оглядів – 100. 50% посилань має бути на статті в журналах Scopus і WoS. Самоцитування не більше 10-15%. 80% статей мають DOI. Не більше 30% україно- та російськомовних публікацій. Не більше 30% монографій та тез.

Таблиці. Кожна таблиця повинна бути представлена в книжковій (не альбомній) орієнтації. Назва таблиці повинна займати один рядок (не більше), виділена жирним шрифтом. Таблиці повинні бути якомога меншими. Таблиці, графіки та рисунки також надсилаються окремими файлами з розширенням .png, .jpg, .pdf.

Подяки повинні бути короткими і не повинні включати в себе подяку анонімним рецензентам і редакторам, несуттєві слова або коментарі. Подяки можуть містити номери грантів і внесків.

Оплата організаційних витрат роботи редколегії (рецензування статей, підготовка та роздрукування оригінал-макетів, робота з літературними та технічними редакторами, поштові та транспортні витрати, отримання цифрового ідентифікатора, індексування в базах даних, послуги інтернет-провайдера тощо) здійснюють після прийняття статті до друку. Всім авторам статті надається один примірник журналу. Працівники та студенти Київського інституту бізнесу та технологій публікуються безкоштовно.

Для авторів із країн СНД можливий переклад статті англійською мовою співробітниками редколегії. Вартість перекладу залежить від обсягу статті та від її складності.

Положення про конфіденційність

Імена та електронні адреси, які вказуються користувачами сайту цього журналу, будуть використовуватись виключно для виконання внутрішніх технічних завдань цього журналу; вони не будуть поширюватись та передаватись стороннім особам.

www.herald.kibit.edu.ua